

© Minden jog fenntartva!

I. ÉVFOLYAM/ 1. SZÁM

Főszerkesztők:
Dr. Miskei Antal - Fábíán Máté

EKF

HISTORIA NOSTRA

TÖRTÉNELMI FOLYOIRAT

AJÁNLÓ A TARTALOMBÓL

- Balla Péter** Báthori István király és Jan Zamoyski kancellár kapcsolata – egy sikeres együttműködés története
- Dinnyés Patrik** Lengyelország első felosztásának (1772) magyar történelmi jogi alapjai
- Fábíán Máté** A Vályi Péter-eset
- Rakita Eszter** Települések és típusaik.
Vecsés község elhelyezése a szakirodalmi kategóriákban
- Markovits Kálmán** Adatok a gannai Esterházy-mauzóleum történetéhez

HISTORIA NOSTRA

I. ÉVFOLYAM/ 1. SZÁM

HISTORIA NOSTRA

I. évfolyam/1. szám

HISTORIA NOSTRA

I. évfolyam/1. szám

REDIGIT

Dr. Miskei Antal – Fábíán Máté

Eger, 2013

Főszerkesztők:

Dr. Miskei Antal
egyetemi docens

Ókori és Középkori Történelmi Tanszék, Történelemtudományi Intézet, EKF

Fábián Máté

hallgató, I. évfolyam, Történelem MA, EKF

A szerkesztőbizottság tagjai:

Balla Péter

hallgató, I. évfolyam, Történelem MA, EKF

Dinnyés Patrik

hallgató, III. évfolyam, Történelem BA, EKF

Mihályfi-Tóth Alex

hallgató, II. évfolyam, Történelem BA, EKF

A tanulmányok bírálói:

Dr. Bartók Béla, Dr. Bessenyei József, Dr. Csiffáry Gergely, Dr. Gebei Sándor,
Dr. Kalmár János, Dr. Kiss László, Dr. Kozári József, Dr. Miskei Antal,
Dr. Mózes Mihály, Dr. Pap József, Dr. Rainer M. János, Dr. Romsics Ignác

Nyelvi lektor:

Dr. Bartók Béla

Technikai szerkesztő:

Balázs László

ISSN 2064-325X

A kiadásért felelős Dr. Gebei Sándor, egyetemi tanár, EKF, a Historia Nostra Alapítvány elnöke. Megjelent az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Intézetének és a Történelemtudományi Doktori Iskolájának gondozásában.

Megjelent: 2013

Készült: az Eszterházy Károly Főiskola nyomdájában, Egerben
Felelős vezető: Kérészy László

ELŐSZÓ

A Historia Nostra az egri Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Intézetének évente megjelenő, tudományos folyóirata. Elsődleges célja, hogy publikációs lehetőséget biztosítva elősegítse azoknak a hallgatóknak a szakmai előmenetelét, akik az intézményben kívánják doktori címüket megszerezni. Feladatának tekinti továbbá, hogy olyan önálló tudományos írásmű elkészítésére ösztönözze a történelem és nem történelem szakos hallgatókat, akik esetleg nem a történelemtudomány területén képzelik el jövőjüket, ám felsőfokú tanulmányaik alatt behatóan óhajtanak foglalkozni a korai, újkor és jelenkori magyar történelem részletkérdéseivel.

A Historia Nostra szerkesztőbizottsága úgy döntött, hogy a periodikában tanulmányokat, kisebb közleményeket, forrásközléseket és recenziókat jelentet meg. Ezek a munkák nem tudományos doktori címmel rendelkező kutatók értekezései. Még csak nem is doktoranduszok vagy doktorandák munkái, hanem a BA- vagy az MA-képzésben részt vevő hallgatók korai „szárnypróbálgatásai”. Valamelyiküknek az első, némelyiküknek viszont már a második, harmadik vagy sokadik, de mindenképpen saját kutatáson alapuló, és eddig más folyóiratban nem publikált írása, amely megjelenését lektori (konzulensi és opponensi) vélemények hagytak jóvá.

A dolgozatok közzétételével a szerkesztőbizottság reményét fejezi ki, hogy az Olvasó újabb ismeretekkel gazdagítja tudását, a Szerzők pedig bátorítás kapnak arra, hogy a megkezdett úton haladjanak tovább a szakmában.

A Historia Nostra
Szerkesztőbizottsága

Eger, 2013. május 31.

BALLA PÉTER

Báthori István király és Jan Zamoyski kancellár kapcsolata – egy sikeres együttműködés története

Bevezetés

Azért választottuk tanulmányunk témájának Báthori István lengyel király és Jan Zamoyski lengyel kancellár kapcsolatát, mert ez a téma szinte érintetlen mind Magyarországon, mind Lengyelországban. Ennek az az elsődleges oka, hogy a korszakról szóló közvetlen (primer) források is már csak 19-20. századi forrásközlésekben maradtak ránk, azok is főleg latin nyelvűek. Másrészt Báthori István és a Báthori család a magyar történelemben betöltött szerepe miatt illetve az egyes családtagok (például Báthori Zsigmond vagy Báthori Gábor) magánélete, habitusa és rossz politikai döntése miatt negatívan befolyásolta a Báthori Istvánról kialakított képet is. A Báthoriak botrányaival Nagy László monográfiája foglalkozott az 1980-as évek közepén.¹

A Rzeczpospolita (Lengyel-Litván Nemesi Köztársaság) a koraújkor talán legspeciálisabb államának tekinthető. Egy olyan monarchiáról van szó, ahol a királyt a nemesi rendek választották. Ha meghalt az uralkodó, a gnieznói érsek (aki egyben interrex) kinyilvánította, hogy a trón betöltetlen, és megkezdődhetett a korteshadjárat. Európa minden szegletéből sereglettek a királyjelöltek követői, akik mindenféle ígéreteket tettek, majd azt választották, aki az akut politikai válságra a legjobb választ tudta adni. A lengyel államapparátus vezetője a főkancellár volt (akik valójában ketten voltak, mivel a litvánoknak külön, de a lengyelekével megegyező állami gépezete volt), akit az uralkodó nevezett ki a szenátorok (főrendiek, latinul ordines senatorii) közül. Eltérően más országtól, nem tartozott felelősséggel az uralkodónak. A Rzeczpospolitában a törvény uralkodik, nem a király (Lex regnat, non rex) Ha anakronizmussal akarunk élni, azt is mondhatnánk, hogy ez egy alkotmányos monarchia volt, ahol az uralkodó az államfő, míg a főkancellár a kormányfő/miniszterelnök. Éppen ezért nem mindegy, hogy milyen a király és a kancellár viszonya. Marcin Kromer szerint a kancellár a király szeme, füle és keze: vagyis akkor tudta az

¹ Nagy László: A rossz hírű Báthoryak. Budapest, 1985.

uralkodó keresztülvinni akarátát a szejmen és a lengyel köznemességen (szlachta), ha a kancellár mellette állt. Ez a kapcsolat Báthori és Zamoyski között harmonikusnak mondható mindvégig.

Ennek a tudományos közlésnek egyik nagy újdonsága, hogy forrásként használ olyan lengyelországi munkákat, amelyeket még a magyarországi kutatásban alig vagy egyáltalán nem hasznosítottak. Az egyik munka a krakkói kancellárián titkárként dolgozó Reinhold Heidenstein munkája,² a másik egy 19. századi forráskiadvány.³ A Rzeczpospolita történetével Magyarországon viszonylag kevesen foglalkoznak, érdemes viszont kiemelni Ring Éva nevét, aki egy egész könyvet szentelt a lengyel-litván államszövetség történetének.⁴ Ugyanakkor az angolszász és a lengyel historiográfia kiemelt helyet szán a Rzeczpospolita történetének.⁵ A Jan Zamoyskiról szóló monográfiák közül egy régebbit és egy újabbat érdemes kiemelni.⁷ A kancellár életével viszonylag sokat foglalkoztak a lengyel koraújkori kutatók közül, viszont ezen munkák vagy csak az életéről, vagy csak III. Zsigmonddal való kapcsolatáról szólnak,⁹ Báthorival való együttműködéséről nem írnak részletesen.

Sajnos a közelmúlt történetírása még mindig szerény helyet biztosít Báthori Istvánnak. Magyarországon nincs „Báthori-kultusz”. Ugyanakkor utalnunk kell olyan történészekre, akik munkásságukkal hozzájárultak Báthori István történeti portréjának a megrajzolásához. Ezt a munkát Nagy László¹⁰ folytatta Veress Endre¹¹ és Szádeczky-Kardoss Lajos¹² nyomán. Ami azért is figyelemreméltó, mert mind Ve-

² Reinhold Heidenstein: *Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti Libri XII*. Francofurti, 1672. (továbbiakban: Heidenstein, 1672)

³ Archiwum Jana Zamoyskiego, Kanclerza i Hetmana Wielkiego Koronnego. Tom I-IV. Wyd. Waclaw Sobieski. Kraków, 1904-1948.

⁴ Ring Éva: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” (A lengyel nemesi köztársaság válságának anatómiája). Budapest, 2003.

⁵ Daniel Stone: *The Polish-Lithuanian State: 1386-1795*. Seattle, 2001.

⁶ *Citizenship and Identity in a Multinational Commonwealth. Poland-Lithuania in context, 1550-1772*. Edited by Karin Friedrich, Barbara M. Pendzich. *Studies in Central European Histories Series*. Leiden, 2009.

⁷ Artur Śliwiński: *Jan Zamoyski, kanclerz i hetman wielki koronny*. Warszawa, 1947.

⁸ Sławomir Leśniewski: *Jan Zamoyski: hetman i politik*. Warszawa, 2008.

⁹ Walter Leitsch: *Sigismund III. Von Polen und Jan Zamoyski: Die Rolle Estlands in der Rivalität zwischen König und Hetman*. Wien, 2006.

¹⁰ Báthory István emlékezete. Szerk.: Nagy László. Budapest, 1994. (továbbiakban: Nagy, 1994)

¹¹ Veress Endre (Békés, 1868. február 15. – Pécs, 1953. november 24.): történetszerző, tanár. Bukarestben nevelkedett, egyetemi tanulmányait 1891-től Kolozsvárott végezte. 1893-ban a kolozsvári Kereskedelmi Akadémia helyettes tanára lett. 1894-1897-ig Bécsben az Institut für Österreichische Geschichtsforschung oklevéltani osztályán ösztöndíjas volt. Hazatérve Déván tanított. Erdély 16-17. századi történetét kutatta. <http://mek.niif.hu/03600/03630/html/v/v29595.htm> alapján (letöltési ideje: 2012.02.25)

¹² Szádeczky-Kardoss Lajos (Pusztafalu, 1859. április 5. – Budapest, 1935. december 29.): történész, egyetemi tanár, az MTA tagja 1888-tól, 1882-től 1891-ig a budapesti Egyetemi Könyvtár tisztviselője.

ress Endre, mind Szádeczky-Kardoss Lajos a huszadik század 30-as és 40-es éveiben kutatott, míg Nagy László tanulmánykötete 1994-ben jelent meg. Egy félévszázadon keresztül nem foglalkozott a történetkutatás Báthori Istvánnal. Viszont a 21. században ismét felbukkant a történettudományban Báthori. Ezen történészek közül az egyik legjelentősebb Gebei Sándor,¹³ aki doktori értekezésében Báthori István királlyá választásával foglalkozott alapul véve de meg is cáfolva Szádeczky Lajos egykori tanulmányának¹⁴ bizonyos téziseit nem is beszélve a dolgozat új kutatási eredményeiről. Horn Ildikó egy terjedelmes tanulmányt szentelt a fejedelem egyéniségének.¹⁵ Szintén Horn Ildikó foglalkozott Báthori István és Jagelló Anna házasságával is.¹⁶ A Báthori-évek arra ösztönöztek néhány külföldi, javarészt lengyel, vagy lengyel származású történészt, hogy foglalkozzanak a „terror hostiummal” (azaz Báthori Istvánnal). Ezek egy része megjelent magyar nyelven is, közülük kiemelkedik Norman Davies könyve.¹⁷

A két főszereplő életútja és karrierje találkozásukig

Mielőtt részletesen elemeznénk Báthori és Zamoyski viszonyát, szükséges röviden ismertetni életrajzukat.

Báthori István 1533-ban született Szilágysomlyón, a Báthori család somlyói lezármazottjaként. Nevelését apja korai halála miatt Várdai Pál esztergomi érsek vette át. Karrierje nagyon gyorsan emelkedett: már az 1540-es években I. Ferdinánd bécsi udvarában apródként szolgált, és részt vett abban a küldöttségben, amelyben a király lányát, Katalint a mantuai herceghez küldte, azért, hogy összeházasodjanak. Báthori Istvánt, aki nagyon művelt volt (kiváló politikai író, legjobb művei a magyar várháborúk koráról szólnak, amelyek a 16. század remekei),¹⁸ valószínűsíthető, hogy megérintette az észak-itáliai városállamok anyagi, és kulturális gazdagsága. Ez is közrejátszott abban, hogy amikor egész Európában, a Magyar Királyságban és az Erdélyi Fejedelemségben, de még Rzeczpospolitában is gyorsan és sikerrel hódított

1883-tól a budapesti egyetem tanára. 1891-től a kolozsvári, 1919-től a szegedi egyetem magyar-történelem tanára. 1920-22-ben nemzetgyűlési képviselő. Román, lengyel levéltárakban, Törökországban (a Thököly-emigráció után) kutatott, 1895-ben Zichy-féle kaukázusi expedícióban vett részt, annak naplóját is megírta. Nagyszámú, főleg a 16-17. századi Erdély történelmével foglalkozó munkája jelent meg. <http://mek.niif.hu/03600/03630/html/sz/sz25475.htm> alapján (letöltési ideje: 2012.02.25)

¹³ Gebei Sándor: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. Szeged, 2007. (továbbiakban: Gebei, 2007)

¹⁴ Szádeczky Lajos: Báthory István lengyel királlyá választása 1574-1576. Budapest, 1887.

¹⁵ Horn Ildikó: Báthory István uralkodói portréja. In: Portré és imázs (Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban). Szerk.: G. Etényi Nóra - Horn Ildikó. Budapest, 2008. 363-400.

¹⁶ Horn Ildikó: A könnyező krokodil. Budapest, 2007.

¹⁷ Norman Davies: Lengyelország története. Budapest, 2006. (továbbiakban: Davies, 2006)

¹⁸ Barta Gábor: Az erdélyi fejedelemség születése. Budapest, 1979. 264.

a reformáció, ő akkor is megőrizte katolikus hitét. 1556-ban köszöntötte az Erdélybe visszatérő Jagelló Izabellát és János Zsigmondot.¹⁹ 1559-től kinevezték Erdély legfontosabb katonai pozíciójára, a váradi főkapitányságnak az élére egyben bihari főispánnak. Ez a bizonyítéka annak, hogy az ekkor még csak 26 éves István igen tehetséges, és János Zsigmond támogatását is élvezte. 1562-ben a Hadad mellett vívott csatában vereséget szenvedett (bár a közhiedelemmel ellentétben nem ő, hanem Némethi Ferenc vezette a hadsereget). 1565-ben a béketárgyalások következtént küldte Miksa királyhoz János Zsigmond, aki a török támadás hírére Báthorit túszként tartotta fogva Prágában. A prágai „börtönének” alatt rengeteget olvasott, és annak ellenére, hogy a házi őrizet nem volt igazából börtön, mégis annyira megsértődött, hogy bár kiválóan beszélt a német nyelvet, soha többet nem szólalt meg németül.²⁰ Amíg Prágában raboskodott, a könnyen befolyásolható és fiatal János Zsigmond a vele azonos valláson (unitárius) lévő Bekes Gáspár²¹ befolyása alá került, így a haza érkező Báthori Gyulafehérváron háttérbe szorult. Az első kitörési pontja 1570-re tehető, amikor is az Erdélyt közjogi értelemben nemzetközi szinten elismerő szerződést, a speyeri egyezmény megkötését úgy tudta magyarázni az erdélyi rendek előtt, hogy az az ő érdeme, miközben ennek orosz-lánrészét Bekes tárgyalta le. A tárgyalások utolsó szakaszában ugyanis Miksa Báthorit küldte Gyulafehérvárra a szerződés majdnem végleges szövegével,²² így az erdélyi rendek úgy gondolták, hogy Báthori István volt a tárgyalások főszereplője.

1570-ben váratlanul meghalt János Zsigmond. Az egyezés értelmében Bekes Gáspárt Miksa magyar király vajdának nevezte ki, hogy az ő nevében igazgassa Erdélyt. Viszont a Porta nem szeretne volna, ha egyesülnek a nyugati és a keleti területek. Ezt a helyzetet érzékelte Báthori István, aki maga is testamentumos úr²³ volt, s ebben a helyzetben, a szokásoknak és a törvényeknek megfelelően, fejedelmválasztó gyűlést hívott össze. 1571. május 25-én ült össze az az országgyűlés, ahol

¹⁹ Veress Endre: Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezései. I. kötet. 1556-1575. Kolozsvár, 1944. I. (továbbiakban: Veress, 1944)

²⁰ Nagy, 1994. 19.

²¹ Bekes Gáspár (kornyáti) (1520-1579): kisnemesi család sarjaként született, majd Petrovics Péter hadapródja lett. Később Erdélybe került, ahol, miután unitárius vallású volt, könnyen szerzett befolyást és birtokot. János Zsigmond udvarában az 1560-as évek végén a legbefolyásosabb főúr lett, testamentumos úr. 1571-ben szembekerült a fejedelmi trónért vívott harcban Báthorival, de a kerelöszentpáli csatában vereséget szenvedett. Ezután a Rzeczpospolitában élt, mivel Miksa király, korábbi pártfogója, megtagadta. Később István király megbocsátott neki, akinél katonai parancsnokként harcolt IV. Iván ellen, a livóniai háborúban. Vilniusban található az úgynevezett Bekes-hegy, amit köztudatban sírjával azonosítanak. Ez a rövid életrajzi áttekintő Szádeczky Lajos: Kornyáti Békés Gáspár (Budapest, 1887) tanulmánya alapján készült.

²² Wolfgang de Bethlen: Historia de Rebus Transsylvanicis. Tomus II. 1783. 201. (Bethlen munkája megjelent magyar fordításban is: Bethlen Farkas: Erdély története. III. kötet. Budapest, 2004.)

²³ A fejedelem végrendeletét ismerő, és az annak a végrehajtásával megbízott főúr.

István bátyját, Kristófit jelölték fejedelemnek. Viszont Kristóf betegségére hivatkozva azt kérte, hogy a nála alkalmasabb öcsét válasszák meg. Így a gyűlés közfelkiáltással somlyói Báthori Istvánt választotta meg fejedelmének, bár az országgyűlés döntésének a törvényes voltát meg lehet kérdőjelezni. Egyrészt nem szavazásról, hanem közfelkiáltásról volt szó, másrészt nem vett részt mindenki ezen a gyűlésen.²⁴ Báthori igényelte mindkét, országának az életét befolyásoló nagyhatalom elismerését, a magyar királyét és a Szelim szultánét is, ezért Miksának titokban hűséget esküdött²⁵ mint vajda, hiszen Miksa nem ismerte el őt választott fejedelemnek. A törökök szemében Báthori István, és nem a Habsburg-párti Bekes volt az ideális jelölt, mivel így a Magyar Királyság nyugati és keleti megosztottsága továbbra is fennmaradt (nem került a Hódoltság a Habsburgok gyűrűjébe), éppen ezért a török szultán 1572-ben hozzájárult a fejedelemségének örökletessé tételéhez (a szultánt leginkább a befizetett adó és nem az uralkodói cím érdekelte). Bár Miksa azt színelte, örül, hogy Báthori lett Erdély vezetője (már csak azért is, mert Báthori katolikus, Bekes protestáns felekezetű volt), mégis a háttérből támogatta Bekes Gáspár Báthori elleni szervezkedését 1573-ban. A mozgalom megbukott, és Báthori megkezdte leszámolását belső ellenzékével: a Bekes család központját, Fogarast elfoglalta, embereit börtönbe vetette (például Gyulai Pált), Bekest megfosztotta minden birtokától, aki így Miksához menekült. Miksa támogatásával a Magyar Királyság területén hadsereget toborzott (Bekeshez csatlakozott például Balassi Bálint költő is), ez idő alatt pedig Erdélyben a székelyeket és a szászokat próbálta a fejedelem ellen fordítani. Bekes erdélyi „hadjáratát” 1575. július 8-án Báthori mindenfajta erdélyi ambíciójával egyetemben derékba törte: ezen a napon vívták a kerelőszentpáli csatát. A csata sokáig eldöntetlen volt, de Báthori tapasztalata és Bekes rossz taktikai érzéke (illetve Hagymási Kristóf „testamentumos úr” átállása), a fejedelemnek hozta meg a győzelmet.²⁶ Kerelőszentpál után már egy újabb és sokkal merészebb akció kivitelezésére került sor: megakadályozni a Habsburgok lengyel királyságát.

Jan Sariusz Zamoyski az általánosan elfogadott álláspont szerint 1542. március 19-én született Skokówkában,²⁷ ugyanakkor az egyik legjelentősebb korabeli történetíró, Reinhold Heidenstein kancelláriai titkár Zamoyski születési évét 1541-re teszi.²⁸ Apja Stanisław Zamoyski (1519-1572) már mágnás volt. Ezt bizonyítja, hogy

²⁴ Báthoriak kora. Szerk.: Varga Katalin. Budapest, 1982. 8.

²⁵ Veress, 1944. I. 115.

²⁶ Erdély története. I. kötet. A kezdetektől 1606-ig. Főszerk.: Köpeczi Béla. Budapest, 1986. 447.

²⁷ Marek Plewczyński: Jan Zamoyski herbu Jelita (1542-1605) hetman wielki. In: Łukasz Kadziela: Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Warszawa, 1995. 114. (továbbiakban: Plewczyński, 1995)

²⁸ Reinhold Heidenstein: De vita Joannis Zamoscii. In: Collectanea vitam resque gestas Joannis Zamoscii illustrantia. Wydał: Adam Titus Działyński. Poznań, 1861.

betöltötte a chełmi kastellán (várnagy, latinul castellanus) és az udvari csapatok kapitányának posztját is.²⁹ Anyja Anna Herburta, egy 12-13. századi nagy múltú nemesi család sarja,³⁰ akinek „rokoni és atyafisági viszonyai messze földön ismertek.”³¹

Már fiatalon katolikusok tanították, minden idejét a tanulásnak szentelte. Franciaországba ment, ahol az egyik jelentős főúr fiait tanította. A műveltségéről és a tudományokban való jártasságáról szóló hírek hamar szárnyra kaptak, és ezt megpróbálta a nemesekkel történő kapcsolatépítésre kihasználni. Tanult Párizsban és Padovában, ahol a kálvinista hitről áttért a katolikusra.³² Padovában doktorált, a római szenátusról írta dolgozatát (*De senatu Romano*, 1563). II. (Jagelló) Zsigmond Ágost (1520-1572) felfigyelt a fiatal tanult nemesre, akit az udvarba hívott. Itt a fiatal Zamoyski pályája hamar felívelt, ugyanis 1565-ben kinevezték a királyi levéltár vezetőjének (*secretarius*). Az volt a feladata, hogy megőrizze a kiváltságokról és a diplomáciai kapcsolatokról szóló iratokat, okleveleket.³³

1572-ben II. Zsigmond Ágost halálával kihalt a Jagelló-dinasztia. Zamoyski a király haláláról állítólag egy levélből értesült. Miután elolvasta a levelet, „oly mértékben átadta magát a zokogásnak, hogy nem tudott megszólalni.”³⁴ Ugyanakkor elképzelhető, hogy ezek a könnyek nem annyira a király iránt érzett tiszteletből hullottak. Nem sokkal Zsigmond Ágost halála után elterjedt az a hír, hogy ha kicsit tovább él a király, Zamoyskit nevezi ki a Lengyel Királyság főkancellárjának Walenty Dembiński helyére,³⁵ de erre még visszatérünk. Az 1569-es lublini unió végzése szerint, ha Zsigmond Ágost törvényes utód nélkül hal meg, abban az esetben a két ország visszanyeri királyválasztó jogát. Ezzel 1573-ban éltek is, amikor a Zamoyski által is támogatott Valois Henriket választották uralkodójuknak. A szabályok szerint küldöttség indult Párizsba, hogy a király hitet tegyen ígéretei megtartására, és a nemesi kiváltságok megőrzésére. Ebben a küldöttségben részt vett Jan Zamoyski is, akinek Valois Henrik elnyerte a bizalmát. Ezt követően visszavonult Zamoścra, és ezentúl a „gondolatait a Múzsáknak szentelte”.³⁶ Zamoyski igen agilis ember volt, így érdemes fenntartással kezelnünk a „nyugalomba vonulását”. Mi sem jobb bizonyíték erre, mint az, hogy már 1575-ben, a Henrik távozásával beállt interregnum

²⁹ Archiwum Jana Zamoyskiego, Kanclerza i Hetmana Wielkiego Koronnego. Wydał: Waclaw Sobieski. Kraków, 1904. XXVII.

³⁰ <http://pl.wikipedia.org/wiki/Herburtowie> (letöltési ideje: 2013.03.11)

³¹ Archiwum I. 1904. XXVII. „...cognitionibus et affinitatibus late longeque...”

³² Plewczyński, 1995. 115.

³³ Archiwum I. 1904. XXVIII.

³⁴ Archiwum I. 1904. XXIX. „...in lacrimas se totum effudit ita, ut dari non posset”

³⁵ Uo.

³⁶ Uo. „...rationem cum Musis habuit”

kezdetén visszatért a politikai életbe, és megpróbálta saját politikai elképzeléseit elfogadtatni a rendekkel.

Báthori és Zamoyski találkozása: az 1575-ös királyválasztás

Az 1575-ös királyválasztás a Rzeczpospolita történetének talán egyik legfordulatosabb politikatörténeti eseménye volt. Báthori István kiváló politikai érzékének köszönhető a megválasztását. Az elterjedt nézet szerint, amire Norman Davies is utal,³⁷ Báthori Jan Zamoyskinak köszönhető a megválasztását, aki a szlachta (közö nemesség) vezetőjeként vitte győzelemre a „Báthori-pártot”, azaz választotta meg királynak Báthori Istvánt. Ennek a tézisnek bizonyos pontjait érdemes átgondolni. Az első, hogy Jan Zamoyski valóban a szlachta vezetője volt-e. Ahogy az előző fejezetben már utaltunk rá, már az idősebb Zamoyski is viselt udvari tisztséget, amelynek előfeltétele volt a korban, hogy a szenátori rend (ordines senatorii) tagja legyen. A fia Zsigmond Ágosttól többek között belzi sztarosztaságot (a királyi birtokok helytartója) nyerte el, ami szintén főnemesi rangot követelt meg.

A mágnások (arisztokraták) és a szlachta közötti ellentétek a Rzeczpospolita korai története során szinte folyamatosak voltak, amelyek a királyválasztásokon hatványozódva jelentek meg. A nemesség két része között nemcsak vagyoni, de politikai különbségek is húzódtak. A Szenátus (ahol a mágnások és az egyházi vezetők voltak jelen) inkább a Habsburgok felé, míg a szejm alsóháza, a Képviselőház küldöttei Habsburg-ellenesek voltak. Jan Zamoyski és társai, akiket a Habsburgok kérlelhetetlen ellenfeleinek tartanak számon a források, 1575-ben kisebbségben voltak a Szenátusban. Zamoyski tudta, hogy csak ezt a nyomasztó többséget úgy tudja ellensúlyozni, ha megnyeri a köznemességet. Politikai programjában hangsúlyt fektetett a szlachticok (köznemesek) megnyerésére. A Szenátus ülésén elmondott beszédében amellet érvelt, hogy a Jagelló-dinasztia egyetlen élő tagját, Annát jelöljék. Ezt támogatta több vajda és kastellán is, például Piotr Zborowski, Stanisław Szafraniec, Jan Kostka vagy Jan Tarlo,³⁸ a korabeli politikai elit vezető alakjai. A későbbi kancellár azt hozta fel indokként, hogy a Jagelló-dinasztia „nemzeti” királyi ház, és a „fehér sas egyébként úgyse fér meg a feketével.”³⁹ Zamoyski a lehető legjobb választásnak azt tartotta volna, ha valamelyik lengyel főúrhoz adnák hozzá Annát, így biztosítva a Jagelló-vér továbbélését. Ezt a javaslatot a szlachta is örömmel fogadta, így a Habsburg-ellenes főurak programját a köznemesség is magáévá tette. Vagyis arról van szó, hogy a szlachta politikai programját Zamoyski kreálta, amelynek a végcélja Jagelló Anna megválasztása lett volna, és kialakult egyfajta „koalíció” a Habsburg-jelölést elutasító szenátorok és a képviselők között, amelynek

³⁷ Davies, 2006. 339.

³⁸ Heidenstein, 1672. 91.

³⁹ Gebei, 2007. 31.

vezéregyénisége Zamoyski lett, ami nem meglepő, mivel jó kapcsolatai voltak neki és felmenőinek is az utolsó Jagellóval, így a Jagelló-restaurációt csakis ő képviselhette hitelesen.

A „férjkeresés” Báthori nevét Stanisław Szafraniec vetette fel, mivel szerinte a házastársak korban is összeillenek, és az erdélyi fejedelem bírja az Oszmán Birodalom támogatását. Gebei Sándor világosan hangsúlyozza tehát, hogy az „elméleti konstrukció” Zamoyski ötlete volt, de Báthori és Jagelló Anna házasságát nem ő találta ki.⁴⁰ Erre utal az is, hogy eddigi ismereteink szerint nincs arra írásos bizonyíték, hogy Zamoyski Báthori akármelyik követével tárgyalt volna uruk támogatásáról. Jan Zamoyskinak az volt a fontos, hogy a király tartsa tiszteletben Rzeczpospolita jogállását, a nemesség kiváltságait, ne legyen nemzetközileg fajsúlyos személy, és ami a legfontosabb, ne legyen Habsburg. Báthori minden feltételt teljesíteni tudott. Sikerét Gebei Sándor szerint „európai jelentéktelenségének”⁴¹ köszönhette.

Zamoyski és a megválasztott király kapcsolata innen datálható. 1576 elején érkezett meg a lengyel küldöttség Gyulafehérvárra, hogy a törvények értelmében (ami persze egy szimbolikus momentum volt csak) Báthori István még a koronázás előtt hitet tegyen a lengyel-litván állam törvényeire és kiváltságaira. 1576. január 10-én írta első levelét Báthori István Zamoyskinak, amelyben értesíti ekkor már fő lengyel támaszát, hogy megkapta a pacta conventát (választási és koronázási feltételeket), ezekre hitet tett, és válaszát megküldte Filipowski nemesi követ által.⁴² Veress Endre Báthori István király leveleit tartalmazó forrásgyűjteményében szintén közli ezt a levelet mint az első kapcsolatfelvételt. Megjegyzést is fűz hozzá Veress, amely cáfolatra szorul. Szerinte a király és Zamoyski közötti kapcsolat a levél tartalmát és szóhasználatát figyelembe véve közeli, már-már baráti volt, ami bizonyíték arra, hogy Padovában együtt tanultak, vagy legalább is találkoztak.⁴³ A levél formulája megegyezik az középkori-koraújkor egyezményes levélírás szabályaival. A másik, ami azóta tudományos tény, hogy a király Báthori István nem, csak unokaöccse tanult Padovában, tehát Veress Endre következtetése téves.

1576. február 1-jén Zamoyskinak írt levelében (amit elküldött a lengyel és a litván rendeknek is) cáfolja ellenzéke vádjait. Wawrzyniec Kozłowski lengyel nemesest visszaküldi a rendekhez, hogy ő is bizonyítsa, hogy minden vád alaptalan. Ennek érdekében, ahogy tud, ő is útra kel, hogy személyesen győzze meg a kételkedőket.⁴⁴ A levél valószínűleg azért indult külön a királyi titkárhoz, hogy tekintélyénél fogva ő is biztosítsa a rendek nyugalmát Báthori megérkezéig, és figyelje a Habsburg-párti

⁴⁰ Gebei, 2007. 32.

⁴¹ Gebei, 2007. 34.

⁴² Archivum I. 1904. 100-101.

⁴³ Veress, 1944. 3-4.

⁴⁴ Archiwum I. 1904. 101-102

csoport mozgolódását, akik még nem tettek le arról, hogy mégis Habsburg legyen a következő király.

Báthori fejedelem, amint megkapta a szultán engedélyét, hogy elfoglalhatja a Rzeczpospolita trónját, útnak indult. Erről szintén levélben értesítette Jan Zamoyskit, vélhetően azért, hogy a lengyel-moldvai határon várja. Báthori, hogy elkerülje a magyar területeket, mivel nem tartotta biztonságosnak a szepességi városok irányából megközelíteni Krakkót, a török uralom alatt álló Moldva felé indult el. Március 21-én, reggel indult útnak az erdélyi küldöttséggel, és „Isten segedelmével a szűk erdélyi hágókon át érjük el az első moldvai várost, Tatrost”, ahonnan hozzávetőleg „tíz vagy tizenegy nap késedelemmel érjük el a lengyel határt”.⁴⁵

Hivatali karrierépítés

1576. május elsején királlyá koronázták Báthori Istvánt, így a legitimáció utolsó lépcsőfoka volt, ugyanakkor a királyságának az elismertetéséért vívott harca ezzel nem zárult le. A nemesség egy része, a litvánok nagy többsége és a német polgársággal bíró jelentős városok (például Danzig) nem ismerték el királyuknak Báthorit, vagy Miksát akarták a trónra emelni. A kedélyek lecsillapításában a király számíthatott a támogatóira, ebben leginkább Jan Zamoyski tüntette ki magát.

Nem térünk ki most a konszolidáció eseménytörténetére, helyette inkább azt vizsgáljuk, hogy mennyire volt szerepe az indulatok lecsillapításában Zamoyski és Báthori szövetségének. Átnéztük a két politikus 1576 és 1578 között kelt leveleit, hogy megtudjuk kikkel egyeztettek, és hogy próbálták csitítani az ország rendjeit. Érdekes eredményekre bukkantunk: a megbékéltetés oroszlánrésze Zamoyskira hárult, a király ebben szinte teljesen passzív volt. Báthori 1576. április 26-án kelt levelében, amit Jan Chodkiewicz litván nagyhetmannak írt, csodálkozását fejezte ki, hogy litvánok annak ellenére nem fogadják el, hogy törvényesen került megválasztásra, és a koronázásra hamarosan sor kerül.⁴⁶ Május negyedikén szintén íródott egy levél, amelyben ismételten saját legitimációját akarta alátámasztani Báthori, arról írt, hogy mindenki ismerje el uralkodójának, mivel a rendek egyhangú támogatásával megválasztották és meg is koronázták királynak.⁴⁷ Egy másik akciója Olbracht Łaski megregulázása volt. A Nagy-Lengyelországban fekvő Sieradz vajdaság vezetőjének, aki nyíltan Habsburg-érelmű volt, és a koronázás után is nyíltan szembeszállt Báthorival, neki címzett levelében olyan ultimátumot adott, ha négy hét alatt nem hódol be, árulónak bélyegzi, és erővel fog ellene eljárni. A fenyegetéseit tettere váltotta, és katonai úton megszállta a Łaskiak várát, Lanckoronát, a családnak menekül-

⁴⁵ Archiwum I. 1904. 103.

⁴⁶ Veress, 1944. II. 1944. 41.

⁴⁷ Veress, 1944. II. 1944. 42-43.

nie kellett, bár később a király megbocsátott nekik. A király tevékenysége ezekben nagyjából ki is merült.

Valószínűsíthető, hogy Báthori úgy gondolta, olyan emberre kell bízni a lázadók lecsendesítését, akinek tekintélye van a Rzeczpospolitában. Ez pedig Zamoyski volt. A királyi titkár rengeteg levelet váltott ebben az időszakban. Ha a leveleket csoportba rendezzük, akkor a nominálisan a legtöbbet Jan Chodkiewicz nagyhetemannel, György Frigyes porosz herceggel és a porosz rendekkel,⁴⁸ Danzig városával, Laureo pápai nunciussal és jó pár befolyásos lengyel főúri családtagokkal, például a Tęczyńskiekkel levelezett. A diplomáciai kapcsolatok szempontból a két személy között jóval nagyobb munkamegosztás figyelhető meg. A Szentszékkal mindketten egyeztettek, valószínű azért, mert mind a király, mind Zamoyski jó kapcsolatokat épített ki Itáliában. Báthori István a katolikus hit védelmezője, a jezsuiták nagy tisztelője volt, Zamoyski pedig padovai tanulmányai során döntött úgy hogy rekatolizál. A király diplomáciai érzékére utal, hogy élvezte mind XIII. Gergely, mind a Porta támogatását, így gátolva meg a Habsburgok katonai akcióját. Zamoyski kapcsolatot tartott fenn a dán udvarral, hogy biztosítsa országa nyugati határait, de ő inkább a belpolitikai kérdésekkel foglalkozott.

A király nagyon hamar megbizonyosodott Zamoyski hűségéről, és honorálta is azt: 1576. május 16-án alkancellárnak jelölte.

Mielőtt folytatnánk, a téma szempontjából megkerülhetetlen, hogy röviden foglalkozunk a korai újkor lengyel kancelláriával. Amíg a magyar kancellária oklevelek kiadásával és különböző jogi témákkal foglalkozott, amelynek élén főpap állt, addig a Rzeczpospolitában a kancellária a legjelentősebb hivatal volt, amelynek vezetői világiak lehettek, papi személy csak addig tölthette be, amíg nem nevezték ki valamelyik egyházmegye élére. A középkorban a kancellár személye a főpapságból került ki, egészen addig, amíg I. Sándor és I. Zsigmond királyok meg nem reformálták a kancellária intézményét. 1507-ben olyan törvényt fogadott el a szejm, hogy a kancellária tisztségviselőinek a fele a világi, másik fele pedig az egyházi rendből kerüljön ki. Ez később úgy módosult, hogy a kancellár személye csak világi személy lehet, abban az esetben van a jelölésnek gátja, ha már van pozíciója (vajda, kastellán). Ettől akkor tekintettek el, ha ezek a pozíciók családon belül öröklődtek. Papi személy is betölthette ezt a magas funkciót, ha przemysli, chełmi vagy kamenieci püspök volt. A kancellár volt a hivatal vezetője, az alkancellár pedig a helyettese, bár hatáskörükben megegyeztek. Kancellár csak úgy lehetett valaki, ha a jelölés pillanatában betöltötte az alkancellári posztot. A kancellária feladatát tekintve a következők voltak: oklevelek, határozatok, rendeletek, levelek és országos iratok összegyűjtése, rendezése, és királyi pecséttel való ellátása. Ekkoriban a királyi pecsét nem a király, hanem a kancellária kezében volt. A kancellár hatalmát az prezentálta a legjobban,

⁴⁸ A Porosz Hercegség a 16-17. században lengyel vazallus állam volt.

ha a király tudta és engedélye nélkül minél több határozatot ki tudott állítani, és az országpecséttel hitelesíteni, esetleg bizonyos rendelkezéseket visszavonni.

Ha valaki törvénykezdeményezési joggal akart élni, először a kancelláriához kellett fordulnia. Ha a kancellár nem tartotta a hatályos joggal ellentétesnek, akkor a szenátus elé terjesztette, és ott szavazást kért. Ha a szenátorok többsége elfogadta, az indítvány a képviselők és a király elé került, ha ők is rábólintottak, a törvényt a kancellária írásba foglalta, majd nyilvánosan kihirdette. A kancellária magasan kvalifikált jogi hivatalnokai intézkedtek továbbá a magánjogi perekben és a fellebbezésekben, viszont a városjogi eseteket áthárították a királyi ítélőtáblára.⁴⁹ Vagyis a Zamoyskiról szóló lengyel forráskiadványban megjelent latin életrajzban erős csúsztatás az a kijelentés, amire fentebb utaltunk, hogy ha egy kicsivel tovább él Zsigmond Ágost, akkor Jan Zamoyskit kancellárnak nevezi ki. Ezt a lengyel törvények egyszerűen nem engedték meg.

Éppen ezért volt fontos a mindenkori uralkodónak, hogy a királyhoz hű vezetője legyen a kancelláriának. Báthori megválasztásakor ezt a posztot Walenty Dembiński töltötte be, akit 1576-ban kineveztek krakkói kastellánnak, így a helyére automatikusan az addigi alkancellár, Piotr Dunin-Wolski lépett, és így lehetett alkancellár Zamoyskiból.⁵⁰

Zamoyskinak nem kellett sokat várnia a kancellári hivatalra. 1578. március elsején Báthori kancellárnak nevezte ki, miután Piotr Dunin-Wolski atyát plocki püspökké szentelték, így a két hivatal összeférhetlenné vált. Ezáltal a belzi sztarosza megszerezte a legnagyobb világi hivaltalt, amit egy szenátor betölthet.

Azzal, hogy a király és a kancellár 1578-tól együtt tudott működni, kezdetét vehette a kancelláriai reform. Báthori azt javasolta, amit el is fogadtak, hogy csak az az oklevél a hiteles, amely a király aláírásával és a kancellária hatalmában lévő országpecséttel is el van látva. Ha valamelyik is hiányzik, akkor az irat érvénytelen. Báthori István kivételes politikai rátermettségére utal, hogy úgy tudta növelni a királyi hatalmat az állami intézménnyel szemben, hogy a kancellária hatáskörét nem csorbította.⁵¹

Zamoyski a livóniai háborúban (1580-1582)

Báthori István egyik ígérete az volt a királyválasztáson, hogy kiűzi Livóniából a Moszkvai Nagyfejedelemség katonáit. A livóniai háború 1558-ban kezdődött, és kisebb-nagyobb megszakításokkal egészen 1582-ig tartott, amit Báthorinak sikerült

⁴⁹ Marcin Kromer: *Polonicarum Rerum, Poloniae Martini Cromeri Liber Alter. De Reipublica et Magistratibus Polonorum*. In: Johann Pistorius: *Polonicae Historiae Corpus. Hoc est polonicarum rerum latini recentis et veteres scriptores*. 1582. 100-101.

⁵⁰ *Archiwum I*. 1904. 483.

⁵¹ Gebei, 2007. 47.

lengyel sikerrel lezárni. 1575 végére, 1576 elejére IV (Rettegett) Iván, érzékelve a választás körüli belső instabilitást, mélyen benyomult Livóniába és Litvániába. Báthori, hogy időt nyerjen, fegyverszünetet kötött IV. Ivánnal. 1579-re sikerült katonailag és pénzügyileg is konszolidálnia a Lengyel-Litván Nemesi Köztársaságot, így már revansot tudott venni Moszkván.

1579-ben a király célja Polock litván város visszavívása volt. Az ostromban részt vett Jan Zamoyski is, bár ekkor nem harcoló alakulat élén, vagyis ennek bizonyítékát nem találtuk meg. Viszont a levelek keltezéséből kiderül, hogy a legtöbb levelet a front környékéről küldték: Polockból, Dźisnából. A levelei Caligari pápai nunciának íródtak, hogy rajta keresztül értesítsék a Szentszékét a hadjárat lefolyásáról. Rendkívül fontos volt Krakkónak, hogy a pápa támogassa a hadjáratot, amit az „eretnekek” ellen vív, és nehogy hátba támadja a Rzeczpospolitát a Német-Római Birodalom és a Habsburg Monarchia. Az ostrom során négy levelet írt Caligarinak, rögtön augusztusban született az első, míg az utolsó, szeptember 4-én kelt levél, ami egyben a hadjárat utolsó hadműveleteinek a napja volt.⁵²

Zamoyski részt vett a hadjárat eredményeinek a propagálásában is. Báthori, hogy megnyerje az összeülő szejm jóindulatát a jövő évre tervezendő hadjáratához, beszédet intézett a nemességhez. A nyelvileg és stilisztikailag is megkomponált oratiót írásba foglalták, és ezt a munkát valószínűleg Zamoyski vitte Wińóba nyomtatni.⁵³

Az 1579-es sikeres polocki ostrom meggyőzte arról a lengyel nemességet, hogy érdemes folytatni a Livóniáért folytatott háborút. Báthori István pozíciója is erősödött, mind az országban, mind külföldön. A sikeres polocki ostrom után XIII. Gergely pápa levélben köszöntötte a király győzelmét, a katolikus hit védelmezőjének mondta, és ajándékba egy fölszentelt kardot és süveget küldött.⁵⁴ Iván cár is érezte, hogy Polock elvesztése jelentősen gyengíti pozícióit Livóniában és Litvániában, ezért a halogatás eszközéhez nyúlt, hogy feltartóztassa a lengyeleket. Béketárgyalásokat kért a királytól, de feltételként azt szabta meg, hogy az előző évben fogságba esett moszkvai előkelőket engedje vissza Moszkvába. A király 1580. március 17-én kelt levelében azt írta, hogy követeket küldött a béketárgyalásokra, de nem engedi el a moszkvai foglyokat. Mindkét uralkodó az időt húzta. IV. Iván azért, hogy megfele-

⁵² Archiwum I. 1904. 354, 355-356, 359-360, 361-362.

⁵³ Veress Endre: Báthory István kiadatlan politikai levelei. Ma 421. 106-132. (MTA Kézirattára)

⁵⁴ Veress, 1944. II. 139.

⁵⁵ Abafái Gyulai Pál (1550 k.-1592): erdélyi történetíró, alkancellár, fejedelmi titkár, orvos. Humanista műveltségű erdélyi nemes, unitárius vallású, aki János Zsigmond halála után Bekes Gáspár mellé állt, akinek egzisztenciáját is köszönhette (ő taníttatta Bolognában és Padovában). 1573-ban, amikor Báthori bevette Fogarast, foglyul ejtette Gyulait és börtönbe vettette. Később megbocsájtott neki, Lengyelországban alkancellárnak nevezte ki. A király halála után Zsigmond fejedelem titkára lett, majd Báthori Boldizsár megölette. (Erdély öröksége II. 218.)

lő sereget összegyűjtve visszavághasson a lengyeleknek, Báthori István azért, hogy folytathassa a hadjáratát Livóniáért.

A második hadjáratnak a lefolyásáról a király erdélyi titkára, Gyulai Pál⁵⁵ írt egy beszámolót latin nyelven. Ebben a műben tényszerűen leírja, milyen hadiesemények történtek, kifejezetten utalva a magyar katonák szerepére. A munka megjelent teljes magyar fordításban is, ami Koncz József munkásságához köthető.⁵⁶ Ugyanez a fordítás megjelent forráskiadványban is.⁵⁷

1580. június 16-án Wilnóból megindult hadseregével Witebskbe (július 27.). Persze előtte gondoskodott a megfelelő utánpótlásról, de 1579-hez hasonlóan, ekkor sem várta meg a későn érkező csapatait, hanem nélkülük indult meg arra gondolva, hogy útközben utoléri.⁵⁸ Itt tartotta meg a király a haditanácsot, ahol arról kívánt döntést hozni, hogy milyen irányban támadjanak. A lengyel hadvezetés amellel érvelt, hogy Szmolenszk városát foglalják el, amit 1514 óta Moszkva kezén volt. A litvánok az előző évi álláspontjuk mellett kardoskodtak, hogy Szmolenszket ostromolják meg, mivel ez a város egyik kulcsfontosságú erődítménye volt Litvániának. Ugyanakkor a király úgy vélte, hogy Wielkie Łukit kellene megostromolni.

Wielkie Łuki ostroma előtt, hogy biztosítsa a hátát, két erődöt be kellett vennie: Wielizt és Uswiatot. Úgy döntött, hogy hadseregéből kiválasztva 7000 embert Zamoyski kancellár parancsnoklata alatt Wieliz alá küldte. A király a többi egységgel Suraz felé nyomult, hogy hidat verjen a Dźwina folyón, és hogy közvetlen összeköttetésben legyen a kancellár egységével. A Suraz és Wieliz közti távolság hozzávetőleg 12 kilométer volt.⁵⁹ Zamoyskinak nehéz volt megközelíteni az erődöt, mivel rossz utak és erdős területek vették körbe. Miután elérték a várost, úgy döntött, hogy mind a három oldalról körülsáncolja a várat (a negyediket nem tudta, mivel a Dźwina határolta), és a lehető legrövidebb idő alatt ágyúztatni kezdte a falakat. Az őrség felmérve helyzetét, a szabad elvonulás reményében feladta a várat. Az ostrom lefolyásáról augusztus 6-án kelt levelében tájékoztatta a királyt.⁶⁰

A lengyel-litván hadsereg augusztus 25-én tábort ütött Kupuya mellett,⁶¹ innen megszemlélte a várat, ami három kilométerre feküdt Wielkie Łukitól.⁶² Másnap a király Wielkie Łuki mellett táborozott le, hogy felkészülhessen az ostromra. Az erőd a Łować (Lovat) folyó mentén feküdt, ami természetes védelmet biztosított a védők-

⁵⁶ Gyulai Pál: Emlékirat Báthori István királynak az oroszok nagyfejedelme ellen 1580-ban viselt háborújáról. Ford.: Koncz József. In: Hadtörténelmi Közlemények, 1897. X. évf. 467-483.

⁵⁷ Erdély öröksége – Erdélyi emlékirók Erdélyről. II. kötet. Sárkányfogak. Szerk.: Makkai László. Budapest, 1993. 47-62. (Reprint) (továbbiakban: Makkai, 1993)

⁵⁸ Makkai, 1993. 47.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Archiwum II. 1909. 28-29.

⁶¹ Makkai, 1993. II. 50.

⁶² Uo.

⁶³ Makkai, 1993. II. 51.

nek, de a védelmet megerősítették sáncokkal és mesterséges állóvízzel is. Polock példáján tanulva a palánkot tűz ellen megerősítették, földdel vastagon feltöltötték a falakat.⁶³

Az ostromot megelőző, nélkülözhetetlen ostrommunkálatokat (pl. sánc- és árokásás) nyugati irányból magyarok, míg az északi erődítéseket Zamoyski parancsnoksága alatt lengyelek és németek készítették. Sikeres munkálatoknak köszönhetően már szeptember elsején elkezdték ágyúzni a várat. A nagy mennyiségű lőpor és ágyúgolyó ellenére a töltések tartották magukat.⁶⁴ Addig lötték a falakat, amíg a magyar sáncok felőli bástyáról annyi töltés le nem esett, hogy azt már meg lehetett gyújtani. A roham annyira sikeres volt, hogy két tornyot is sikerült felégetni. Hogy a védők ne tudják eloltani a tüzet, azt parancsolta Báthori, hogy ássák ki a töltéseket a fal mentén, hogy meg tudják gyújtani a falakat, és hogy aláaknázhassák. Azoknak a katonáknak, akik ebben részt vállaltak, nagy jutalmat ígért.⁶⁵ Az aláaknázás sikeres volt, ugyanis a moszkvaiak nem vették észre. Ezután a kancellár megadásra szólította fel az őrséget, de azok élesen elutasították. Erre válaszul kiadták a parancsot az aknák felrobbantására. A robbanás hatására földtöltés teljes egészében lehullott, így már fel tudták gyújtani a bástyát. Mivel a védők a tüzet nem tudták eloltani, az este folyamán feladták a várost. Szeptember ötödikén véget ért az ostrom. Hihetetlen, hogy mindössze öt nap alatt sikerült bevenni ezt az erődítményt.

A cár újabb békejavaslatot tett követte által, ebben megígérte, hogy a Livóniában elfoglalt 8 várat vissza fogja adni, ha a király kiüríti Wielkie Łukit, Newelt és Wielizt. Azt is felajánlotta továbbá, hogy Livónia címét mindketten használhatják. A király nem fogadta el ezt a javaslatot sem. Már csak két erőd volt, amit be kívánt vennie Báthorinak. Ezek: Zawolocze és Ozieryszcze. Zawolocze nagyon fontos erőssége volt IV. Ivánnak, és hídfőállásként is szolgált a további hadjáratokhoz (Psków bevételére is innen indultak a lengyel csapatok 1581 augusztusában).⁶⁶ Ezt a várat minden oldalról tavak vették körbe, így ezen a természetes védelmi vonalon nagyon nehéz volt átjutni. Hogy az oroszok még inkább bevehetlenné tegyék, a tavakba karókat szúrtak le, hogy az átkelést még inkább akadályozzák. Báthori Zawolocze bevételére a kancellárját küldte. Zamoyski úgy gondolta, hogy a könnyebb átkelés érdekében fából hidat veret, amivel meg tudják közelíteni a város bástyáját, amit fel akart gyújtani katonáival. Viszont ezt a hidat csak addig használhatták, amíg el nem értek a karókig, akkor bele kellett ugrani a vízbe és úgy haladni tovább. Így viszont az egyszerre kiugró katonák feltorlódtak, és az ellenség könnyen megtizedelhetette a rohamozókat. Fontos kiemelni, hogy az ősz miatt a víz egyre hidegebb volt, és kezdett befagygni. El lehet képzelni, hogy ezek a katonák micsoda szenvedésnek vol-

⁶⁴ Makkai, 1993. II. 52.

⁶⁵ Makkai, 1993. II. 53.

⁶⁶ Nagy, 1994. 214.

tak kiteve a derékig érő vízben! Viszont a katonák minden nehéz külső körülmény ellenére folytatták az átkelést. Amikor a helyőrség látta, hogy a támadók feltorlód-
tak, kirohanást intéztek ellenük. Az összecsapásban sikerült visszaverni a kitörőket.
Az egyre növekvő hideg és az ostrom elhúzódása miatt megcsappant a sereg harci
kedve. Zamoyski, hogy lelkesítse katonáit, beszédet intézett embereihez hivatkozva
az eddigi sikerekre, a bátorságukra és a király iránt érzett hűségükre.⁶⁷ A király is
érezte, hogy Zawolocze-nél patthelyzet alakult ki, 800 magyar katonát küldött
erősítés gyanánt Károlyi István vezetésével. A védők látva az új katonákat, és mivel
fogyóban voltak a készleteik, feladták a várat. Közeledett azonban már a tél, ezért a
csapatokat a téli szálláshelyre vezették.⁶⁸ Ennek a fontos erősségnek az élére Sibrik
György magyar kapitányt nevezte ki a király.⁶⁹

Az 1580. évi hadjárat mindenképp újabb sikert hozott Báthorinak. Egyrészt sike-
rült IV. Ivánt saját területén megverni. Sikerült fontos moszkvai erődöket elfoglalnia.
Ennek a hadjáratnak is ugyanaz a hátránya, mint az előzőnek is, hogy nem tudta nyílt
csatára kényszeríteni Ivánt, hogy végérvényesen eldöntse a háború menetét.

Az orosz hadjárat talán leglényegesebb hadieseménye Psków (Pszkóv) városának
az ostroma volt 1581-82-ben. Két év sikeres hadjárata arra sarkallta a lengyel elitet,
hogy támogassák Báthori újabb hadjáratának a tervét. Erről a hadjáratról részletes és
színes leírást közöl Jan Piotrowski tábori lelkész, aki részt vett a hadjáratban kezde-
tétől a végéig. Az általa írt forrás egy napló, ahol a napok minden fontosabb esemé-
nyeit leírja. Műve nem mellőzi a személyes véleményét sem, bár néha túl részletező
is. Fontos adalékot ad a magyar-lengyel viszonyról, egyrészt a lengyel és a magyar
katonák közötti kapcsolatról, másrészt Báthori István és Jan Zamoyski viszonyáról.
A pskóvi események bemutatásánál ennek a naplónak a magyar fordítására támasz-
kodtunk, amely Nagy László tanulmánykötetében jelent meg.⁷⁰

A hadsereg egyik felének, amelyet a kancellár-nagyhetman Zamoyski vezetett, a
rossz utakon napi 4 mérföldet (6,4 kilométert), míg a király által vezetett csapatnak
napi 8 mérföldet (12 kilométert) kellett megtenni!⁷¹

Július 29-én ült össze a haditanács, hogy kiválasszák, melyik várost akarják
megostromolni. Két lehetőség merült fel: az egyik Nowogród (Novgorod), a másik
Psków, az ülésen végül úgy döntöttek, hogy Psków ellen vonulnak, ugyanis így a
hátukat biztosítva tudják, emellett lőport tudnak szállítani Riga és Livónia felől, míg

⁶⁷ Makkai, 1993. II. 59.

⁶⁸ Makkai, 1993. II. 60.

⁶⁹ Balla Péter: A Sibrik-fivérek a Báthoriak szolgálatában. Eger, 2011. 14. <http://mek.oszk.hu/09600/0-9605/index.phtml> (letöltés ideje: 2012. 02.25)

⁷⁰ Nagy, 1994. 211-254.

⁷¹ Nagy, 1994. 214.

⁷² Nagy, 1994. 215.

⁷³ Archiwum II. 1909. 415-416

a Psków területén elterülő termékeny földeknek köszönhetően a közeli falvakból élelmiszer utánpótlást tudnak szerezni.⁷²

Augusztus 11-én nevezte ki István király Zamoyskit főhetmanná.⁷³ A lengyel seregek főparancsnoka, Mikołaj Mielecki már 1578-ban lemondott, mivel véleménye nem egyezett Báthorival és Zamoyskival. 1579-80-ban a poszt betöltetlen volt, majd 1581-ben nevezte ki Báthori Zamoyskit főhetmanná. Kinevezésében a király utalt az addig betöltött katonai pozíciókra, és külön megemlékezik előző évi hadjáratban elért sikereiről is. A király szerint a „Köztársaság”-nak most egy ilyen, hadimester-ségben jártas személyre van szüksége.⁷⁴

Augusztus 18-án érte el a lengyel haderő Ostrówot, Psków elővárát. Ez a vár négy bástyával és kőfallal rendelkező erődítés volt, amelynek kőből épült falai nem voltak túl vastagok, és nem is voltak olyan erősek, de derékig érő víz vette körül, ezért nehéz volt elérni.⁷⁵ Az újonnan megválasztott hetman levélben szólította megadásra a védőket, de nem válaszoltak a felhívásra. Így hozzáláttak az ostrom előkészítéséhez. Két parancsnokra bízta Ostrów megszállását: a lengyeleket Mikołaj Urowiecki,⁷⁶ a magyarokat Károlyi István vezette. Az ostromot csak másnap délben kezdhették meg az ágyúztatással, ugyanis Urowiecki rosszul állította fel a sáncokat. A magyarok a másik oldalról, a lengyelekkel szemben lőtték reggeltől a várfalat.⁷⁷ Augusztus 20-ra tudtak egy akkora lyukat ütni a bástyán, amin keresztül be tudtak volna törni a várba, augusztus 21-én az őrség feladta a várat. A moszkoviták addig bevehetetlennek hitték a várakat.⁷⁸

A lengyel derékhad 1581. augusztus 24-én érte el Pskótot. Piotrowski szinte megrettent a látványtól: „Ó Jézusom, hiszen ez akkora, mint egy másik Párizs!”⁷⁹ Az a körülmény, hogy augusztus végére érték el a várost, azt a következtetést vonja maga után, hogy Báthori valószínűsíthetően téli hadjáratra készült, ami a korszakban teljesen szokatlan volt. Bár merész lépésnek tűnt mind az orosz tél, mind pedig a város erőforrásainak figyelembevételével (16 000 katona és fegyveres polgárok védtek a várost, míg Báthori 31 000 emberrel vonult a város ellen).⁸⁰

A nehéz útviszonyok miatt az átkelés nem ment zökkenőmentesen, mivel nem voltak kellően biztos hidak a Czerocha folyón, ezért gázlókat kellett keresni az átkeléshez. István öt gázlót jelölt ki a szekerek átkelésére: két helyen a lengyelek, két helyen a magyarok és egy helyen a litvánok keltek át. Miközben a király az átkelést

⁷⁴ Archiwum II. 1909. 415.

⁷⁵ Nagy, 1994. 217.

⁷⁶ Chelm kastellánja (várnagya)

⁷⁷ Nagy, 1994. 217.

⁷⁸ Nagy, 1994. 218.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ http://en.wikipedia.org/wiki/Siege_of_Pskov (letöltési ideje: 2012.02.09)

felügyelte, addig Zamoyski kancellár-főhetman a tábor és a sáncok kijelölésével volt elfoglalva.

Augusztus 29-én Farensbeck századából önkényesen rátámadtak a pskóvi kitörő egységekre, de a moszkoviták olyan kemény ágyú- és puskatűzzel válaszoltak (a bástyákról már ötven fontos ágyúgolyókat meghaladó lövedékeket is lőttek), hogy még a királynak és a hetmannak is hátrább kellett húzódnia. Piotrowski szerint a király aggódott az ostrom kimenetele miatt.⁸¹ A fegyelem fenntartásának az érdekében a főhetman másnap magához kérte a lovaskapitányokat, és arra intette őket, hogy ezekkel a csatározásokkal hagyjanak fel. Zamoyski szerint „nem hősiesség az, hogy valaki a golyók elé rohanjon, s azoktól meghaljon. Veszélyes is, meg nagy kár is, ha valakit ilyen csatározásba rántanak, s emellett mérhetetlen kegyetlenség is, ha valakit aztán elrabolnak a muszkák.”⁸²

A sáncok ásásához elég későn, szeptember 2-án kezdtek hozzá. Ezen az éjszakán nagyobb kárt nem tudtak a moszkvaiak a sáncban tenni, mert későn vették észre az építőket.

A sáncokból olyan sikeresen lőtték a várat, hogy „a magyarok is, a lengyelek is szétrontróttak egy-egy bástyát és mellette egy-egy darab falat, s két akkora lyuk keletkezett, hogy azokon át már el lehetne kezdeni az ostromot”.⁸³ Szeptember 8-án indult meg az első roham, de az eredmény nem járt sikerrel, és a támadóknak vissza kellett vonulniuk a sáncaik mögé. Az oroszok 863 embert veszítettek el, további 1626 megsebesült.⁸⁴

Ez a sikertelen roham kiélezte a konfliktusokat a rendek, a király és a magyarok között. Piotrowski krónikájának is kiérződik a magyarelles éle. Persze ez nem csak a tábori lelkész véleményét tükrözi, hanem a teljes lengyel elit hozzáállását azokhoz a magyar katonákhoz, akik hozzájárultak az előző két év sikereihez. A lengyel nemesség jelentős része már nem akart háborúzni, és azzal vádolta meg a magyarokat, hogy személyes érdekeiket szem előtt tartva háborúra agítják a királyt.⁸⁵ A másik csoport pedig sérelmezte, hogy fontos tisztségekre magyar katonát nevez ki. Ez volt a helyzet Ostrów városában is, aminek az élére magyar parancsnokot állított az uralkodó, ami a lengyelekkel súrlódásos vezetett.⁸⁶ Ugyanígy több helyen Piotrowski megbízhatatlan, fegyelmezetlen katonáknak állítja be a magyarokat, őket teszi felelőssé például a szeptember 8-i sikertelen ostromért. A király engedett a rá-

⁸¹ Nagy, 1994. 222.

⁸² Uo.

⁸³ Uo.

⁸⁴ Nagy, 1994. 228.

⁸⁵ Nagy, 1994. 215.

⁸⁶ Nagy, 1994. 218.

⁸⁷ Nagy, 1994. 228.

beszélésüknek, miközben Zamoyski ellenezte a rohamot.⁸⁷ A királyt viszont segítette az a körülmény, hogy a kancellár a végsőig kitartott mellette.

Bár Psków városát nem sikerült elfoglalni, hatalmas emberveszteségeket is szenvedtek, mégis hozzájárult ahhoz, hogy a béketárgyalásokon eredményesebb feltételeket tudtak kicsikarni a moszkvaiaktól. Jan Zamoyski levelezései is említést tesznek a pskówi ostromról, főleg a királynak küldött jelentésekben.

A béketárgyalásokon a Jam Zapolskiban tartózkodó lengyel követség minden esetben Zamoyskihoz fordult, hogy megtudják, mi a király álláspontja a békejavaslatl kapcsolatban, ugyanis ő dolgozta ki a javaslatokat a követségnek, és tulajdonképpen Báthori tudtával, ő képviselte az ország diplomáciáját. Ez volt Zamoyski pályájának a csúcsa, amikor birtokolta a legmagasabb állami, katonai, és ebből következően a diplomáciai hivatal is. Ezt az utat egyik utódja se volt képes elérni sem meghaladni.

Az utolsó évek (1582-1586)

Miután a Jam Zapolski-i békét parafálták (1582. január 15.) és ratifikálták az 1582-es szejmen (sőt rendezték Livóniának a Rzeczpospolitába való inkorporációját),⁸⁸ ez felerősítette a rendek ellenállását a központosító királlyal szemben. A rendek kemény fellépésén csak Zamoyski tudott enyhíteni. A kancellár-nagyhetman rendelkezett annyi tekintéllyel és hatalommal, hogy visszaverje a lengyel-litván nemesség támadásait. Egyik oldalról támadták a protestáns nemesek, akik a király jezsuita- és katolikuspártoló politikáját törvényellenesnek nyilvánították az 1573-as varsói konföderáció rendelkezésével, miszerint a Rzeczpospolitában minden vallás ugyanolyan jogokkal bír, mint a katolikus. Másik oldalról a király állandó önkényeskedéséről és zsarnokságáról beszéltek, és az 1582 utáni időkben összeülő szejmek érdemi döntések nélkül oszlottak fel.⁸⁹ A királyt ezek az események nagyon rosszul érintették, aki a lengyelek viselkedését haláláig nem tudta megbocsátani. Ugyanakkor a kancellár nem állt a rendek mellé, támogatta uralkodója elképzeléseit.

1584-ben Wojciech Długoraj,⁹⁰ aki Samuel Zborowski szolgálatában állt a királyi udvarban, pár társával egyetemben levelet írt Samuelnek és Krzysztofnak, hogy fogadjanak fel egy bérgyilkost, aki megöli Zamoyski kancellárt (az 1580-as évekre a Zborowskiak szembekerültek a Zamoyskiakkal). A levél nyilvánosságra került, és Báthori, annak ellenére, hogy a Zborowskiaknak köszönhette megválasztását, mégis azt javasolta a kancellárnak, hogy kerítse kézre az összeesküvőket. Ekkor már Samuel és Krzysztof a király ellen is akart lázadni. Érdekesség, hogy Jan, a leg-

⁸⁸ Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, Wydanego. Tom II. Petersburg, 1859. 220-222.

⁸⁹ Davies, 2006. 346.

⁹⁰ Lengyel reneszánsz zeneszerző és lantművész.

idősebb testvér hú maradt Báthorihoz és Zamoyskihoz. A kancellár-nagyhetman, a király sugalmazására, felelevenítette az 1573-as örökös száműzetési törvényt, amelyet Samuel Zborowskival szemben léptettek hatályba, mivel az országgyűlés alatt gyilkolt, és ezt halállal büntették a korabeli törvények. Valois Henrik enyhítésképpen örökös száműzetést rótt ki Samuelre.⁹¹ Zamoyski Piekaryban elfogatta Samuelt, és ki is végeztette, Krzysztof Bécsbe menekült.⁹² Ugyanakkor ezzel a lépésével Zamoyski kompromittálta magát, és belpolitikai vizályt generált.

Báthori ugyanakkor még szorosabbra akarta fűzni kettejük kapcsolatát. 1582-ben, miután meghalt Barbara Radziwiłła, a kancellár második felesége, elérte, hogy Zamoyski Báthori Griseldist (1569-1590), Báthori Kristóf lányát kérje meg, akit 1583-ban el is vett. Úgy gondolta, hogy így halála után is biztosítható Zamoyski hűsége a Báthori-ház iránt, ami nem teljesült.

Mind a magyar, mind a lengyel szakirodalomban megjelenik az a gondolat, hogy Báthori István egy, a Rzeczpospolita szárnyai alatt szerveződő keresztény koalícióval akarta kiűzni a törököt Európa balkáni feléről. Számunkra nem az a fontos ebben, hogy valóban tervezett-e ilyet, és hogy megvalósítható lett volna-e, hanem az, hogy a háború utáni rendezés esetén az erdélyi fejedelmi címet Zamoyskira bízta volna.⁹³

Az együttműködés tíz éve

Összegzésképpen megpróbáljuk ezt az egy évtizedet szakaszokra bontani. A király és a kancellár a kezdeti kényszerűségtől eljutottak egészen a partnerségig, sőt családi kapcsolatig, bár azt önzetlen barátságnak nem mondanánk.

Kapcsolatuk kezdetét a kényszerű együttműködésnek neveznénk. Ez a választás időszaka, 1575-1576. Ekkor ismerkednek meg személyesen is, addig csak tudósításokból hallhattak egymásról. Ha Báthori elveszi Jagelló Annát, akkor a lengyelek közvetetten az Oszmán Birodalommal is jó viszonyba kerülnek, így elkerülhető a Habsburg-jelölt megkoronázása, illetve a birodalmi területről történő betörés, nem is beszélve arról, hogy a krími tatárokat is könnyebben kordában lehet tartani. Mivel Erdély perszónálunióra lépett a Rzeczpospolitával, így közvetetten a lengyel területek sérthetlenségét is vállalta a szultán, vagyis Zamoyskiéknak kényszerűségből szükségük volt Báthorira. Ugyanígy arra volt kényszerítve a fejedelem, hogy ezzel a kis-lengyelországi frakcióval működjön együtt, mivel legitimitását nem ismeri el a nagy-lengyelországiak többsége, a litvánok és a külföld sem. Neki is kénytelen számításba vennie a kis-lengyelországi csoportot.

1577-1578-ra az ország belső viszonyai rendeződnek, így Báthori és Zamoyski kapcsolata is más dimenzióba helyeződött át. A kényszerű együttműködésből szár-

⁹¹ Davies, 2006. 332.

⁹² http://en.wikipedia.org/wiki/Samuel_Zborowski (letöltési ideje: 2013.03.16)

⁹³ Szádeczky Lajos: Báthory István lengyel király titkos terve. In: Századok, 1882. XVI. évfolyam. 497.

mazó előnyöket felmérve mindkét fél honorálta a másik erőfeszítéseit. Így a király birtokokat adományozott Zamoyskinak, őt nevezte ki alkancellárnak, majd kancellárnak. Cserébe Zamoyski nem akadályozta hanem segítette a királynak a rendekkel szembeni politikáját, támogatta a Rzeczpospolitán belüli, békés ellenreformációt. Ez már az előzőnél egy személyesebb kapcsolat.

Miután meggyőződött Báthori Jan Zamoyski feltétlen hűségében, úgy gondolta, még több hatalmat koncentrál támogatója kezében: 1581-ben főhetmanná nevezte ki, így olyan karriert futott be Zamoyski, amiről még csak álmodni sem lehetett. Felismerték, hogy a jövőben is szükségük van egymásra, az állami posztokért és a birtokokért cserébe Zamoyski védte az uralkodó tekintélyét, ameddig csak lehetett, mind a szlachta mind a mágnások ellenében. Ez a kapcsolat pozitív vagy negatív hatással volt a Rzeczpospolitára? A katasztrofális helyzetben lévő kincstárat és költségvetést kemény lépésekkel Báthori pár éven belül konszolidálta, vesztes helyzetből megnyerte a IV. Ivánnal folytatott háborút, sikerült rendezni a regisztrált kozákság problematikáját is, megreformálta a kancelláriát, és ez csak pár példa uralkodásának tíz évéből. Báthori uralkodásának a mérlege mindenképpen pozitív, de ezt Zamoyski nélkül nem tudta volna elérni.

CZÉTÉNYI BÁLINT

Fejezetek a magyar katonai repülés történetéből

Bevezetés

Az ember kezdetben meghódította a szárazföldet. Termelt és gazdálkodott rajta, a megélhetését köszönhette neki. Felemelkedett a föld gazdagságainak hála, majd más emberközösségek ellen fordult és harcolt velük. Mondhatjuk, hogy az emberi öldöklés a szárazföldön kezdődött. Az ember azonban leleményes, ha mások leigázásáról van szó. Így hát meghódította a tengert is. Kezdetben halászott, majd rövidesen megjelentek a hadi gályák is. Görögök, perzsák, rómaiak, punok vívtak öldöklő tengeri csatákat a hullámokon. Az ókor két meghatározó fegyvernemét tehát a szárazföldi erők és a tengeri flotta jelentette. A középkorban, a korai újkorban és az újkorban nem egyszer játszottak döntő szerepet a hajók egy-egy ország, vagy Európa történetében. Elég csak a velencei, vagy a török flottára gondolni, a híres spanyol armadára, vagy éppen a britek flottájára, ami immár majd ezer éve védi a szigetet az idegen betolakodókkal szemben. A hadtörténelemben azonban állandóan újabb és újabb kihívások születnek. Az embernek pedig nem volt elég a szárazföld és a víz, meg akarta hódítani az eget is. Hosszú kísérletezés után 1903. december 17-én, amikor a Wright fivérek repülőgépe először emelkedett a magasba, megkezdődött a levegő birtokbavétele is. Ezt követően a repülés gyors fejlődésnek indult. Az új eszközre a hadsereg is felfigyelt. Amit pedig a hadsereg a kezébe vesz, az általában látványos fejlődésnek indul. Elég csak a műholdas navigációra, vagy az internetre gondolni. Nem volt ez másképpen a repülőkkal sem. Így született meg egy új fegyvernem, a légierő. A fegyverek fejlődését pedig semmi sem serkenti jobban, mint egy háború. Azok a fejlesztők, akik fantáziát láttak a fiatal találmány tökétesítésében, a sarajevói pisztolylövéseket követően meg is kapták ezt a háborút. Kezdetben csupán felderítésre használták az új harceszközt, majd tüzérségi megfigyelésre.¹ Ezek után fokozatosan tagolódtak a légierő: bombázókra, vadászokra, felderítőkre. Az I. világháború után, a nagy kérdés már nem is az volt, hogy van-e jogosultsága a légierőnek, hanem, hogy milyen szerepe lehet egy eljövendő háborúban. Tehát hazánkknak sem volt más választása, ha lépést akart tartani a korrallal, „repülnie kellett”, harci repülőket kellett

¹ Heinz Guderian: Riadó! Páncélosok!. Szekszárd, 1999. 140.

alkalmaznia. Az Osztrák-Magyar Monarchia hadereje alkalmazta is őket. A repülőgépek döntő szerepet a második világháború folyamán kaptak. Természetes tehát, hogy a második világháború után felállított Magyar Néphadsereg különös gondot fordított - szovjet utasításra - a légierő fejlesztésére. A rendszerváltás után, amikor Magyarország visszanyerte függetlenségét, vagyis a „magunk urai lettünk” ismét felvetődött egy korszerű légierő megteremtésének szükségessége. Elég csak a Gripen-programra gondolni.

Minthogy a légierő a II. világháborúban vált döntő fegyvernemmé, természetessé tette számunkra, hogy ennek a konfliktusnak a légi eseményeit dolgozzuk fel. Az okok között szerepel még, hogy ez volt az első háború, - eltekintve a Tanácsköztársaság légi eseményeitől - amelyben magyar légierő részt vett. A Monarchia idejében függünk Ausztriától, közös Császári és Királyi Légierőről beszélhetünk, a II. világháború után pedig nem kerültek bevetésre magyar gépek. A II. világháború volt az első totális háború, ahol a polgári lakosságot sem kímélték, és ebben a repülőgépek igen nagy szerepet játszottak. Ugyanakkor sok legenda kering arról, hogy ebben a kegyetlen, pusztító háborúban a légierő volt az egyetlen fegyvernem, ahol még ismert volt a tisztelet és a lovagiasság fogalma. Hogy ezek valóban legendák, vagy valós történetek, ez szintén vizsgálatunk tárgya volt. Végül nem hallgatható el az a vonzalom sem, amit a szerző érez a légcsavaros repülőgépek iránt, amikor még a pilóta és technika azonos szereppel bírt a légi hadműveletek során. A következőkben tehát megismerkedhetünk a magyar katonai repülés kezdeteivel, sikereivel, I. világháború utáni nehézségeivel, melyek a trianoni békediktátumból fakadtak. Továbbá foglalkoztunk az újrafegyverkezéssel és azzal, hogyan sikerült helytállnia a magyar repülőknak, hazánk egén, vagy idegen égbolton. Szerencsére több írott mű áll a rendelkezésünkre a témában, ugyanakkor a levéltári forrásoknak igencsak híján vagyunk. Többnyire a 101. vadászosztály (később ezred) tevékenységéről maradt fenn hitelesnek mondható levéltári anyag. Ezeket viszont már mind feldolgozták, nehéz újat találni. A keleti front eseményeit, korabeli naplókából ismerhetjük meg jobban, de ezeket is nyilván feldolgozták már. Célunk tehát nem elsősorban új információkkal szolgálni, hanem új megvilágításba helyezni bizonyos történéseket, eseményeket.

Vesztes háborúból az újabb háború felé

Magyar repülők az I. világháború kirobbanásától Trianonig

1867-ben megtörtént a kiegyezés. Ausztria és Magyarország sorsa összefonódott. Közös lett a pénzügy, a külügy, és ami a legfontosabb, a hadügy. Ez meghatározta országunk sorsát az I. világháborúban. Magyar repülők ugyanis szolgáltak az I. világháborúban, de akkor még nem önállóan, hanem a Monarchia közös seregében. Az osztrák-magyar erők a háború elején 52 gépet számláltak, amit 15 repülőszázad-

ba osztottak.² Ez a szám azonban elenyészőnek mondható, Franciaország (560 db), vagy Németország (232 db) repülőállományához képest. Az országot ekkor érték az első - igaz jelentéktelennek mondható - légi támadások. Támadták Fiumét, Belgrád környékét és a határ menti területeket.³ Az ország elleni első légitámadás 1915. április 29-én következett be, amikor a Dunán hajózó KÖRÖS monitor típusú hajót érte légitámadás, igaz eredménytelenül. Majd a zimonyi kikötőt bombázták a franciák, hasonló „eredménnyel”.⁴ A repülőgépekben rejlő pusztító erőt hamar felismerték. 1915 májusától élénk harci tevékenység folyt a Monarchia és Olaszország határán. 1915. június 18-án még Fiumét is bombázták léghajóról. A léghajót végül riasztópisztollyal sikerült lángra lobbantani. 1915 decemberében ismét Fiumét bombázták. Az aktív légi tevékenységet mutatja, hogy 1918-ig a Monarchia 251 gépe 42 légitámadás során 1037 bombát dobott le Velence katonai célpontjaira. Az olaszok viszont Polát, a Monarchia elentős haditengerészeti kikötővárosát támadták.⁵ A keleti fronton 1916-ban a román repülőek erdélyi városokat támadtak. Ezen a fronton többségében magyar pilóták harcoltak. Érdekesség 1917-ből, hogy az osztrák-magyar erők alkalmazták először a repülési tilalmat, amely a frontra érkező új repülőkre vonatkozott. A caporettoi áttörést kellett eltitkolniuk, amelynek előkészítésére felhívhatta volna a figyelmet a megnövekvő légi tevékenység.⁶ A háború alatt fokozatosan nőtt a légierő jelentősége, melynek eredményeképpen a Monarchia 1918-ra már 82 repülőszázaddal rendelkezett,⁷ és a háború végéig 5391 db repülőgépet gyártott.⁸

A fegyverszünet aláírása, és a Tanácsköztársaság 1919. március 21-i kikiáltása között nem volt légi tevékenység Magyarországon felett.⁹ Az országra támadó, környező országok ellen sietve kellett kiállítania egy ütőképes sereget. Ez lett a Magyar Vörös Hadsereg, mely rendelkezett légierővel is. A légierőt a háború után sebtében kellett megszervezni, amihez jól felhasználható volt a Monarchia hadseregében szolgált 5300 magyar pilóta.¹⁰ A magyar vörös légierő 100 géppel rendelkezett,¹¹ és nagyon aktív volt, amit veszteségei is bizonyítanak, hiszen a három hónapos harc alatt, közel 100 gépet veszített. Megsemmisülni azért nem semmisült meg, mert az ipar ezalatt 120 repülőgépet gyártott.¹²

² Bimbó József: A légierő a háborúkban. Budapest, 1973. 19. (továbbiakban: Bimbó, 1973)

³ Pataky Iván - Rozsos László - Sárhidai Gyula: Légi háború Magyarországon felett. Budapest, 1992. 10. (továbbiakban: Pataky-Rozsos-Sárhidai, 1992)

⁴ Pataky-Rozsos-Sárhidai, 1992. 13.

⁵ Uo. 13.

⁶ Bimbó, 1973. 14.

⁷ Uo. 19.

⁸ Olaf Groehler: A légi háborúk története. Budapest, 1983. 39.

⁹ Pataky-Rozsos-Sárhidai, 1992. 14.

¹⁰ Bimbó, 1973. 23.

¹¹ Uo. 24.

¹² Uo. 26.

Trianontól az első revíziós sikerig

Trianon nemcsak területi értelemben okozott hatalmas veszteséget az országnak. Szigorú feltételei többek között szabályozták a hadsereg méretét és összetételét. Ami szempontunkból, ami fontos, az a harci repülők alkalmazásának tilalma. Mindazonáltal, már a békediktátum előtt megkezdődött a magyar repülőipar tönkretétele. A kivonuló román erők ugyanis leszerelték és elvitték, a fejlettnak mondható, világszínvonalú repülőgépgyárakat.¹³ Ez volt az első intő jel, hogy az antant hatalmak örömmel fogadják a vesztesek légierejének széthullását. A második pedig a Németországgal kötött béke volt. Ott ugyanis kiderült, hogy megtiltják a légierő alkalmazását. Ebből törvényszerűen következett, hogy ránk is ez a sors vár. A hadügyminisztérium így jóval a béketárgyalások előtt 1919. szeptember 28-án átszervezte a légierőt. A leszerelt gépeket a polgári légi forgalomban alkalmazták.¹⁴ A békediktátum miatt 1922 és 1937 között, csak polgári köntösben működhetett a magyar légierő. Ezzel az antant hatalmak részben el is érték céljukat. Olyan hátrányba került az ország a katonai repülés terén, amit a II. világháború végéig sem sikerült behoznia. Több későbbi baleset is az ekkori kiképzési és repülési korlátozások rovására írható.¹⁵ Kiskaput csak a légoltalom fejlesztésében lehetett találni, azt ugyanis nem szabályozta a békediktátum. Ez meg is kezdődött német és olasz mintára.¹⁶ A magyar vezetés viszont nem érte be ennyivel, egy cél lebegett a szemük előtt: a revízió. Tudták, hogy ehhez egy ütőképes hadsereg és ütőképes légierő kell. Az ütőképesség mércéje pedig a kis-antant lett. Az ő erejüknel kellett nagyobbat kiállítani, de ezt egyelőre nem lehetett. Az 1927. április 5-i magyar-olasz barátsági szerződés nyitott utat a fejlődésnek, valamint az országra érvényes ellenőrzés megszűnése.¹⁷ Ezek után a magyar „légierőnek” még rejtve kellett maradnia, de a mozgástere már némiképp nőtt. Jelentős fordulat csak 1938. augusztus 21-én következett be Bledben. Ekkor ugyanis, a románok, csehek és jugoszlávok elismerték Magyarország felfegyverkezési jogát.¹⁸

Az újrafegyverkezés

Téves lenne azt feltételezni, hogy ezek után az egyik napról a másikra, a semmiből teremtdött volna meg egy magyar hadsereg és ezzel együtt a légierő. Titokban mindig is - a megengedett határokon belül - folyamatos fejlődésre törekedett a magyar vezetés. Emelték a légügyi személyzet számát, például 1927-ben. 1928-ban

¹³ Pataky-Rozsos-Sárhidai, 1992. 15.

¹⁴ M. Szabó Miklós: A Magyar Királyi Honvéd Légierő a második világháborúban. Budapest, 1987. 14. (továbbiakban: M. Szabó, 1987)

¹⁵ Pataky-Rozsos-Sárhidai, 1992. 15.

¹⁶ Uo. 15.

¹⁷ M. Szabó, 1987. 16.

¹⁸ Uo. 23.

pedig Mussolinit meglátogató Bethlen István 300 millió pengős hadikölcsönt és 400 repülőgépet kért a Ducétól. Magyarország ismét meg kívánta teremteni a hazai repülőgépgyártást. Erre a Weiss Manfréd Művekkel kötött megállapodást.¹⁹ Nagy előrelépésnek számított az is, hogy 1931-ben megtartották az első hadgyakorlatot, repülőgépek részvételével.²⁰ 1935. március 16-án meghatározták a felfegyverkezés célját is, vagyis, hogy legalább a kisantant országaival szemben külön-külön meghatározó erőként tudjunk fellépni.²¹ Érdemes megvizsgálni, hogy mekkora repülő erővel is rendelkezett a kisantant. 1935-ben: Csehszlovákia 1300, Jugoszlávia 800, Románia pedig 600 repülővel rendelkezett.²² Ezzel szemben a magyar légierőnek 1937-ben is csupán 192 üzemképes gépe volt.²³ A számadatokból is egyértelmű, hogy a magyar légierő igen erőteljes fejlesztésre szorult. E fejlesztés egyik legfontosabb állomása volt az ún. győri program.

A győri programot 1938. március 5-én jelentette be Darány Kálmán, Győrben.²⁴ A terv szerint 1 milliárd pengőt különítettek el különböző célokra. Az terjedt el általánosan, hogy a program célja a katonai fejlesztés, a valóságban viszont egy általános iparélénkítési és infrastruktúra-fejlesztési programról volt szó.²⁵ Az 1 milliárd pengő 40%-át költötték közvetve a hadsereg korszerűsítésére: úthálózat, vasúthálózat, hírközlés és bányászat fejlesztésére, folyószabályozásra, gumiabroncs- és koromgyártásra.²⁶ Ugyanakkor a német mintára meghirdetett válságkezelő programból jelentős rész jutott a hadsereg közvetlen fejlesztésére is. Ebből a pénzből kellett korszerűsíteni a légierőt, mégpedig oly módon, hogy az 550 milliós hadi kiadásokra elkülönített összeg 10%-át lehetett repülőgép vásárlásra fordítani.²⁷

A hazai repülőgépipar 36 db WM 21 Sólyom közelfelderítő repülőgépre kapott megrendelést. Az olaszoktól 18,5 millió líra értékben 52 db CR-32-es vadászgépet, ill. alkatrészeket és tartalék motorokat vettünk, továbbá 20 gyakorló és 3 iskolagép is érkezett még az 1938-as év folyamán. A németektől 18 db Heinkel He-70 távolfelderítőt vásároltunk.²⁸ Németországból még Junkers Ju-86-os bombázók érkeztek.²⁹

1939. szeptember 1-e után a hadianyag beszerzés Németországból nehézkessé vált, így ismét az olaszok kapták a magyar katonai megrendelést. Ennek keretén

¹⁹ Uo. 17.

²⁰ Uo. 18.

²¹ Uo. 20.

²² Pataky-Rozsos-Sárhidai, 1992. 16.

²³ M. Szabó, 1987. 23.

²⁴ Pataky-Rozsos-Sárhidai, 1992. 19.

²⁵ Hadi Krónika. 10. sz. 198.

²⁶ Uo. 197-198.

²⁷ M. Szabó, 1987. 24.

²⁸ Uo. 25.

²⁹ Csanádi-Nagyvárad-Winkler: A magyar repülés története. Budapest, 1977. 200. (továbbiakban: Csanádi-Nagyvárad-Winkler, 1977)

belül Fiat CR-42-es vadász, Re2000-es szintén vadász és Caproni Ca 135 bombázó gépeket vásároltunk.³⁰ Az imént felsorolt gépeken kívül még számos típust alkalmaztak a magyar légierőnél, de talán ezek a legjelentősebbek.

A magyar katonai vezetés elképzelése a jövő háborújáról

Érdemes még megvizsgálni, hogy hogyan készült a magyar hadvezetés a jövő háborújára, pontosabban, hogy milyen szerepet is szánt a légierőnek. Incze László főhadnagy külföldi munkákat is felhasználva állította össze tanulmányát.³¹ Ebben azt vizsgálta, hogy a légierő eldönthet-e egyedül egy háborút. Az I. világháború tapasztalatainak levonása, illetve a fejlettebb repülőgépeket figyelembe véve, két nézet alakult ki a korban. Egyik nézet szerint, nincs is szükség földi hadseregre, mert már a felvonuláskor meg lehet semmisíteni az ellenfelet és az iparát is tönkre lehet tenni a levegőből.³² Tanulmányában kitér arra is, hogy a lakosság terrorbombázása miatt már nem a fegyveres erők harcáról lesz szó a jövő háborújában, hanem a nemzetek közötti harcról.³³ Szintén a légierő egyedüli győzelmét irányozta elő az előbbi nézet kevésbé radikális változata, miszerint szükség van földi erőkre, amelyek addig védekeznek, amíg a légierő kivívja a győzelmet.³⁴ Incze László ezt a felfogást utópisztikusnak tartja. A magyar vezetőség is a középutas megoldalást szorgalmazta, miszerint egy kis mozgékony hadseregre van szükség, amit egy kellőképpen ütőképes légierő támogat, és ezzel fokozza a kis szárazföldi haderő erejét.³⁵ A másik szélsőséges nézetet, miszerint a légierőnek nem kell nagy szerepet tulajdonítani, az I. világháború tapasztalatai nyomán ekkor már nem sokan képviselték. Két, a jövőben jelentős szerepet kapó nézetet is a magáévá tett. Az egyik, harcászati vélemény szerint a repülőknél kötelekben kell repülni, ezáltal a légteret 360°-ban megfigyelés alatt tudják tartani, valamint az ellenséges gépeket a saját kötelek összehangolt támadásával kell szétugrasztani, majd egyesével könnyen le lehet győzni a szétszóródott ellenséges gépeket.³⁶ Ez majd a szövetséges stratégiai légi bombázáskor lesz hangsúlyos, ugyanis a kis létszámú vadászok egyszer sem tudták szétugrasztani az ellenséges köteleket, sőt sokszor a vadászkíséret miatt még csak a bombázókötelekig sem jutottak el. A másik hadászati nézet szerint az ellenséges repülőgépeket a földön kell megsemmisíteni, lehetőség szerint még a gyárban.³⁷ Ez a felismerés

³⁰ Csanádi-Nagyvárad-Winkler, 1977. 204.

³¹ Incze László: „A repülő had a jövő háborút egyedül eldöntheti-e?”. In: Magyar Katonai Szemle, 1930/III. sz. 31. (továbbiakban: Incze, 1930)

³² Incze, 1930. 5.

³³ Uo. 6.

³⁴ Uo. 8.

³⁵ Uo. 10.

³⁶ Uo. 11.

³⁷ Uo. 13.

is korszerű és helytálló, elég csak arra gondolni, hogy éppen emiatt kellett a tengelyhatalmaknak elszenvedni a stratégiai bombázások jelentős részét. Incze László tanulmánya alapján arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a magyar hadvezetés tudatában volt annak, hogy egy esetleges háború esetén az ipart, a repülőgépgyártást, a felvonulást szolgáló létesítményeket (pályaudvar), a stratégiai nyersanyagok feldolgozó üzemait (olajfinomítók) bombázni fogják. Ennek ellenére hathatós intézkedéseket nem fogantatosítottak. A problémát az okozta, hogy a magyar ipar a dualizmus korában, majd a két világháború között is az olcsó vasúti szállításra épült, emiatt a kisebb üzemek előszeretettel települtek a pályaudvarok, rendező pályaudvarok mellé. Pedig az 1920 –as években már megjelentek a nemzetközi légoltalmi szakirodalomban olyan tanulmányok, amik ennek az „együttélésnek” a káros hatását tárgyalták.³⁸ Ez alapján vizsgálva a helyzetet egyértelműen megállapítható a mulasztás. Hogy ez miért történt, mert nem tartották szükségesnek, vagy a szükséges pénz hiánya akadályozta meg a széttelepítést, az ma már nehezen kideríthető.

Revíziós sikerek

Felvidék és Kárpátalja visszacsatolása

Az újonnan alakult légierő első próbatétele nem váratott sokáig magára. 1938 nyarán a németek és csehszlovákok közti feszült helyzetben várható volt, hogy hazánk is lépni fog, hogy érvényt szerezzen revíziós törekvéseinek, amennyiben kedvezően alakul a politikai helyzet. Tudta ezt Csehszlovákia is, ezért végeztek felderítő repüléseket a magyar határ közelében. A Duna vonalának lezárására az 1/1. vadászszázad CR-32-es gépeit küldték járőrözni.³⁹ A kedvező politikának köszönhetően, az első bécsi döntés értelmében 1938. november 2-án visszacsatolták a Felvidék egy jelentős részét.⁴⁰ Az 1938-as év utolsó jelentős eseménye december 28-a. Ekkor ugyanis, Horthy Miklós önálló fegyvernemé tette a légierőt.⁴¹ A következő területszerzésre 1939. március 15-ig kellett várni. Ekkor ugyanis a magyar csapatok megkezdték bevonulásukat Kárpátaljára.⁴² A magyar légierő már 14-én összetűzésbe került a frissen megalakult Szlovák Köztársaság gépeivel. A szlovák légierő pilótái a volt csehszlovák légierő, szlovák származású pilótái voltak. A szlovák gépek pedig még a „rég” csehszlovák felségjellel repültek.⁴³ A magyar erők 27db CR-32-es vadászgéppel, 16 db Heinkel He-70 távolfelderítő géppel, valamint 27db Junkers Ju-86 típusú bombázóval rendelkeztek. A szlovákoknak ugyanakkor kb. 70 db repülőgépe

³⁸ Pataky-Rozsos-Sárhidai, 1992. 37.

³⁹ Uo. 20.

⁴⁰ Uo. 21.

⁴¹ M. Szabó, 1987. 29.

⁴² Uo. 21.

⁴³ Uo.

–főként Avia B-534 vadászok- volt Igló (Spišská Nová Ves) és Felsősebes (Vyšná Šebastová) repterén. A repülőgépek között volt még Letov S-328-as felderítő/bombázó gép és Avia B71-es közepes bombázó.⁴⁴ Kezdetben a szlovákok voltak aktívabban. Felderítést végeztek, majd bombázták a magyar alakulatokat. A gépek Iglóról szálltak fel. A magyarok csak a távfelderítőket alkalmazták kezdetben.⁴⁵ 1939. március 24-én heves harc bontakozott ki a magyar és szlovák pilóták között. Szlovák Avia B-534-es vadászok szálltak fel Iglóról, de az Ungvárról riasztott magyar CR-32-esek megütköztek velük, és több légyőzelmet értek el. Az egyik lelőtt pilóta kihallgatásakor derült ki, hogy Iglóról jöttek.⁴⁶ Ezen információknak is köszönhetően, úgy döntött a magyar vezetőség, hogy megtámadja Igló és Šebastová repterét, ezzel még a földön megsemmisítve a szlovák légierőt.⁴⁷ Jól látszik tehát, hogy a magyar vezetőség igyekezett átültetni a kor felfogását az elméletből a gyakorlatba. Amint azt már írtuk Incze László tanulmányában fejtette ki ezt az elvet. A bevetésre még aznap délutánra adtak parancsot. Végül 15 órakor startolt el a 18 Junkers 86-os gép Debrecenből és a 9 vadászgép Miskolcra. Még 9 vadászgép kísérte volna őket, de az 1/1 vadászszázadot végül a berepülő ellenséges gépek ellen vetették be.⁴⁸ A bombázóbevetés nem volt zökkenőmentes. A hat rajból az egyik késve startolt, és hogy a lemaradást behozza, a Debrecen –Miskolc -Igló útvonal helyett rögtön Igló felé repült.⁴⁹ A gépek viszont félrenavigáltak, és Rozsnyóra dobtak ki 7db 50 kg-os bombát.⁵⁰ Emellett tévedésből bombatámadás érte még Miskolcot is. Végül bombaterhével 12 gép érte el Iglót. A bombázás eredménye 11-12 elpusztított gép, egy megsérült hangár, valamint a reptér használhatatlanná tétele.⁵¹ A bombázás azért nem ért el teljes sikert, mert a tapasztalatlan, szervezési gondokkal küzdő magyar légierő nem volt elég érett a feladatra.⁵² Az események összegzéseként elmondható, hogy a szlovák légierő nagyobb létszámú volt és jobb gépekkel rendelkezett. Ennek ellenére mégis a magyar légierőnek sikerült kivívnia a légi fölényt. Ez elsősorban a jobb kiképzésnek volt köszönhető. Ugyanakkor napirendre kellett tűzni az elavult CR-32-es gépek lecserélését is, amire a CR-42 jó lehetőség volt, igaz ez sem tartozott már ekkor sem a modern gépek közé.⁵³ 1939 végén a magyar repülőgép állomány az

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Pataky-Rozsos-Sárhidai, 1992. 22.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo. 23.

⁵⁰ M. Szabó, 1987. 32.

⁵¹ Pataky-Rozsos-Sárhidai, 1992. 23.

⁵² Uo. 31.

⁵³ Uo.

alábbi gépekből állt: 65 db CR-32 és 17 db CR-42 vadász (mind a kettő elavult). 62 db Ju-86 bombázó, 16 db He-170 távolfelderítő, 34 db He-46 közelfelderítő és 57 db WM-21 Sólyom közelfelderítő.

Feszültség Romániával és a második bécsi döntés

1940. június 27-én a szovjetek nyomására Románia beleegyezett Besszarábia és Észak-Bukovina Szovjetunióhoz csatolásába. Ezeket a területeket 1918-ban szerezte Románia az akkori Oroszországtól. Még ezt megelőzően a magyar kormány, amely szintén követeléseket támasztott Romániával szemben kijelentette, hogy diszkriminációnak veszi, ha csak a szovjet fél kérését teljesítik. Kijelentését nyomatékositandó mozgósítani kezdett. 1941. július 2-án megalakult az 1. honvéd repülőparancsnokság törzse, majd megkezdték a kitelepülést a hadi repterekre.⁵⁴ Ezek a repülőterek - július 6-án- a következők voltak: Miskolc, Hajdúböszörmény, Rakamaz, Mezőkeresztes, Sajóörs, Felső-Ábrány (ma: Bükkábrány), valamint Tiszalök, de itt a felázott talaj miatt csak 8-án települt ki a 3/I. könnyűbombázó osztály 1-2. százada.⁵⁵ A kitelepülés után nem mondható, hogy 100%-os harckészültségben lettek volna az alakulatok. A 3., 4., és 6. könnyűbombázó századok Caproni Ca-135 gépeiről hiányzott a bombavetéshez szükséges célzó berendezés, valamint lőszerük és ledobható bombájuk sem volt.⁵⁶ Egy pillantást vetve a román légiereire láthatjuk, hogy erősebb volt a magyarnál. Lengyelországból 165 menekült gép került Romániába, amit hadrendbe is állítottak. Emellett rendelkezett még az akkor modernnek számító Hawker Hurricane Mk. I-essel és Heinkel He-112-es vadászokkal.⁵⁷ A készültséget viszont - igaz csak egyelőre - lefűjták. A repülőgépek egy része visszatelepült békerepülőterére, 1940. augusztus 16-én pedig megkezdődtek a tárgyalások Turnu Severinben Hitler „jóvoltából”.⁵⁸ Feltehetően a román fél csak időnyerésre kívánta felhasználni a tárgyalásokat, mert fokozatosan növelte erejét a magyar határ mellett. Ezt a magyar kormány sem hagyhatta szó nélkül és elrendelte a szabadságolás beszüntetését.⁵⁹ A feszült helyzetben számítani lehetett a kölcsönös incidensekre. 1940. augusztus 27-én egy határt átlépő román He-112-es gép megtámadott egy gyakorlatozó magyar Ca-135-ös gépet. Erre a magyarok megtorlásként 3db 10 kg-os bombát dobtak a szatmárnémeti reptérre. Szintén ezen a napon történt egy súlyos baleset is. Veszprémben egy Ju-86-os bombáinak kirakodásakor a bombák melyek élesek

⁵⁴ M. Szabó, 1987. 36.

⁵⁵ Uo. 37.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Pataky-Rozsos-Sárhidai, 1992. 33.

⁵⁸ M. Szabó, 1987. 41.

⁵⁹ Uo.

voltak felrobbantak 15 fő halálát okozva.⁶⁰ Hitlernek az angliai csata közepén nem volt érdekében, hogy szövetségesei egymást marják, így maga vette kezébe az irányítást. 1940. augusztus 30-án a második bécsi döntésben „salamoni döntést hozott”. „Kettévágta” ugyanis Erdélyt és az északi részt a magyaroknak adta, a délit pedig a románoknak hagyta meg.

Augusztus 31-én bevethető állapotba kerültek az első Re-2000-es vadászgépek. Ezért Debrecenbe telepítették őket az esetleges román határsértések végett.⁶¹ A gépek már ez év július 12-én Börgöndön voltak és megkezdték a típusra az átképzést.⁶² A feszült hetek után nem maradt más mint Észak-Erdély birtokba vétele és a kolozsvári díszszemle, amelynek része volt egy légi bemutató is. A szeptember 15-re tervezett „légiparádé” nem ment zökkenőmentesen. A rossz időjárás miatt csak kisebb kötelék tudott repülni.⁶³ Észak-Erdély birtokba vétele után fontos volt, hogy a védelméről is gondoskodjanak, mind földön, mind pedig levegőben. Ennek eredményeként a 2. vadászrezred Kolozsvárra települt.⁶⁴ A feszültség azonban a területrendezés után sem szűnt meg teljesen. Több ízben előfordultak eltévedések, kényszerleszállások a másik fél területén.⁶⁵ A magyar kormány újabb revíziós sikert könyvelhetett el, bár nem sikerült egész Erdélyt visszacsatolni. Mivel ez a revíziós siker is Adolf Hitlernek volt köszönhető, országunk jövőbeli útja kijelölődött. A németek pedig kellő időben be is nyújtották a számlát, amikor magyar területeken való felvonulás engedélyezését kérték a Jugoszlávia elleni támadáshoz.

Jugoszlávia, felbomlása és a Délvidék visszacsatolása

Ahhoz, hogy megértsük hogyan került a német hadsereg Magyarország területére 1941 áprilisában, egy kis kitekintésre van szükségünk. Hitlernek két fő problémát kellett megoldania a Balkánon. Az egyik Görögország és Olaszország 1940 októberére és 1941 januára közé eső konfliktusából adódott. A másik problémát Jugoszlávia okozta, mégpedig azzal, hogy 1941. március 27-én megdöntötték a németbarát kormányt. Hitler nem hagyhatta, hogy Európa déli részén, ilyen bizonytalan állapotok uralkodjanak, amikor ő a Szovjetuniót akarta megtámadni. Mivel Magyarország határos volt Jugoszláviával, így várható volt, hogy a németek legalább területi átvonulást fognak kérni, de az aktív résztvételtől sem zárkoztak volna el. A németek a jugoszláviai eseményekre gyorsan reagáltak. Már másnap (március 28) megindultak a katonai tárgyalások, április 2-án pedig megkezdték csapataik a felvonultatást a

⁶⁰ Pataky-Rozsos-Sárhidai, 1992. 39.

⁶¹ Uo.

⁶² M. Szabó, 1987. 38.

⁶³ Pataky-Rozsos-Sárhidai, 1992. 39.

⁶⁴ Uo. 40.

⁶⁵ Uo.

délszláv határra hazánk területén.⁶⁶ A Magyar Királyi Honvéd Légierőt április 4-én mozgósították Jugoszlávia ellen.⁶⁷ A délszláv állam az egykori kisantant hatalmak legfejlettebb légierőjével rendelkezett. Ezek között volt 73db Messerschmitt Me-109 E, ami ekkor a német légierő legfejlettebb vadászgépei közé tartozott, 70db Dornier Do-17-es bombázó, szintén Németországból. Nagy Britanniából 50db Bristol Bleiheim bombázót vásároltak, valamint 18db korszerű Hawker Hurricane MkI.-est. További 40 db Hurricane vadászgépet gyártottak licenc alapján.⁶⁸ Összességében mintegy 288 korszerű gépe volt Jugoszláviának, a teljes légierője pedig 700 gépre tehető.⁶⁹ Magyarország ezzel szemben rendelkezett: 36db elavult CR-32-es vadászgéppel, 48db CR-42-es –szintén nem éppen modernnek mondható- vadászgéppel, 60db Ju-86-os bombázóval - amiből 26 üzemképtelen volt - 36db Ca-135-ös bombázóval, 48 db WM-21 sólyom közelfelderítővel és 46 db Heinkel 46-os közelfelderítővel.⁷⁰ A német támadás április 6-án indult. A magyar erők egyelőre nem vettek részt offenzíven a támadásban. Ebben az is akadályozta őket, hogy a repülőgépek hatótávolsága kicsi volt.⁷¹ A jugoszlávok ezzel szemben bombázták a magyar területen állomásozó német erőket. Így érte támadás Pécsét, Siklóst, Körmentet, Szentgotthárdot és Szegedet.⁷² Április 7-én Szeged pályaudvarát támadta 12 Bleiheim bombázó. Az aznapi második támadást 9 bombázó hajtotta végre, amiből 4-et lelőttek a német Me-110-esek. Az aznapi hatodik támadásban 2 gép vett részt, mind a kettőt lelőtte a magyar légvédelem. Szintén támadás érte Pécsét, - a támadók közül itt is többet lelőttek a németek - valamint Zalaegerszeget és a Körment felé tartó vonatot.⁷³ Április 8-án is több bevetést repültek a jugoszláv gépek, német páncélosokat támadtak. A magyar repülő erők április 9-én kaptak először feladatot Barcs térségében. Egy német páncélos erőt kellett biztosítaniuk.⁷⁴ Április 11-én ismét oltalmazási feladatot kaptak a magyar vadászok. Az elavult CR-32-es gépekkel ez nem volt egyszerű feladat, több meghibásodás, kényyszerleszállás, vagy a rossz idő miatt elmaradt startra került sor. ⁷⁵ Az április 8-a utáni két napban csökkent a jugoszláv légi aktivitás.⁷⁶ Ennek két fő oka volt. Az egyik, hogy a jugoszláv légierő gépeinek 80%-t elveszítette, a német bombázások hatására,⁷⁷ a másik, hogy Jugoszláviának nem volt

⁶⁶ Uo. 43.

⁶⁷ M. Szabó, 1987. 53.

⁶⁸ Csanádi-Nagyvárad-Winkler, 1977. 230.

⁶⁹ Pataky-Rozsos-Sárhidai, 1992. 43.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Pataky-Rozsos-Sárhidai, 1992. 51.

⁷² M. Szabó, 1987. 54.

⁷³ Pataky-Rozsos-Sárhidai, 1992. 54.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ M. Szabó, 1987. 54.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Pataky-Rozsos-Sárhidai, 1992. 54.

saját bomba- és lőszergyártása. Már a háború második napján a lelőtt német Me-109-esekből szedték ki a lőszeret.⁷⁸ 1941. április 10-én felbomlott Jugoszlávia. Ezt kihasználva a magyar honvédség támadásba lendült 11-én. Április 12-én a magyar légierő először bombázott jugoszláv célpontokat. A megadott célt már a németek is bombázni kezdték időközben, ezért a magyar egységeket visszahívták. A 4/4-ik bombázószázad viszont nem vette az adást, továbbrepült és a csapataink által már elfoglalt Őrszállásra dobta bombáit. A nap másik tragikus eseménye az ejtőernyősök sikertelen bevetése. Felszálláskor ugyanis a vezérgép lezuhant,⁷⁹ így a vezetés nélkül maradt magyar alakulatok jócskán a kijelölt célterület mellé ugrottak.⁸⁰ A légi tevée kenység április 20-án ért véget.⁸¹ A magyar erők 60 gépe átlagosan tíz órát repült. Veszteség: Két CR-32-es, két CR-42-es, és egy SM 75-ös szállítógép.⁸² A katonai vezetésnek le kellett vonnia a következtetéseket az eseményekből. A CR-32-es gépek például akkor is kiestek 2-3 nap után a hadrendből, ha ellenséges rongálás nem is történt a gépen. Problémát jelentett továbbá a repülődandár túl nagy helyen való elhelyezése, a repülőterek határtól való távolsága, ami miatt az ellenséges terület fellett csak kevés időt tölthettek a gépek, és a rossz híradós összeköttetés.⁸³ Fény derült az üzemanyag-ellátás nehézségeire is.⁸⁴ Mivel jelentősebb harci érintkezésre nem került sor, a hadvezetés nem tudott megfelelő harci tapasztalatokat szerezni. Pedig ez talán rávilágított volna arra, hogy a magyar géppark igencsak elavult. Természetesen tudták ezt anélkül is a vezetők, de megsürgethette volna a korszerűbb gépek beszerzését. A magyar légierő korszerűtlenségét mutatja az is, hogy a harcselekmények befejeztével a légi veszteségek nem értek véget. Április 20. után egészen júniusig több repülőbaleset történt az ország területén.

A Jugoszlávia elleni háborúval – ha a törekvések nem is - a revíziós sikerek végét érték. Valami sokkal nagyobb szabású és sokkal borzalmasabb dolog következett, amibe akaratán kívül, kénytelen volt belesodródni az ország. Valami, ami jóval meghaladta revíziós célokra tervezett kis magyar haderő képességét. Magyarország belesodródott a második világháborúba.

A vitatott casus belli: Kassa bombázása

1941. június 22-én a német csapatok megtámadták a Szovjetuniót. A magyarok kezdetben nem vettek részt a háborúban, tehát magyar hadüzenet nem történt. Hazánk területét csak szállításra használták a németek. Ennek ellenére mintegy a

⁷⁸ Uo. 51.

⁷⁹ M. Szabó, 1987. 55.

⁸⁰ Uo. 57.

⁸¹ Pataky-Rozsos-Sárhidai, 1992. 55.

⁸² Uo. 57.

⁸³ M. Szabó, 1987. 58.

⁸⁴ Uo. 59.

szolidaritás jeleként megkérték a magyarokat a németek, hogy léptessenek életbe határzárat a szovjet-magyar határon. Ezen eseményekre a magyar vezérkarnak is reagálnia kellett. A határ menti területeken fokozták a figyelőszolgálatot, amit úgy értek el, hogy tartalékosokat hívtak be, akik nem ismerték kellőképpen a repülőgépek felségjelzéseit.⁸⁵ Az előzetes számítások beigazolódtak. A légi tevékenység megnőtt az országban. Már június 22-én német gépeket üldöző szovjet gépek közelítették meg a határt, de a magyar határ felett visszafordultak.⁸⁶ Szintén ilyen határ közeli szovjet repülés történt június 26-án a kassai támadás előtt, de a gépek ekkor is visszafordultak a határról.⁸⁷ Ezen események után következett be Rahó közelében a gyorsvonat alacsony támadása 12:40-kor, majd kicsivel később 13:07-kor Kassa bombázása.⁸⁸ Mindkét támadást homály fedi, mind a mai napig. Mi sem kívánjuk ezt a problémát megoldani, véleményünk szerint a rendelkezésre álló adatok szerint egy jó darabig még nem is lehet. Ezért a tények felsorolása mellett csak elméleteket tudunk felvázolni, amiben leírjuk, hogy melyiket gondoljuk a legvalószínűbbnek. Több információnk a Kassa elleni támadásról van, tehát inkább ezzel foglalkozunk. Kassát 1941. június 26-án 13:07-kor érte bombatámadás. Három repülőgép támadta a várost, gépenként 10 bombával. Ebből 29 esett a városra, amiből egy nem robbant, a 30-ik bomba feltehetően beragadhatott, így később Enyickére dobták le, de ez sem robbant.⁸⁹ A besült bombák szovjet gyártmányú 100 kilósak voltak. A kötelék nem volt összeszokott, ez a bombák becsapódási képéből derült ki.⁹⁰ A tények után vizsgáljuk meg tehát a szóba jöhető támadókat. Öt nemzet jöhet szóba: „Csehszlovákia”, Szlovákia, Románia, Németország, Magyarország és a Szovjetunió. Nézzük meg tehát az egyes nemzetek mellett szóló érveket és ellenérveket.

„Csehszlovák” elmélet

Ez némi magyarázatot igényel, ugyanis 1941-ben nem létezett Csehszlovákia. Cseh- Morva protektorátus volt és Szlovákia. Mégis csehszlovákokról beszélhetünk, ugyanis a Szovjetunióba menekült egykori csehszlovák pilótákról van szó. Az elmélet 1942-ben jelent meg, amikor is a magyar sajtó közölt olyan cikkeket, melyekben egy bizonyos Andri Ondrij volt kassai rendőr vezette a repülő támadást. Az információ egy magyar honvédségi tisztől származott, aki 1942-ben Dnyetropetrovszkban abban a házban szállt meg, ahol korábban az említett csehszlovák pilóta. A szállásadó szerint maga Ondrij dicsekedett el neki az akcióval, aki Kassa rendőrfőnöke volt

⁸⁵ Pataky-Rozsos-Sárhidai, 1992. 59.

⁸⁶ M. Szabó, 1987. 67.

⁸⁷ Pataky-Rozsos-Sárhidai, 1992. 60.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ Uo. 68.

⁹⁰ Uo. 67.

civilben, a katonai életben pedig a Csehszlovák légierőben szolgált altisztként, majd Csehszlovákia megszűnésekor a Szovjetunióba menekült.⁹¹ Az ellenérvek oldalára sorakoztathatjuk fel, hogy a szovjetek nem engedtek volna egy öntevékeny akciót. Amennyiben szándékukban állt a támadás azt maguk intézték volna, már csak azért is, mert a csehszlovák pilótának ez hazai földnek számított, még akkor is, ha jelen állás szerint Magyarországhoz tartozott. Ondrij ráadásul kassai volt, nem valószínű, hogy a saját városa elleni légitámadást ő maga vezette volna.

Szlovák elmélet

1941. június 23-án a szlovákok hadat üzennek a Szovjetuniónak. Ezek után a légi tevékenység megélénkül Magyarország északi határán. Északon többször is berepültek ellenséges gépek, bár rendszerint, csak a motorzúgás volt hallható a gépeket nem látták. Az incidensek után a magyar parancsnokság kérte a szlovák felet, hogy ne repüljenek a Kassa-Rozsnyó vonaltól délre.⁹² A szlovák támadás mellett szól, hogy nem akartak egy erős magyar hadsereget a szomszédságukban, amíg ők keleten harcolnak, ezért akarták a magyarokat hadba léptetni, továbbá, a szlovákoknak volt 4 db SB-2-es szovjet gépe, ami alkalmas volt 100 kilós szovjet bombák vetésére.⁹³ Mi az, ami ellenük szól? Először is Kassa – mint azt a csehszlovák elméletnél már leírtuk – szlovák szemmel hazai területnek számított. Ráadásul a szlovákoknak valószínűleg nem is volt érdeke a magyarokat hadba léptetni. A magyar távolmaradás esetén ugyanis a háború utáni osztozkodáskor, hivatkozhattak volna a szlovák érdekekre és a magyar passzivitásra. Egyébként a háború kitörésekor általánosan elterjedt nézet volt, hogy a hadjárat gyors német sikert hoz. Az SB-2-es gépek pedig a szlovák források szerint, ekkor már nem is voltak hadihasználatban, de egyébként sem bírtak hat, 100 kilós bombánál többet szállítani.⁹⁴

Román elmélet

A román támadás feltételezése az 1980-as években jelent meg, egyértelmű bizonyíték ugyan nincs rá.⁹⁵ A legfőbb érv mellette, hogy - csakúgy, mint a szlovákok - ők sem akartak egy felfegyverzett magyar hadsereget a szomszédságukban tudni. Az egyik legerősebb ellenérv itt is a háború utáni osztozkodás kérdése, mint azt már a szlovákok esetében tárgyaltuk. Emellett a román légierőnek nem volt olyan repülőgépe, amely a szovjet 100 kilós bombákat tudta volna szállítani.⁹⁶

⁹¹ Szakály Sándor: Kassa bombázása és a hadba lépés. In: Rubicon, 2011/6. sz. 53. (továbbiakban: Szakály, 2011)

⁹² Pataky-Rozsos-Sárhidai, 1992. 60.

⁹³ Uo. 70.

⁹⁴ Pataky-Rozsos-Sárhidai, 1992. 70.

⁹⁵ Szakály, 2011. 53.

⁹⁶ Pataky-Rozsos-Sárhidai, 1992. 70.

Német elmélet

A németek esetleges támadása a háború után látott napvilágot.⁹⁷ Talán az új magyar politikai vezetés szerette volna így a háborúba való belépés felelősségét a németekre hárítani, vagy Sztálin szimpátiáját megnyerni. Az elmélet alapját mindenestre az adja, hogy a szemtanúk a tengelyhatalmak által használt sárga gyűrű festést vélték felfedezni a repülőgépeken.⁹⁸ Krúdy Ádám repülőszázados szerint Heinkel He-111-es gépek voltak a támadók. Ez a típus pedig német gyártmányú. A németek legfőbb oka a támadásra az lehetett, hogy ha ők kérik meg a magyarokat a belépésre, akkor ellenszolgáltatást kérnek a háborús részvételért cserébe.⁹⁹ A német támadás ellen szól ugyanakkor, hogy többszöri tárgyalásra is sort kerítettek a magyar féllel, de egyszer sem kérték hogy csapatokat küldjön a szovjetek ellen. 1940 decemberében, csak annyit kért Keitel vezértábornagy, hogy a magyarok biztosítsák a német átvonulást és élelmiszer ellátást, valamint Kárpátalja megvédését.¹⁰⁰ 1941. március 22-én kiadott módosított utasítás szintén nem számolt a magyarokkal.¹⁰¹ Még 1941 májusában sem gondoltak magyar részvételre.¹⁰² Ezek után teljesen értelmetlen lett volna négy nappal a háború megkezdése után „csellel” rávenni a magyarokat a hadba lépésre. Egyébként a Hitlernek köszönhető revíziós sikerek, éppen eléggé lekötelezték Magyarországot ahhoz, hogy német kérésre gondolkodás nélkül belépjenek a Szovjetunió elleni háborúba, már csak azért is, mert ettől további revíziós törekvéseik megvalósulását remélték. Ekkor a világ egyik legerősebb hadserege a német volt. Rövid idő alatt foglalta el Lengyelországot és Franciaországot is. A Szovjetunióval szemben sem számoltak elhúzódó háborúval. Gyors, rövid hadjáratot vártak, amibe a kis magyar hadseregre nem is lett volna szükségük. A sárga gyűrű festés sem mérvadó, ugyanis a szovjetek is használták 1942-ig egyes alakulatok megjelölésére.¹⁰³ Krúdy Ádám vallomását is kritikusan kell kezelnünk. 1945-ben azt állította, hogy nem kaptak bevetési parancsot, majd 1972-ben azt állította egyik levelében, hogy hárman is a gépek után repültek, és hogy négy gépet láttak. A háború utáni történetírás az ő vallomására alapozta a németek támadását. Tény még, hogy a Heinkel He-111-es gép és az Il-4-es gép hasonlít egymásra, ezért könnyen összekeverhetőek. A német gyártmányú gépekbe nem lehetett használni a szovjet 100 kilós bombát.¹⁰⁴ Ezért tulajdonképpen az is kizárható, hogy Heinkel He-111-es gépek lehettek a támadók.

⁹⁷ Szakály, 2011. 53.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ Uo. 56.

¹⁰⁰ M. Szabó, 1987. 61.

¹⁰¹ Szakály, 2011. 54.

¹⁰² M. Szabó, 1987. 62.

¹⁰³ Pataky-Rozsos-Sárhidai, 1992. 70.

¹⁰⁴ Uo.

Magyar elmélet

A magyarok esetleges támadását Werth Henrikre lehet alapozni. Werth nyíltan németbarát gyalogsági tábornok, vezérkari főnök volt. Többször követelte az eljövendő háborúba való belépést. Tette ezt 1941. március 6-i emlékiratában¹⁰⁵ és június 14-én is.¹⁰⁶ Legfőbb érvként hozta fel, hogy a románok részt vesznek a háborúban, és a várható győzelem után nekik fognak kedvezni a németek az osztozkodásnál.¹⁰⁷ Június 6-án Újszászy István vezérkari ezredes tájékoztatja Vörösmarty János külügyminiszter-helyettest, hogy elrendelte a határ menti szovjet területek felderítését. A háború kirobbanása után Molotov szovjet külügyi népbiztos tájékoztatja dr. Kristóffy József követet, hogy a szovjeteknek nincs követelése Magyarországgal szemben. Ezt az információt állítólag eltitkolták Horthy Miklós elől.¹⁰⁸ 25-én az olasz nagykövet finoman arra célzott, hogy Magyarországnak be kellene lépnie a háborúba.¹⁰⁹ Másnap megtörtént a már leírt sok vitát kavart bombázás. A katonai vezetés rögtön szovjet támadásról számolt be. A minisztertanács már 15:30-kor arról tanácskozott, hogy hadban álló félnek tekintse-e magát a Szovjetunióval, vagy sem. Az események 13:07-kor történtek, így nyilvánvalóan, nem lehet részletes vizsgálatról beszélni. A 4/II. bombázóosztályt még szintén aznap délután riadóztatták, 16:45-kor, a másnap reggeli bevetésre.¹¹⁰ Érdekes az is, hogy az oroszoktól nem kértünk magyarázatot az esetre. Ellenérvként az hozható föl, hogy június 15-én a minisztertanács elvetette Werth Henrik javaslatát a felajánlkozásról.¹¹¹ Továbbá nem valószínű, hogy a magyar vezetés egy saját város elleni támadással akarta megnyerni magának a közvélekedést a háborúba lépéshez. Amennyiben mégis erre vetemedett volna, nem Kassát támadja meg, hanem egy kis falut a határ mellett, ahol talán kevesebb magyar is él. Ez is bőven elég lett volna, háborús oknak. Ettől függetlenül nem zárhatjuk ki, hogy tényleg egy kis németbarát háborús magyar csoport áll a támadás mögött, akik nem a többség akarátát képviselték. Megfelelő gépe sem volt a magyaroknak az akció végrehajtásához. A Caproni Ca-135-ösbe ugyan bele lehetett rakni a 100 kilogrammos szovjet bombákat, de csak átalakítás után. A háború ezen kezdeti szakaszában erről nyilván nem lehetett még szó.¹¹²

¹⁰⁵ M. Szabó, 1987. 62.

¹⁰⁶ Uo. 64.

¹⁰⁷ Uo.

¹⁰⁸ Uo. 68.

¹⁰⁹ Uo. 69.

¹¹⁰ Pataky-Rozsos-Sárhidai, 1992. 77.

¹¹¹ M. Szabó, 1987. 65.

¹¹² Pataky-Rozsos-Sárhidai, 1992. 70.

Szovjet elmélet

Mivel a szovjet elmélet a legvalószínűbb, így megfordítjuk az érvelés menetét, és az ellenérvekkel kezdjük. A szovjeteknek nem állt érdekében még egy ország hadseregét magukra zúdítani.¹¹³ Korábban már említettük Molotov kijelentését, hogy nincs követelése a Szovjetunióknak Magyarországgal szemben. Valamint az is tény, hogy több ízben is előfordult, hogy a határról fordultak vissza a szovjet gépek. Az egyik ilyen 1941. június 22-én volt, amikor is 4 orosz gép üldözött 2 németet, de a határt elérve visszafordultak.¹¹⁴ Hasonló eset történt 26-án reggel is. Ekkor 3 orosz gép 3 németet üldözött, de a határt elérve ők is visszafordultak.¹¹⁵ Miért a legvalószínűbb, hogy a szovjetek követték el a bombázást? Először is a megtalált bombák és repeszdarabok szovjet típusúak. Már szóltunk róla, hogy átalakítás nélkül csak a szovjet gépek voltak képesek ilyen bombákat vetni. Szintén említettük már, hogy a sárga jelzést a szovjetek is használták, nem csak a tengelyhatalmak. Miért bombázták akkor a szovjetek Kassát? Jelen ismereteink szerint a legvalószínűbb válasz, hogy tévedésből. Létezik olyan feltevés, miszerint a szovjet alakulatok az 1938-as határok szerinti térképet használtak.¹¹⁶ Amennyiben ez igaz érthető módon gondolhatták azt, hogy szlovák területet támadnak. Ennek némileg ellent mond, amit a fentiekben már említettük, nevezetesen, hogy több alkalommal is visszafordultak a határról a szovjet gépek. Ez azt feltételezi, hogy tisztában voltak azzal, hogy hol a határ. A másik feltevés szerint Eperjes volt a célpontja a szovjet bombázóknak. Eperjes légvonalban 45 km-re van Kassától és a város képe is hasonló a levegőből. A városban egyébként a németeknek működött egy nagy teljesítményű rádióadója. Mivel a szlovákok már június 23-án hadat üzentek a szovjeteknek így teljesen érthető és jogos lett volna a szovjetek támadása. Feltehetőleg, tehát egyszerűen félrenavigált a kötelék, ami mint azt leírtuk nem rendelkezett nagy rutinnal. Félrenavigálások többször is előfordultak a háború során, gondolhatunk itt arra, amikor a magyarok Igló helyett Rozsnyóra szórták a bombáikat, de az is előfordult, hogy az amerikaiak egy svájci városra dobtak bombákat.¹¹⁷ Richard C. Partridge őrnagy, aki az Amerikai Egyesült Államok budapesti katonai attaséja volt jelentésében arról ír, hogy a magyarok hadba lépésének az oka a Kassát ért szovjet támadás. Partridge a helyszínen szemlélte meg a károkat, úgy alkotott véleményt.¹¹⁸ A bombázásban 32-en haltak meg 60-an súlyosan 220-an könnyebben sérültek meg, többségük civil.¹¹⁹

¹¹³ M. Szabó, 1987. 70.

¹¹⁴ Uo. 67.

¹¹⁵ Pataky-Rozsos-Sárhidai, 1992. 70.

¹¹⁶ Uo. 60.

¹¹⁷ Pataky-Rozsos-Sárhidai, 1992. 70.

¹¹⁸ Szakály, 2011. 56.

¹¹⁹ Pataky-Rozsos-Sárhidai, 1992. 68.

Összegzés

A fentiekben ismertettük a magyar katonai repülés kezdetétől a II. világháborúba való belépésig történt eseményeket. Vita tárgya lehet, hogy Magyarország a Szovjetunióknak történt hadüzenettel lépett - e be a háborúba, vagy megtette azt már korábban a felbomló Jugoszlávia megtámadásával. Úgy véljük, nem feladatunk most ezen vitába belemenni. A tényeknél maradva megállapíthatjuk, hogy a háborúba lépéssel egy a magyar haderő erejénél sokkal nagyobb feladat hárult hazánk katonáira. A légierőt, mint azt leírtuk a revíziós tervek alapján tervezték felállítani. Még ezen terveknek sem felelt meg maradéktalanul, nemhogy a szovjetekkel történő hadviselés elvárásainak. A kérdés tehát az volt a hadbalépés után, hogyan tudja megállni a helyét a korszerűtlen magyar légierő a fejlett szovjet haditechnikával, és a kimeríthetetlen szovjet embertömeggel szemben. A háborúba lépés magában hordozta továbbá az ország bombázását is. Szintén szóltunk arról, hogy a repülők harci alkalmazása után viszonylag hamar arra az álláspontra jutottak, hogy egy eljövendő háborúban a hátszág sincs biztonságban, az ellenséges bombázók támadásainak van kitéve. A vitatható hadba lépés után viszont már nem volt min gondolkodni. Meg kellett vívni a totális háborút, amelynek légi harcai jelentős része még csak ezután következett.

DINNYÉS PATRIK

Lengyelország első felosztásának (1772) magyar történelmi jogi alapjai

Mária Terézia (1740-1780) uralkodása alatt a Habsburg Monarchiában bekövetkezett területi változások közül kettő volt, amely kapcsolatba hozható a történelmi Magyar Királysággal. Az 1775-ben megszerzett Bukovinát csak annyiban említénénk, hogy a 3 évvel korábban megszerzett területeket (az általunk vizsgálandó Galíciát és Lodomériát) kötötte össze Erdéllyel. Ennek a területnek tehát Magyarországhoz csak elhelyezkedéséből fakadóan volt gazdasági és némileg hadi jelentősége, de mivel történelmi aspektusban számunkra most nem érdekes, ezért ezen területet vizsgálni jelen esetben nem is célunk. Annál is inkább az 1772-es szerzeményt, az egykoron Magyar Királysághoz tartozó Halicsi Fejedelemségét.

A Lengyel-Litván Nemesi Köztársaság (másképpen Rzeczpospolita) a XVIII. század közepére teljesen elvesztette önállóságát és a korábbi (közép- és kelet-európai mércével mérhető) nagyhatalmi szerepét. Az országot háborúk dúlták, a királyválasztásokat a szomszédos hatalmak befolyásolták,¹ de a belső konfliktusok is mindinkább hozzájárultak az anarchia kialakulásához. Az „állami rendetlenség” legfőbb okának, a nemesi arany szabadság egyik sarkalatos pontját, a hírhedt *liberum veto*-t tartja a történetírás.² Ezen kívül természetesen még sok körülmény szerepet játszott a hanyatlásban és az ország felosztásában, de dolgozatunkban Mária Terézia végső döntésének hátterében nyugvó - egyik - sarkalatos kérdést kívánjuk megvizsgálni.

Feltételezzük, hogy az emberek nagy többségének lelkiismerete ellenére való lenne egy másik állam elleni erőszakos fellépés, különösképpen, ha az olyan durva és szélsőséges mint Lengyelország felosztása. Ez Mária Terézia esetében is fel-

¹ III. Wettin Ágost lengyel király és szász választófejedelem 1763-as halála után az európai nagyhatalmak ismét Lengyelországra szegezték tekintetüket. Mindenkinek megvolt a maga jelöltje a trónra, de végül is az orosz-porosz jelölt, Stanisław August Poniatowski nyert, aki a nagyon befolyásos és gazdag mágnás lengyel Czartoryski családdal is rokoni kapcsolatban állt. Szaniszló Ágoston néven, a lengyel történelem utolsó királya lett. Gebei Sándor: Egy sztereotípiá nyomában. Oroszellenesség a 18. századi Lengyelországban. In: Aetas, 2003. 3-4. sz.

² A liberum veto egy meghatározása: „minden nemes embernek, nevezetesen a tartományi követnek abbéli joga, hogy szavazatát szabadon kijelenthesse, nyilvános tanácskozásokat megakadályozzon, vagy össze következményeikkel semmivé nyilvánítson.” Gebei Sándor: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. Doktori értekezés, 2004. 13.

tételezhető, amit külön megerősíteni látszik az a tény is, hogy mind a Habsburg uralkodók, mind pedig a Lengyel Királyság (jelen esetben a szűken vett Lengyel Korona területe, nem az egész Rzeczpospolita) évszázadok óta a kereszténység római katolikus ágához tartozott, így tulajdonképpen „egyhitűek” voltak szemben a felosztás két másik főszereplőjével, az ortodox Orosz Birodalommal, és a protestáns Poroszországgal.³ Ez akaratlanul is egyfajta szolidaritást válthatott ki Mária Teréziában Lengyelország felé. Tovább árnyalhatta a kérdést, hogy már a vizsgált korban is volt egyfajta hagyománya a ma is köztudatban élő *lengyel-magyar barátság*nak, mely a magyar királynő viszonyát - ha nem is jelentősen - befolyásolhatta népével. Fontos azonban felhívunk rá a figyelmet, hogy Mária Terézia Európa egyik jelentős monarchiájának uralkodónője volt, és ez a tény, illetve ennek következményei semmiképpen sem hagyhatóak figyelmen kívül a téma tárgyalásánál.

Mint a Habsburg Monarchia feje, feladata volt az állam békéjének fenntartása, a részállamok egységesítése és minél inkább hatékonyabbá tétele mind a gazdasági, mind pedig a katonai tényezőket tekintve. A területgyarapítás minden esetben egy jó lehetőség volt egy uralkodó számára, hogy fellendítse a gazdaságot. Az újonnan megszerzett területek több - vagy akár új - nyersanyagokat vonhattak be a gazdaságba, de pozitív hatása volt az így szerzett új és biztos felvevő piacnak is, különösen, ha az új tartomány fejletlen és elmaradott volt.

Az államérdek kiszolgálása azonban nem csak a belpolitikára volt hatással. Mint Európa egyik jelentős államának, a Habsburg Monarchiának szem előtt kellett tartania, sőt saját lehetőségeihez mérten segítenie is kellett a nagyhatalmak közötti erőegyensúly fenntartását. Abban az esetben, amikor két óriási (gazdasági és katonai) potenciállal rendelkező állam, - az Orosz Birodalom és a Porosz Királyság - elhatározta egy másik állam belpolitikájába való beavatkozást, sőt határainak módosítását, akkor Mária Teréziának is szem előtt kellett tartania saját államainak érdekét, és az említett európai erőegyensúly fenntartásának módjait. Elsődlegesen ezek a tényezők lehettek tehát, amelyek mozgatták a diplomáciai szálakat a felosztás kapcsán, de ezzel a témával már kimerítően foglalkozott a történetírás, szemben az általunk vizsgálandó kérdéssel.

Célunk tehát bemutatni azt a történelmi jogot és annak előzményét, amelyre hivatkozva Mária Terézia igyekezett bizonyítani a hódítás jogosságát az európai uralkodói-közösség előtt. Feltételezésünk azonban az, hogy Mária Terézia legmélyebb szándéka nem is a nemzetközi politika számára való bizonyítás, hanem saját lelkiismeretének megnyugtató volt. Az uralkodónő teljesen biztos, hogy tudatában volt a felosztásban való Habsburg részvétel szükségességével, de érzelmi szálon - önmaga felé - megkérdőjelezhette annak legitimitását.

³ Erich Zöllner: Ausztria története. Budapest, 2000. 243.

Mint tudjuk a királynő tiltakozott is a felosztás ellen, a történelmi igazságtalanságra hivatkozva. Fia, II. József császár (1765-1790) azonban már kevésbé volt ilyen aggódalmas. József és Kaunitz báró nyomására történhetett meg 1769-70-ben, még az 1412-es lublói megegyezés értelmében, a Luxemburgi Zsigmond (1387-1437) által elzálogosított 13 szepességi város visszafoglalása.⁴ A zálogosítás oka egyébként az akkor kirobbanó velencei háború volt, amelyhez pénzre volt szüksége a királynak. A városokért egyes számítások szerint, mintegy 88 ezer forintot kapott a magyar király.⁵

Az 1769-es bevonulásra béketeremtő céllal, maga a lengyel király, II. Szaniszló Ágost (Stanisław August Poniatowski 1764-1795) kérte fel a Habsburg Monarchiát, a térségben kialakuló feszült hangulat miatt.⁶ A béketeremtésből (vissza)foglalás lett, amit azonban Mária Terézia igyekezett a legteljesebben tisztázni. Ahogy a lengyel felosztás esetében később, úgy most is munkába állította levéltárosait, akik minden anyagot összeszedtek, amelyek bizonyították a magyar királyok jogát a szepességi városokhoz. Kijelentette az uralkodónő, hogy sem ő, sem pedig elődei, soha nem mondtak le igényükről a területet illetően, és azt a mindenkori magyar-lengyel szerződések sem vitatták soha.⁷ Lengyelországból az első darabot, éppen a szomszédos államot leginkább megőrizni kívánó Mária Terézia vezette birodalom tépte ki. Ezt később rendkívül nehezen viselte a királynő, mely érzésen tovább nehezített a 3 évvel később megtörtént halicsi hódítás. Emiatt, ahogy a szepességi városok esetében, úgy az első felosztásnál is igyekezett a történelmi jogra hivatkozni, és így alátámasztani a hódítás jogosságát. Az országot romba döntő folyamat az első lépéssel tehát megkezdődött, s az 1772-es első felosztással már megállíthatatlanul gurult lefelé a lejtőn.

Halics és a Magyar Királyság első kapcsolatai

Az első külpolitikai kapcsolatok egyike Magyarország és Halics között, egy német-lengyel konfliktus következtében alakult ki. Az Elba és Odera közti területek illetve a Cseh- és Morvaország feletti uralomért küzdött a fiatal lengyel állam és a Német-római Császárság is. I. (Szent) István (1000-1038) király felesége révén⁸ seregeivel, a német oldalon vett részt a küzdelmekben (nem személyesen vezette a magyar seregeket). 1014-ben a lengyel király, a még magyar kézen lévő morva-völgyi

⁴ Kubinyi András: A középkori Magyar Királyság. A vegyes házi királyok kora (1301-1526). In: Magyarország története. Szerk.: Romsics Ignác. Budapest, 2007. 205.

⁵ Gebei Sándor: II. Rákóczi Ferenc és a szepességi lengyel sztarosztja, Teodor Lubomirski kapcsolata. In: „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni.” Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. Szerk.: Gebei Sándor, ifj. Bertényi Iván, Rainer M. János. Eger, 2011. 47-48.

⁶ Franz Herre: Mária Terézia. Budapest, 2001. 332. (továbbiakban: Herre, 2001)

⁷ Gebei Sándor: Halics-Lodoméria királyság, a Habsburgok 18. századi újszerzeménye. In: Hagymány és történelem. Ünnepi kötet Für Lajos 70. születésnapjára. Szerk.: Gebei Sándor. Eger, 2000. 219. (továbbiakban: Gebei, 2000)

⁸ Karácsonyi János: Szent István király élete. Budapest, 1904. 13.

magyar várakat is megtámadta, melyeket Szent István csak néhány év múlva foglalt vissza. Láthatjuk tehát, hogy a lengyel-magyar viszony kezdetben ellenségeskedéssel indult, azonban az 1018-ban megkötött bautzeni (lengyel-német) béke javított a magyar-lengyel viszonyon is. Ez pedig elvezet minket a Magyar Királyság első külpolitikai lépéséhez, ami közvetetten már Halicsot is érinti, ugyanis a lengyel királyt, Vitéz Boleszlávot (Bolesław I Chrobry - 992-1025) kijevi hadjáratában már 500 magyar lovas kísérte,⁹ I. (Bölcs) Jaroszláv (Ярослав Мудрый - 1016-1018/1019-1054) kijevi nagyfejedelem ellen. Tovább erősítette a kapcsolatot, hogy Vitéz Boleszláv feleségül vette Szent István egyik leány testvérét. Az Árpád-ház két generáció alatt fontos házasságokkal erősítette szövetségi rendszerét, rövid időn belül felvette a közép- és kelet-európai térség jelentős dinasztiáival a vérrokoni kapcsolatot. Ez különösen igaz a keleti rusz fejedelmeket adó uralkodói családra, ugyanis számában „az Árpád-ház házasságkötései között első helyen a Rurik-dinasztia szerepel, 15 házassággal.”¹⁰

A következő esemény a két ország közös történelmében, egy I. (Szent) László (1077-1095) által vezetett megtorló hadjárat volt, melyet az éppen horvátországi harcokkal elfoglalt király kunok¹¹ általi hátbatámadása váltott ki. A Volgától nyugati területeken újonnan megjelenő lovas nép, az oroszok tanácsára vonult Magyarország ellen, s dúlta fel Erdélyt, Bihart majd a Tisza vidékét. Ahogy Szent László ennek hírére vette, erőltetett menetben indult az ellenség felé, s vitézeivel hamar utolérte a már elbizakodott kunokat. Innen ismeretes a legenda, melyben a magyar lovas király elsőként ront a kunok közé, vörös zászlóval a kezében, s üldözés után, a kun kezétől megmenti a lányt. Ezt ma is sok középkori templomi falfestmény tárja elénk. A kunok legyőzése után, 1092-ben orosz területekre vonult seregével, de „amikor a rutének látták, hogy rettenetes kutyaszorítóba kerültek, a király kegyelmét kérték, és mindenben hűséget ígértek a királynak. A legkegyesebb király ezt szívélyesen tudomásul vette.”¹²

A Képes Krónika leírása szerint ezután a szent király Krakkó ellen vonult. Kezdetben I. Ulászló (Władysław I Herman - 1079-1102) lengyel fejedelem hívta be, hogy segítségére legyen a lázadó alattvalói ellen, azonban a király végül Ulászló ellen fordult, s az ő hatalmában lévő Krakkót ostromolta. A krónika leírása szerint csellel sikerült is azt elfoglalnia (noha ennek valósága még nem bizonyított). Szent

⁹ Makai János: Bölcsek Jaroszláv bölcsessége. In: Világtörténet, 1997. ősz-tél. 20.

¹⁰ Zubánics László: Dinasztikus kapcsolatok a 12. század közepén. In: Magyar-ukrán közös múlt és jelen. Nemzetközi tudományos konferencia anyagai (2005. április 14-16.) Szerk.: Szmolij V.A. Kijev, 2006. 55. (továbbiakban: Zubánics, 2006)

¹¹ A kunok 1056-ban indították az első támadást a Kijevi Rusz ellen, és egészen Vlagyimir Monomah uralkodásáig állandó veszélyt jelentettek. 1103-1116 között négy hadjáratban legyőzte az összes kun törzset, és a Don túloldalára viaszorította őket. Ezután csak mint segédcsoportokat használták fel őket. Font Márta - Varga Beáta: Ukrajna története. Szeged, 2006. 57.

¹² Képes Krónika. Budapest, 2004. 91. (továbbiakban: Képes Krónika, 2004)

László indítékán azonban nem kell hogy meglepődjünk, ugyanis ő maga is lengyel királyi vér leszármazottja volt (édesanyja II. Mieszko (Mieszko II Lambert - 1025a -1031/1032-1034) lengyel király lánya, I. (Vitéz) Boleszláv lengyel király unokája). Ahogy a szövetségi rendszereknek, úgy a trón- vagy területi igénynek is a legfontosabb alapja a dinasztikus házasságok és örökbefogadások voltak. Legfőképpen erre hivatkozva szilárdultak meg és állandósultak a Halics elleni hadjáratok is.¹³

Szent László utódjához, Könyves Kálmán (1095-1116) királyhoz szintén köthető északkeleti külpolitikai tevékenység. A Halics-Volodimieri évkönyvből megtudhatjuk, hogy a magyar király hadat viselt Szvatopluk kijevi nagyfejedelem kérésére, Volodar és Vasiló ellen, 1099-ben. A csata az általunk vizsgált területen található, Przemyśl városa közelében zajlott le. A városba Volodar bezárkózott, amikor Kálmán király 2 püspökkel odaért. David vlagyimiri fejedelem volt az, aki a városba rekedt Volodarnak a segítségére sietett, s megütközött a magyar seregekkel. A lengyel forrás még számszerűsíti is a magyarok veszteségét: 40.000 ember halt meg, az egyébként 120.000 fős seregből.¹⁴ Ez óriási szám a korhoz képest, ezért feltételezhetjük, hogy a számok túlzóak (ebben az időben induló keresztes seregek sem érték el a százezer fős létszámot, Kálmán király pedig aligha indított azoknál nagyobb hadat egy szomszédos fejedelemség ellen).

A Képes Krónika megjegyzi, hogy miután a rutének a kunokkal az oldalukon a magyar táborra törtek, azt kegyetlenül megsemmisítették. A királyt a nemesek fogták közre, s védték meg, majd „a király és minden embere gyorsan futva érkezett meg Hungáriába. (...) Olyan nagy vereség volt ez, hogy ritkán szenvedtek ekkora vereséget a magyarok. (...) Mit mondjak még? Akkora volt a veszedelem, hogy el sem mondható.”¹⁵ Láthatjuk tehát, hogy a magyar királyok eleddig csak abban az esetben avatkoztak bele Halics belügyeibe, ha azt a szövetség megkívánta. Feltételezhetjük, hogy sem Szent István, sem pedig Könyves Kálmán nem kívánt hódító szerepben megjelenni a Kárpát-medencétől északkeletre elterülő térségben. Ez az elv elmondható még az elkövetkező mintegy ötven évről.

Kálmán király fia, II. István (1116-1131) „szinte a szélrózsa minden irányában (...) folytatott háborúkat.”¹⁶ Jarosláv (Ярослав) vlagyimiri részfejedelem hívta segítségül a magyar királyt, Vlagyimir Monomah (Владимир Всеволодович Мономах - 1113-1125), kijevi nagyfejedelem ellen, aki egyébként Könyves Kálmán második feleségének, Eufémiának az apja volt.¹⁷ A források szerint, „Jarosláv

¹³ Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 1986. 68-69. (továbbiakban: Kristó, 1986)

¹⁴ Nagy Gábor: Magyar középkor. Az államalapítástól Mohácsig (Forrásgyűjtemény). Veszprém, 1995. 124-125. (továbbiakban: Nagy, 1995)

¹⁵ Nagy, 1995. 125.

¹⁶ Kristó, 1986. 74.

¹⁷ Eufémia hercegnő Vlagyimir Monomach nagyfejedelem és az utolsó angolszász uralkodó lányának, Gitta hercegnőnek a gyermeke. Zubánics, 2006. 58.

nagy erőket vonultatott fel, saját hívein kívül magyarokat, cseheket és lengyeleket.” Az ostrom előtt azonban Jaroszláv merénylet áldozata lett. A magyar királynak ennek ellenére is szándékában állt megkezdeni az ostromot, azonban érdekes fordulat állt be: „II. István kifejezett parancsa ellenére sem akarták a magyarok az erősséget megostromolni, s akaratuknak érvényt is tudtak szerezni.”¹⁸ Vélhetően itt nem az egész katonaság lázadásáról van szó, hanem mint azt a forrás is megemlíti, a főurak egy csoportja így egyezett meg: „Állapodjunk meg tehát abban, hogy senki sem ostromolja a várat, és mondjuk meg a királynak, mindezt főembereinek tanácsa nélkül teszi.”¹⁹ A főurak azzal fenyegették meg a királyt, hogy végül visszatérnek Magyarországra, és új királyt választanak. A külpolitikai bonyodalmak tehát belpolitikai válságot idéztek elő. A király engedett, és visszatért országába. De valójában mi indokolta a beavatkozást? Talán a bosszúvágy, hiszen feltételezhetjük, hogy „István király meg akarta torolni az atyján, Kálmán királyon esett sérelmet.”²⁰ Azonban ennél sokkal többet mondó, a főúri ellenállás feltehetően egyik vezéralakjának, a Pazman nemzetségből való Kozmának felszólalása: „...talán magad akarod birtokolni a hercegséget, otthagyni a királyságot?”²¹ Ez a cél már inkább tűnik elfogadhatónak. Ez igazolja azt is, hogy Jaroszláv halála után miért nem hagyott fel a készülékekkel a király. A kérdés ettől még nem megválaszolt ugyan, hogy a király eleve expanziós célokkal indult-e a részfejedelem segítségére, vagy csak a helyzetből fakadóan mérlegelte ezt a lehetőséget.

A kérdés tárgyalása azért különösen fontos, mert majd láthatjuk, hogy egyes uralkodók már eleve hódító szándékkal avatkoznak bele Halics belügyeibe (megjegyeznénk, hogy délen már régóta nyíltan hódító célokkal léptek fel a magyar uralkodók). Ezekhez a törekvésekhez azonban minden esetben mérlegelniük kellett, a következményeket. Nem csak a hadiesemények közvetlen következményeit (utánpótlás nehézségei, veszteségek, főurak kárpótlása, területi jutalmazás stb.), hanem a szomszédos hatalmak viszonyulását is. A szövetségi rendszerek egyáltalán nem voltak garanciálisak, könnyen előfordulhatott, hogy aki tegnap még szövetséges volt, az ma már az ellenség táborában sorakozott fel hadaival. Ezeket az eseményeket különösképp befolyásolhatta egy-egy dinasztikus házasság, vagy uralkodók, fejedelmek halála, elüldözése. Így tehát a mindenkori magyar királynak figyelembe kellett vennie, hogy ha igényt tart Halics trónjára, akkor azzal milyen reakciót vált ki az egyébként általában szövetséges lengyelek, az egyébként is ellenséges oroszok és bizánciak, de még a nyugati határainkkal szomszédos csehek és németek részéről is. Különösen, hogy a csehek sok szállal kapcsolódtak a lengyelekhez, de minden bizonnyal ennek hiányában sem elleneztek volna egy magyarelles koalíciót.

¹⁸ Kristó, 1986. 75.

¹⁹ Nagy, 1995. 150.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

Ezekben az időkben még közel sem beszélhetünk nemzeti érdekről, nacionalista eszmékről. A háborúra az okot a területi igények szolgáltatták. Magyarelles koalíció megalakulásáról nem beszélhetünk, hiszen pontos definíciót nem is tudunk a korból felállítani, a nemzetiségi kérdést illetően. Ki volt magyar? (Ez a kérdés hosszabb értekezést kívánna, ami jelen esetben nem szándékunk.) Egy esetleges „magyarelles” szövetséget inkább a Magyar Királyság területéből való részesedés közös igénye alakíthatott ki.

Fontos kérdés a legitimitás: a középkorban egy bizonyos időnek el kellett telnie, amíg az uralkodónak lehetősége nyílt területi igényeit vagy megszerzése után jogait elfogadtatnia a környező országokkal. Délen Horvátország esetében ez már Szent László, de Könyves Kálmán uralma idején már teljesen elért cél volt. Jellemzően a Velencei Köztársaság ellen folytak ugyan harcok a dalmát városokért, de ez más országok számára nem adott okot egy közös intervencióra, „jogtalan bitorlás” címen. Erre hivatkozva feltehetően Velence sem tudott magának támogatókat vagy akár szövetségeseket keresni. Halics esetében ez a nemzetközi politika által elfogadott integrálódás a Magyar Királyságba jóval később következett be, ha ugyan bekövetkezett.

Mint már utaltunk rá, a legitimitás elérésében nagy segítségre voltak a házasságok által létrejövő szövetségek. Könyves Kálmán és első, normann feleségnek leányát például „a Rosztyiszláv-ágból származó Volodimirko halicsi fejedelem vette feleségül.”²² Ahogy a rokoni szálak egyre szorosabbra fűzték a kapcsolatokat, annál hatékonyabbá vált a diplomácia. De amint majd látjuk, Halics trónján az Árpád-ház korában soha nem ült úgy magyar uralkodó, hogy azt a környező államok elfogadták volna. A Habsburg-dinasztia a XVIII. századra az egyik legrégebbi és rokoni kapcsolatok terén legkiterjedtebb volt Európában. Ez is oka lehet, hogy a nagyhatalmak immár egyértelműen elfogadták a magyar uralkodónót, Mária Teréziát Halics trónján.

Fontos a legitimitáció megszerzésének tekintetében az is, amit a Képes Krónika is megemlíti (Kozma főúr szavával), hogy a király vajon magnak kívánja-e a trónt? Abban az esetben, ha a király csak egy általa támogatott személyt (még ha az a saját, hercegi méltóságú fia is) juttat egy tartomány élére, még nem okvetlenül von maga után háborút. Viszont ha a király maga lép a trónra, s felveszi uralkodói címei közé a tartományt, abban az esetben már indokolt lehet egy függetlenségi mozgalom kialakulása is. Ez ugyanis egyet jelent az országba való integrálással. Ez pedig erőegyensúly eltolódást eredményezhet, ami viszont már feltehetően a környező országok számára sem elfogadható. Így könnyen alakulhatnak szövetségek, amelyek a hegemonia megtörésére jönnek létre. Bár gyakran rövidéletűek, mégis katonai te-

²² Volodimirko fejedelem egyébként sikeresen egyesítette a halicsi földeket, amiben sógora, II. István is gyakran segítette. A fejedelem és a magyar hercegnő fia Jaroszlav (Oszmomiszl) halicsi fejedelem. Zubánics, 2006. 58.

vékenységük révén az éppen felemelkedő országot megakasztják fejlődésében, vagy akár egy nagyobb háborúval jelentősen vissza is vethetik azt.

Az ilyen jelentőségű vállalkozásokhoz, pontosabban terület gyarapításhoz konszolidált belpolitikai, gazdasági és külpolitikai helyzet szükségeltetik. II. István apjától, Könyves Kálmántól egy erős országot örökölt mind gazdaságilag, mind bel- és külpolitikailag. Ez a biztos háttér magában hordozta a sikeres expanziós törekvések lehetőségét. Egy összetett, megtervezett, szövetségi hálóval biztosított, egyirányú külpolitikai beavatkozás (akár hódítás) sikerét mindenképpen magában hordozta a Könyves Kálmán által hátrahagyott ország. Azonban mint azt Kristó Gyula is írja a király szinte az összes szomszédjával háborút folytatott. Ennek okát nem kívánjuk keresni, de minden bizonnyal szerepet játszott benne a külpolitikai helyzet alakulása, Jarosláv fejedelem segítségkérése, bosszúvágy apja, Kálmán király veresége miatt vagy akár a becsvágy is. Személyiségét talán döntéshozatalából tudjuk leginkább megítélni. A becsvágy mellet szóló érv lehet, hogy kérésére Váradon, az addigra komoly kultusszal rendelkező Szent László mellett kérte földi maradványainak elhelyezését. Azonban ellene szólhat, hogy „amikor halálán volt uralkodásának tizennyolcadik évében otthagya a királyságot és szerzetesruhát öltött...”²³ és magányban, elvonulva élt.

A külpolitikailag igen aktív, viszont sikeresnek nem mondható királyt unokatestvére, II. (Vak) Béla (1131-1141) követte. Miután felülkerekedett a külpolitikai nyomáson, amelyet Borisz (Борис Конрад), Könyves Kálmán törvénytelen fiának trónkövetelése generált, majd pedig az országban uralkodó belviszályon is úrrá lett, az ő figyelme is az orosz területek felé irányult és „a magyarok megint beavatkoztak az orosz belviszályokba.”²⁴ Jelentős eseményre azonban nem került sor, Béla halicsi akciója nem hagyott komolyabb nyomot maga után a történelemben. Fia, és egyben utóda sokkal jelentősebb lesz e tekintetben. Kristó Gyula „a nagy külpolitikai vállalkozások korának” minősíti II. Géza (1141-1162) uralkodását.

Előtte azonban még szükséges lesz szót ejteni, a már említett „Borith fattyú”²⁵ trónigényéről: apja Könyves Kálmán korán megözvegyült és mivel öccse Álmos herceg Szvjatopolk (Святѡполк Изяславич - 1093-1113) nagyfejedelem lányát vette el, ezt ellensúlyozandó ő maga is keleten nézett feleség után. Így lett választottja Eufémia, „a rutének és Choyos királyának,”²⁶ azaz a már említett Vlagyimir Monomah kijevi nagyfejedelemnek a lánya. Borisz szülei révén tehát legitim uralkodóra találhatott volna mind a magyar, mind pedig a halicsi nemesség körében. Ez azonban nem következett be, hiszen Kálmán király még várandósan elúzte felesé-

²³ Képes Krónika, 2004. 111.

²⁴ Kristó, 1986. 78.

²⁵ Nagy, 1995. 155.

²⁶ Uo.

gét Eufémiát, házasságtörés vádjával. Boriszt a király soha nem fogadta el törvényes utódjának, az örökösödésből pedig kizárta.²⁷

II. Géza uralkodása alatt jelentős külpolitikai események következtek be. Ebben fontos szerepet játszik házassága, hiszen kijevi hercegnőt vett feleségül.²⁸ Kezdetben, míg fiatal volt az uralkodáshoz (hiszen gyermekként került trónra) nagybátyja, Belos bán irányította az ország ügyeit.²⁹ Az ő „vezetésével királyi had segítette volna Oroszországban Vlagyimirkó halicsi fejedelmet Vszevolod nagyfejedelem ellen, de a magyarok (...) semmi hasznára sem voltak.”³⁰ A sikertelenség oka egyes orosz feljegyzések szerint a természeti tényezők alakulása (folyóáradás, mocsár) volt. A harc ugyan elmaradt, de a beavatkozási szándékkal a király jelezte, hogy folytatni kívánja elődeinek, a keleti Kárpátokon túli külpolitikai törekvéseit.

II. Gézá uralkodásának 20 éve alatt szorongatták nyugatról, és délről is. „Európában éppen ebben az időszakban jött létre - történelme során első ízben - a kontinens nagy részére kiterjedő szövetségi rendszer...”³¹ A szövetségi rendszer kialakulása, a Bizánci Birodalom és a Normann Királyság között kialakuló, a dél-itáliai területekért folyó konfliktusból vezethető le. Bizánc oldalán találjuk a németeket, Velencét és a Jurij Dolgorukij által vezetett oroszokat. A normann szövetség tagjai pedig: a pápa, a franciák, Izjaszláv (Изяслав Мстиславич, uralkodott kisebb megszakításokkal 1146-1154 között) volhíniai és kijevi fejedelem (II. Géza sógora) és a Magyar Királyság. A magyar király külpolitikai és diplomáciai tevékenysége ennek a szövetségi rendszernek alávetve fog alakulni uralkodásának jelentős ideje alatt.³²

Izjaszláv rendszeresen küldi követeit II. Gézának, melyben katonai segítséget kér sógorától. Mivel a keleti „front” nem érinti közvetlenül a magyar határokat, feltehetően nem elsődleges célja Gézának a kiemelkedő hadi részvétel, ugyanakkor a források megemlítik, hogy sok esetben tesz eleget szövetséges kérésének, és rendszeresen küld katonákat Izjaszláv megsegítésére. Teszi ezt úgy, hogy közben folyamatosan hadat kell viselnie délen a bizánci császár ellen. A két ország ütközőpontja Szerbia, amelynek lakói függetlenségükért küzdenek a bizánci fennhatósággal szemben.

²⁷ Magyar Életrajzi Lexikon. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html//ABC03609/03972.htm> (letöltés ideje: 2013.03.05)

²⁸ II. Géza, hogy a trónkövetelő Borisz támogatottságát is csökkentse, Eufrozina hercegnőt, Eufémia unokahúgát vette feleségül. Eufrozina a kijevi nagyfejedelem, Nagy Msztyiszlav Harald (1076-1132) és Krisztina svéd hercegnő gyermeke. Ezzel a magyar király rokoni kapcsolatba került több skandináv uralkodóval, a bizánci császár unokaöccsével és a grúz császárral. Zubánics, 2006. 58.

²⁹ Font Márta: Magyar-keleti szláv kapcsolatok a 12. század közepén. In: Magyar-ukrán közös múlt és jelen. Nemzetközi tudományos konferencia anyagai (2005. április 14-16.) Szerk.: Szmolij V.A. Kijev, 2006. 60. (továbbiakban: Font, 2006)

³⁰ Kristó, 1986. 78.

³¹ Kristó, 1986. 81.

³² Kristó Gyula: A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig). Szeged, 1993. 164.

A magyar király több ízben személyesen is részt vesz a háborúban. Éppen erre, a császárral való háborúskodásra hivatkozva utasítja el többször a segítségnyújtást Izjaszláv számára, de elutasítás esetén is előfordul, hogy küld 10 ezer magyar katonát. II. Géza legalább hat alkalommal segítette meg sógorát a belviszályokban.³³ A hadiszerencse igen forgandó volt, több alkalommal került fölénybe a magyarok (és gyakran lengyelek) támogatását élvező Izjaszláv, majd rövid időn belül ismét menekülőre kellett fognia. Külön említést érdemel, egy az 1150-es év őszén vezetett magyar beavatkozás, amelyben a magyar király is személyesen részt vett. A halicsi Vlagyimirkó megijedt és megvesztegetés útján a király főembereinél elérte, hogy azok lebeszéljék az uralkodót tervéről. Az időjárási körülményekre (tél közeledte) illetve a közelgő bizánci támadásra hivatkozva, Géza 1150 októberében visszatért Magyarországra. Ezekben a hadieseményekben ismét feltűnik a trónkövetelő Borisz, aki a Temesközre támad rá, de jelentősebb eredményt nem ért el. Immár a déli határon a császár és a magyar király seregei felsorakoztak egymással szemben, harcra azonban nem került sor, fegyverszünetet kötöttek (amely mintegy 2 évig volt életben).³⁴

Ugyan még a déli hadszíntéren nem ért véget a háború, Izjaszláv már ismét segítségért fordult Gézához. Ő küldött is 10 ezer embert, akik nagy segítségére voltak a fejedelemnek, akinek még Kijevet is sikerült megszereznie (ostrom nélkül, a város feladta magát). A magyar katonák visszatérével azonban ismét fordult a helyzet, s a követek ismét segélykérő üzenettel érkeztek a királyi udvarba. A 1151 tavaszán, a magyar király minden eddiginél nagyobb sereget küldött sógorának megsegítésére, akik azonban az oroszoktól kapott italoktól lerészegedtek, Vlagyimirkó rajtuk ütött sok foglyot ejtve, nagyobb részüket pedig lemészárolta. 4 év alatt a magyarok tehát 6 hadjáratot vezettek orosz földre.

A hatodik és egyben utolsó hadjárat bosszúhadjárat volt. „1152 nyarán II. Géza személyesen vezette 73 csapatból álló seregét Oroszországba.”³⁵ A Tveri Évkönyvből az alábbiakat tudhatjuk meg, a hadiesemények kapcsán: „Volodimerko ... nem bírta amazoknak ellenállni. Izjaszlav a maga csapataival átgázolt s utána a király is a saját hadaival. ... összetiporták Volodimerko hadait, Volodimir alig tudott a harcolók között átjutni Peremysl városába és bezárkózott...”³⁶ Ezután már csak fosztogatás volt, a komolyabb harci cselekmények véget értek. A vesztes fejedelem a magyar királyt igyekezett elhalmozni ajándékokkal, és könyörgött hozzá, hogy ne adja ki Izjaszlávnak. Géza figyelmét arra is felhívta, hogy emlékezzen, mennyit tett vak apjáért, mikor a ljachokkal harcolt. A király végül hajlott rá, és nehezen ugyan, de kibékítette a két orosz fejedelmet, s utána eleresztette őket.³⁷ A király ezután ha-

³³ Font, 2006. 63.

³⁴ Kristó, 1986. 82-83.

³⁵ Kristó, 1986. 86.

³⁶ Nagy, 1995. 160.

³⁷ Uo.

zatért, és többet nem vezetett hadjáratot orosz földre, noha lehetősége és oka lett volna rá (Vlagyimirkó rövidesen megszegte ígéretét). Ennek egyik legfőbb oka az lehet, hogy két éven belül mindkét orosz fejedelem meghal,³⁸ illetve hogy délen is kiújultak a háborúk, és a kétfrontos háború komoly terheket rótt az országra.³⁹ Ezzel lezárult egy fejezet, a magyar halicsi külpolitikát illetően. Végző soron kijelenthetjük, hogy bár az esetek nagy többségében a magyar csapatok csak Izjaszlav katonai fölényének demonstrálásának érdekében voltak jelen, de két esetben (1150 és 1152) döntő szerepet is játszottak, amikor egyébként maga a király vezette a hadakat. A szövetség a nagyfejedelem a biztonságérzet növelésére, míg II. Géza számára a Halics-Bizánc vonallal való szembehelyezkedés kifejezésére szolgált.⁴⁰ Mint azt a következő fejezetekben majd láthatjuk, II. Géza volt az utolsó magyar király, aki nem hódító érdekből avatkozott bele a halicsi belpolitikába, hanem „csak” szövetségesre megsegítésére.⁴¹

A Gézátkövető időszak zavaros és nehéz volt az ország számára. Királyok és ellenkirályok vezették, négy év alatt három királya is volt az országnak (III. István, II. László és IV. István). III. István (1162-1172) fiatalon halt meg nehéz évekkel maga mögött. Külpolitikai lépéseket hódító vagy érdekérvényesítő jelleggel aligha tehetett, minden erejével, a hatalom megszilárdításán kellett dolgoznia. A fő ellenfél a bizánci császár volt, akivel több fronton is háborút kellett vívnia (egy ízben még Halics felől is indított a császár támadást), de 1167-ben sikerült vele egyezsége jutnia, s ezzel „a XII. századi magyar külpolitikai látványos hadi és diplomáciai vállalkozásokban gazdag korszakának végére is pont került.”⁴²

A magyar királyok küzdelmei Halicsért

A legfőbb történelmi érvek és indítékok, amelyek a Mária Terézia által engedélyezett galíciai hódításban szerepet játszottak, III. Béla (1172-1196) uralkodásának második felében és fiainak országglása alatt keresendők azokban az évtizedekben, amikor a magyar szupremácia a legerősebb volt a halicsi területek felett. Ezt az időszakot viszont inkább már a XIII. századhoz kapcsolnánk. Ennek oka, hogy az előző külpolitikai érárt Manuel bizánci császár halálával (1180) lezártnak tekintjük (a császár halála után karakteres változás állt be III. Béla külpolitikájában). Az 1180-as évek tehát a kezdet, míg az időszak végét II. András (1205-1235) halálával zárjuk le. Dolgozatunkban ezen időszakban kívánjuk vizsgálni a két ország közös történelmét,

³⁸ „Vlagyimirko halála után a hatalmat minden nehézség nélkül fia, Oszmomiszl („Nyolceszü”) Jarosláv (1153-1187) örökölte. Font - Varga: Ukrajna története. Szeged, 2006. 27.

³⁹ Kristó, 1986. 86-87.

⁴⁰ Font, 2006. 68.

⁴¹ Engel Pál: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. Budapest, 2001. 48. (továbbiakban: Engel, 2001)

⁴² Kristó, 1986. 95.

és bár III. Béla és II. András is több irányba viselt háborút, feladatunknak továbbra is csak a Halicsot érintő események ismertetését tekintjük.

III. Béla volt az első magyar uralkodó, „aki orosz földet hódított meg és csatolt a királysághoz,” illetve a Halics királya címmel is őt illették elsőként, igaz ezt inkább csak tiszteletből, hiszen Béla azt valójában nem vette fel, így nem is használta.⁴³ Azonban abban is első volt a király, hogy bár Szent László óta több hadjárat is irányult a halicsi területek felé (1099, 1123, 1150-1152), a beolvasztás gondolata feltehetően nála merült fel elsőként.⁴⁴

A korábban jó kapcsolatot ápoló II. Géza és Izjaszlav fejedelem ideje elmúlt. Miután a volhíniai uralkodó meghalt, a baráti viszony előbb halványulni kezdett, majd pedig gyökeres változás állt be, melyre már II. Géza életében sor került. 1159-re már inkább a magyar-halics viszony volt erősebb, a korábbi ellenségeskedés ellenére. Izjaszlav utódai már nem avatkoztak bele az összoroszl politikai életbe, így az új király, III. Béla sem kezelte őket egyenrangú félként.⁴⁵

Az 1188-es évben, Vlagyimir halicsi fejedelmet a volhíniai Vlagyimir (Lodoméria) ura elűzte. A korábbi időszakokhoz hasonló belső viszálykodás semmit sem gyengült az orosz fejedelmek között. Vlagyimir a magyar királyhoz fordult segítségért, aki fogadta és biztosította is támogatásáról. Amint láthatjuk, a helyzet teljesen megfordult, hiszen a magyar király immár nem Volhínia urát segítette Halics ellenében, hanem éppen fordítva. Amikor a halicsi trónbitorló volhíniai Román (Роман) megtudta, hogy III. Béla sereggel indult ellene, félelmében elmenekült. A magyar király így könnyedén vonulhatott be a városba, és ez által szerezte meg az irányítást a fejedelemség felett. Ő azonban ezt nem Vlagyimirnak adta át, hanem kisebbik fiát, Andrást ültette a fejedelmi székbe, Vlagyimirt és feleségét pedig egy toronyba záratta, a Magyar Királyságban. Onnan a trónfosztott fejedelem 1190-ben szabadult, s mivel András uralma alatt sanyargatásban volt része a halicsi népnek, így az könnyen lázadt fel magyar ura ellen. Lengyel segítséggel Vlagyimir elkergette Andrást és elfoglalta a halicsi fejedelmi széket.⁴⁶ Itt azonban még közel sem ér véget a háborús események sora.

Makk Ferencnél olvashatjuk, hogy a magyarok erőszakoskodása már eleve a belső lázongó hangulatra vezethető vissza, ugyanis előbb Román, majd pedig Berladnyinyics (Берладнинич) támadását kellett visszavernie, akiket a halicsi nép kért a fejedelemség felszabadítására. Andrásnak ezekben a harcokban még segít-

⁴³ Makk Ferenc: A tizenkettedik század története. In: Magyar Századok. Budapest, 2000. 175-176. (továbbiakban: Makk, 2000)

⁴⁴ Engel, 2001. 50.

⁴⁵ Kotljár, Mikola: Rusz és Magyarország a XII. században. In: Magyar-ukrán közös múlt és jelen. Nemzetközi tudományos konferencia anyagai (2005. április 14-16.) Szerk.: Szmolij V.A. Kijev, 2006. 72.

⁴⁶ Kristó, 1986. 97.

ségére volt apja, azonban Vlagyimir ellenében már egyedül maradt, mivel a király minden erejét lekötötte, az 1190-es évre Barbarossa Frigyes által vezetett kereszties sereg Magyarországra történő megérkezése. A magyar királynak szüksége volt az ország seregére, a keresztiesek kísérésében, az esetleges konfliktusok megelőzésében vagy gyors megoldásában. A cél az volt, hogy a Szentföldre tartó sereg minél gyorsabban elhagyja az országot. A magyar király egyébként a halicsi események miatt nem tett eleget VIII. Gergely pápa, kereszties háborúba felszólító hívására, holott még a Szentföldön megmaradt keresztieseket vezető Monteferráti Konrád is kérte erre külön levében, mint a „legkeresztényebb királyt”. Mindezt 1188-ban, tehát a halicsi eseményekkel egy időben. Érdekes, hogy bár később sem vett részt a kereszties háborúban, mégis a pápa hasonlóan nyilatkozott róla egyik levelében, mint a már említett Monteferráti Konrád. Egészen pontosan, mint „katolikus király és legkeresztényebb fejedelem.”⁴⁷

Ezután Béla már nem avatkozott bele Halics ügyeibe majd csak fia, II. András király, aki elsőként viselte ténylegesen a halicsi királyi címet. Ugyanúgy a kereszties hadjárat vezetése is rá maradt, amire az éppen aktuális pápa többször is emlékeztette (a hadjárat megítélése megosztja a történészeket, állást foglalni a kérdésben most nem is kívánunk). Vlagyimir végül egészen 1199-ig uralkodott Halics felett, aminek halála vetett véget. Az évszám számunkra különösen fontos, hiszen innentől beszélhetünk egységes Halics-Volhínia fejedelemségről.⁴⁸

Az, hogy Halics első magyar királya, és az első magyar kereszties seregek vezére nem III. Béla idősebb fia, és utóda Imre király lett, az minden bizonnyal korai halálával indokolható. Feltételezhetjük, hogy amennyiben hosszabb ideig uralkodik, ő is eleget tesz az egyház iránti kötelességének, a kereszties hadjárat megindításának (melyet még apja ígért meg). Ezzel ellentétben a halicsi hadjárat megvalósítása nem tartozhatott tervei közé, hiszen András is feltehetően személyes indok vezérelte. Mindez azonban csak feltételezés marad, ugyanis Imre király „elköltözött pedig az Úrhoz, az Úr ezerkettőszázadik évében (1204 - szerz.), november harmincadikán, keddi napon. Teste az egi székesegyházban nyugszik.”⁴⁹ A trónon fia, a gyermek III. László követte, aki belső viszályba került András herceggel (akit egyébként a viszály elkerülése végett Imre fia gyámjává tett), aminek rövidesen bekövetkezett halála vetett véget. András előtt ezzel megnyílt az út a trón felé, s mint II. András el is foglalta azt.

II. András a halicsi magyar külpolitikai események főszereplője. Ennek oka az általa vezetett hadjáratok egész sora. Mindent egybevetve, 1205 és 1233 között ösz-

⁴⁷ Makk, 2000. 176-179.

⁴⁸ Font Márta - Krausz Tamás - Niederhauser Emil - Szvák Gyula: Oroszország története. Budapest, 1997. 70.

⁴⁹ Képes Krónika, 2004. 111.

szesen tizenegyszer indított hadjáratot orosz földre, melyből négyen személyesen ő vezette a hadakat.⁵⁰ Ragaszkodása az orosz területhez feltehetően még a hercegsége alatt elszenvedett sérelmeivel magyarázható (igaz, a terület értéke sem elhanyagolható). Ez azonban a későbbiekben komoly következményekkel volt a belpolitikájára is, hiszen a hadjáratok nem csak gazdasági nehézségeket generáltak, de a magyar urak ellenszenvét is kiváltotta, a mindig külföldön tartózkodó uralkodóval szemben. Ezt a birtokok elidegenítésével igyekezett ellensúlyozni, ami pedig a már említett módon komoly következményekkel sújtotta az ország belpolitikáját.

Trónra lépését követő pár hónapon belül, már sereg élén vonult Halics ellen. A területekre mint korábban is, a magyar királyon kívül más uralkodók is igényt tartottak, mint a krakkói vagy több más orosz fejedelem. A harcok sora 1205-ben, Roman (Роман Мстиславич) volhíniai fejedelem halálával kezdődött. Sikeresen vonult be Halicsba, felvette címei közé a Halics és Lodóméria királya címet majd magyar helyőrséget hátrahagyva visszatért Magyarországra. A hatalmon ugyanakkor meghagyta Roman özvegyét és fiait, melyet a hátrahagyott helyőrséggel próbált biztosítani.⁵¹ II. András egyébként Roman özvegye kérte meg a beavatkozásra, hogy lépjen fel fiai (Danyiló és Vaszilkó) védelmében.⁵² A béke azonban nem volt tartós, ugyanis 1206-ban a Román-utódokat a magyar helyőrség jelenlétének ellenére Igor orosz fejedelem fiai kiűzték.⁵³ 1208-ban Benedek erdélyi vajda vezetésével ismét magyar seregek kerültek hatalomra, melyet a halicsi történetírás egy véres, kegyetlen időszakként őrzött meg.⁵⁴

Az 1215-ös évig II. András az összesen 11 hadjáratból már 8-at vezetett, mint írtuk, ő maga is többször vonult a seregek élén. A hadjáratok folyamán a szövetségi rendszerek többször változtak. Némely esetben, a krakkói Leszek fejedelemmel együtt harcolt máskor ellene, máskor a bojárokkal szövetségben, vagy szemben velük. A bonyolult halicsi belpolitikai helyzetbe a magyar király teljesen belebonyolódott, és állandó támadható felületet kínált fel a királyság ellen. Fordulatot jelentett egy komolyabb magyar-lengyel megállapodás terve, melyet házassági szerződéssel kívánt megerősíteni. A 6 éves Kálmán herceg vette felségül Leszek fejedelem, 3 éves Salome nevű lányát. Ez az ifjú magyar herceg számára a halicsi koronát jelentette, amit a pápa is megerősített. Ezzel a megegyezéssel kívánta uralmát biztosítani a terület felett mind a magyar, mind pedig a lengyel uralkodó, gyermekeik révén.⁵⁵

⁵⁰ Engel, 2001. 78.

⁵¹ Almási Tibor: A tizenharmadik század története. In: Magyar Századok. Budapest, 2000. 23-24. (továbbiakban: Almási, 2000)

⁵² Font Márta: II. András orosz politikája és hadjáratai. In: Századok, 125. évf. 1-2. sz. 1991. 121.

⁵³ Kristó, 1986. 101.

⁵⁴ Marczali Henrik: Magyarország története az Árpádok korában. In: A magyar nemzet története. Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest, 1896. 46. (továbbiakban: Marczali, 1896)

⁵⁵ Font Márta: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Budapest, 1998. 70. (továbbiakban: Font, 1998)

Ezt követően azonban Danyiló is visszatért immár a volhínia-novgorodi⁵⁶ fejedelmi családba való beházasodása által szerzett katonai támogatással. Az elkövetkező években többször cserélt uralkodót Halics, sok esetben a nép akaratától immár teljesen függetlenül. A végeredmény a volhínia-novgorodi Msztyiszlav javára bizonyult kedvezőnek, ugyanis egy végső csatában nem csak a magyar helyőrséget győzte le, hanem az ifjú Kálmánt és feleségét is sikerült fogságba ejtenie. A szabadon engedés feltétele a trónigény lemondása volt, melyet II. András elfogadott. Minden lehetőség azonban még ezzel sem szűnt meg a trónra, hiszen a békekötést a novgorodi fejedelem és a magyar király házassággal erősítette meg, így András fia, András herceg elvette Msztyiszlav lányát.⁵⁷ Ennek nagy jelentősége 1226-ban lesz, amikor a novgorodi fejedelem Przemysł várát az akkor még csak vőlegény András hercegnek adta. A herceg kevesellte azt, s apjához fordult segítségért. II. András hadaival útra is kelt, de győzelmet nem tudott elérni. Az egyedüli eredménye a háborúnak az embervesztés volt.

Mindezek ellenére a halicsi trónra mégsem Danyiló ült, hanem András herceg, mivel egy bojár rávette Msztyiszlav fejedelmet, hogy szerencsésebb a magyar herceg választása, melyet így indokolt: „ha a királyfinak adod, vissza is veheted tőle, amikor tetszik, ha ellenben Danyilónak adod oda, soha többé nem lesz a tied.” Rövid időn belül így már a magyar királynak a második fia ült Halics élén, de közel sem volt biztosított a hatalmuk. 1234-ig további harcok folytak a Danyiló vezette ruszok és magyarok között, melynek végeredménye végül Danyiló halicsi uralma lett, de elismerte vazallusi státuszát a magyar királlyal szemben.⁵⁸ A trónnak azonban ő sem örülhetett hosszú ideig, hiszen 1235-ben lázadás tört ki Halicsban, és a nép elől Magyarországra menekült. Ebben az évben halt meg II. András király, akit fia, IV. Béla (1235-) követett a trónon. Danyiló részt vett a koronázáson is, reménykedve magyar segítségben, de az új király feltehetően belátta, hogy a folytonos északkeleti hadjáratok nem vezetnek eredményre. Ezen felül az ország belpolitikailag is válság szélére sodródott, szükség volt a királyra és annak seregére az országon belül.⁵⁹

Bár Halicsban közel sem értek véget a konfliktusok és a háborúk, a Magyar Királyság az elkövetkező évtizedekben már jelentős szerepet nem gyakorol a fejedelemség életére, és idővel a vazallusi viszony is teljesen megszűnik.⁶⁰ Ezeket a folya-

⁵⁶ A „volhíniai” jelzőt a pontosítás végett használjuk, hogy az olvasó ne tévessze össze az északi „nagy” Novgorodi Fejedelemséggel Danyiló szerzeményét.

⁵⁷ Almási, 2000. 24-25.

⁵⁸ Engel, 2001. 78.

⁵⁹ Kristó, 1986. 106.

⁶⁰ A XIII. század végéig egyfajta kapcsolat még mindenképpen fennmaradt, de ez már inkább csak formális volt. „Halics és Lodomér leginkább csak azzal mutatta a birodalomhoz tartozását, hogy fejedelmei dandáraikkal megjelentek a magyar királyok táborában. Így szerepelnek az oroszok 1278-ban és 1291-ben Bécs ostrománál.” Marczali, 1896. 255.

matokat felgyorsítja, a tatár sereg megjelenése a térségben, amely sok addig virágzó rusz fejedelemséget pusztít el, vagy hajt iga alá.⁶¹ A magyar külpolitikai törekvések halicsi szakasza hosszú évszázadokra lezárult.

A végkifejlet

Mária Terézia még mielőtt munkába állította volna levéltárosait a bizonyítékok felkutatására, megfogalmazta aggályait: „... most, midőn a jog nem oldalunkon áll, hanem velünk szemben, nincs nyugtom.” A császárné minden biztonnal féltette Európa előtti tisztességét is, mint mondta: „szerencsétlen uralkodásunk kezdete óta legalább arra törekedtünk, hogy mindenben igazán mértékkel, szavahihetően járjunk el, és híven teljesítsük, amire elköteleztük magunkat. Ez szerezte meg nekünk Európa bizalmát, merem mondani, bámulatát, tisztületét, még ellenségeinktől is.” Mint azt a dolgozatunk elején már írtuk, minden biztonnal tisztában volt a felosztásban való részvétel fontosságával a Monarchia számára, de fia érveit látszólag nem fogadta el: „Nem látom elegendőnek azt az okot, hogy egyedül maradunk, és nem húzunk hasznot, mint a másik két hatalom. Sőt még tisztességes ürügyül sem szolgálhat minden jogi alap nélkül csatlakoznunk két álnok bitorlóhoz, egy harmadiknak a teljes megrontására.”⁶²

Végül azonban engedélyt adott fiának és Kaunitzknak hogy saját belátásuk szerint cselekedjenek az ügyben. 1772. augusztus 2-án írták alá Szentpéterváron az egyezményt, melynek eredményeképpen Ausztria megszerezte Halics Fejedelemségét és a Krakkó környéki sóbányákat. Így hangzott a határmegjelölés: „Sziléziától kezdve a Visztula jobb partját követve a San folyó torkolatáig, onnan egyenes vonalban Zamosztye városáig, majd attól a (Déli) Bug folyóig tovább haladva Vörös-Oroszország jelenlegi határai mentén - Volhíniát és Podóliát is ideértve - Zbarazstól a Dnyeszterig húzódó terület Pokutyje és Moldávia között húzódó mai határig.”⁶³

Ez összesen 82 ezer km²-t és 2,5 millió lakost jelentett. Mária Terézia a hódító sereget magyar katonákkal töltötte fel, a főparancsnok pedig a korábban Berlint is megsarcoló gróf Hadik András volt, de ő lett első kormányzó is. Kezdetben a magyar címet helyezték ki mindenhova, ezzel jelezve a terület visszatértét a Magyar Királyságba, amelyre egyébként Mária Teréziától ígéretet is kapott a nemzet. Ez azonban később nem következett be.⁶⁴ A királynő így kommentálta az eseményt: „Ne adja Isten, hogy ezért még a másvilágon is felelősségre vonjanak!”⁶⁵

⁶¹ 1238-ban Danyiló ugyan megszerzi Halicsot, sőt 1240-ben még Kijevet is, a tatár hódítás következtében országai komoly károkat szenvednek. Font, 1998. 70.

⁶² ifj. Barta János: Mária Terézia. Budapest, 1988. 212-214. (továbbiakban: ifj. Barta, 1988)

⁶³ Gebei, 2000. 227.

⁶⁴ ifj. Barta, 1988. 212-214.

⁶⁵ Herre, 2001. 334.

M. PAP GERGELY

Bagossy-hajdúezred története a megalakulástól a torinói (turini) csatáig

Rákóczi-kori iratokból készült publikációim sorát egy 1702-ben felállított hajdúezredre vonatkozó iratok ismertetésével folytatom. Ebben a munkámban, az előzőektől eltérően nemcsak a Heves Megyei Levéltárban található iratok közlése a célom. Be szeretném mutatni a hajdúezred felállításának külpolitikai és belpolitikai körülményeit, és az ezred sorsát a kiállításától egészen az első bevetésekig, mely az itáliai fronton történt.

Az ezred felállításának külpolitikai feltételét a spanyol örökösödési háború (1701-1714) teremtette meg. Ennek a háborúnak az előzményei azonban közel fél évszázadra nyúlnak vissza. Már az 1650-es évektől kezdve figyelték Európa nagyhatalmai Spanyolországot. Már mindenki IV. Fülöp spanyol király halálát várta, és mikor ez bekövetkezett, 1665-ben, egy ötéves fiút hagyott maga után, akiről mindenki azt hitte, hogy apja halálát sem fogja megérni, mert éppoly gyenge testű volt, mint közvetlen elődei, és akkor már a spanyol örökség kerül veszélybe. Ezért Habsburg I. Lipót (1657-1705 német-római császár és magyar király) minden eshetőségre felkészült. 1668-ban megállapodott XIV. Lajossal a felosztás alapelveiről. E szerint Lipót császárnak jutott volna Spanyolország, és az amerikai gyarmatok és a milánói hercegség. Lajosé pedig Németalföld, Franche-Comté, a Nápoly-Szicíliai Királyság, Navarra, az afrikai gyarmatok és a Fülöp-szigetek lettek volna. Ez a felosztás talán 50-50%-ot jelentett volna. Ám II. Károly spanyol király megérte a felnőtt kort, emiatt az osztozkodás elhalasztódott.¹

Az öröklés kérdése a század végén vetődött fel ismét. Bár II. Károly még életben volt, de egészsége megromlott. Az örökség sorsába most már nem csak XIV. Lajos akart beleszólni, hanem Anglia és Hollandia is. Mivel korábban már szereztek meg spanyol gyarmatokat, sőt még továbbiakat is meg akartak kaparintani, ezért egyáltalán nem volt számukra közömbös, hogy kié lesz az örökség. Legfontosabb szempont

¹ Gonda Imre-Niederhauser Emil: A Habsburgok. Budapest, 1987. 90. (továbbiakban: Gonda-Niederhauser, 1987)

az volt, hogy ne Franciaország kapja a spanyol gyarmatokat, mert már szerzett gyarmatokat sokfelé, és a spanyol gyarmatokkal megerősödve komolyan veszélyeztetheti a további angol és holland gyarmatosítást.²

Felvetettek még egy lehetőséget. 1697-ben a rijswicki béke után – ez zárta le a pfalzi örökösödési háborút – a két tengeri hatalom kidolgozott egy lehetőséget, melyet a versengő felek is elfogadtak, sőt még Habsburg II. Károly spanyol király (1665-1700) is áldását adta rá. Ennek értelmében Miksa Emánuel bajor választó fia, József Ferdinánd öröklie a spanyol trónt, a Habsburgok megkapják Milánót, a franciák meg Nápolyt. De ez a megoldás is megbukott, ugyanis 1699-ben az örökös, aki ekkor hatéves volt, meghalt.³

Ekkor ismét elkezdődött a politikai kombináció, melyben XIV. (Bourbon) Lajos volt az aktívabb. Javaslat az volt, hogy Spanyolországot és a gyarmatbirodalmat kapja meg Lipót kisebbik fia, Károly, az itáliai birtokok pedig legyenek a francia örökösé,⁴ de ezt a szerződést Lipót nem írta alá.⁵

Viszont az igénylők sorába lépett a bajor választófejedelem is, I. Lipót spanyol nagynénjének az unokája. Neki Lipót ígéretet tett Németalföldre, melynek helytartóságát át is adták.⁶

Ekkor lépett közbe egy nem várt tényező, a spanyol kormány. A spanyol főurak meggyőzték II. Károlyt, hogy csak a franciáknak van elég ereje ahhoz, hogy együtt tartsák a spanyol birtokokat. Így II. Károly 1700 őszi végrendeletet készített, melyben minden birtokát Fülöpre, Anjou hercegére, XIV. Lajos unokájára hagyott, majd november elsején meghalt. November 24-én XIV. Lajos francia király az unokáját V. Fülöp néven Spanyolország királyának kiáltotta ki, és betört Spanyol Németalföldre.⁷

Lipót császár nem nyugodott bele ebbe a sérelembe, nem ismerte el V. Fülöp királyságát mint Anglia és Hollandia, hanem háborút indított. Közben a tengeri hatalmak is meggondolták magukat, és újabb megoldással álltak elő. E szerint Károly, aki nem trónörökös, kapja meg Spanyolországot, Lipót pedig Milánót és Nápolyt.

A Habsburg császár háborút indított. Őt támogatta Anglia és Hollandia, viszont a német fejedelmek hozzáállása még kérdéses volt. A brandenburgi választófejedelem a császárt támogatta, mert megkapta a királyi címet, és porosz királlyá koronáztat-

² Uo. 97.

³ Gonda-Niederhauser, 1987. 98.

⁴ Uo.

⁵ *Britanica Hungarica Világenciklopédia*. Szerk.: Széki János. XVI. kötet. Budapest, 1998. 474. (továbbiakban: Széki, 1998)

⁶ Hajnal István: *Az újkor története*. In: *Egyetemes Történet*. Szerk.: Hóman Bálint-Szekfü Gyula-Kerényi Károly. IV. kötet. 1936. 451. (továbbiakban: Hajnal, 1936)

⁷ Széki, 1998. 474.

hatta magát. Hannover is a császár mellé állt, mert szoros, dinasztikus kapcsolatokat ápolt Angliával. A bajor és a kölni választófejedelem viszont XIV. Lajost támogatta, mert több pénzt ígért nekik.⁸

Az erőviszonyok tehát a következőképpen alakultak ki: Az egyik oldalon volt Franciaország, Spanyolország és Bajorország. Velük szemben sorakoztak fel a német császár, az Egyesült Tartományok (Hollandia), Anglia, Savoya, Poroszország, és Dánia.⁹

Ezzel kezdetét vette a spanyol örökösödési háború, mely 12 évig tartott, és amelynek hatására a császárnak el kellett rendelnie újabb huszár- és hajdúezredek felállítását.

I. Lipót császár és magyar király Magyarországon is megparancsolta a toborzást, illetve a hadilétszámra való feltöltést. Először a már korábban felállított Kolonich- (előtte Czobor-), Ebergényi (előtte Pálffy-) és Deák-huszárezred egyenként 1000 fős feltöltését rendelte el.¹⁰ Ezenkívül 1702. március 2-án a Császári Udvari Haditanács előírta további 5 huszárezred felállítását. Ez volt az első alkalom, mikor már ténylegesen a huszárezred megnevezést használták. Ezredtulajdonosoknak kinevezték Esterházy Gábor grófot, Forgách Simon grófot, Gombos Imre grófot, nemes Csonkabég Lipót Józsefet és nemes Loósy János Pétert.¹¹

A hadsereg meghatározó fegyverneme azonban a gyalogság volt. Mivel a békeidőben is fenntartott gyalogezredek között nem maradt magyar alapítású, ezért 1702. október 31-én az Udvari Haditanács elrendelte 3, egyenként 2000 fős gyalogezred felállítását, és a korábban már létezett Molnár-gyalogezred újrászervezését. Az új ezredek élére Andrassy Pál báró, nemes Bagossy Pál és Batthyány Ádám gróf kapott kinevezést, és ezredtulajdonosi megbízást. Az Andrassy- és a Batthyány-ezredet a Dunán innen, míg a Bagossy- és a Molnár-ezredet a Dunán túli vármegyékben kellett feltölteni, illetve kiállítani, és nem toborzással, hanem részleges felkelésként hadba küldött portális katonaságból.¹² Mivel a korszakban az igazgatási központ Bécs volt, ezért Bécsből nézve kell értelmezni a tájolást. Így a Dunáninnen, az ország nyugati részét jelöli, míg a Dunántúl az ország keleti részét.

Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a Molnár-gyalogezred nem volt hosszú életű. Hiába szervezték újjá, a feltöltés hiánya, illetve a súlyos veszteségek miatt 1704-ben feloszlatták, és a Bagossy-ezredbe tagolták.¹³

⁸ Gonda-Niederhauser, 1987. 99.

⁹ Norman Davies: Európa története. Budapest, 2002. 1236.

¹⁰ Zachar József: Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683—1792. Budapest, 2004. 122.

¹¹ Uo. 123.

¹² Uo.

¹³ Uo. 125.

I. Lipót császár és magyar király 1702. október 7-én kelt levelében szólítja fel a „tekintetes karokat és rendeket” a toborzásra. Ez a levél, és a nemesi közgyűlés jegyzőkönyve, melyhez a levelet csatolták, is megtalálható a Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára által őrzött iratok között.

IV-1/a/11

M.

Protocol[um] Inclytorum Comitatum Heves & Exterioris Szolnok unitorum Septembri Anni 1697 usque ad Septembrem Anni 1703 concinnatum

Anno 1702. Die 11. Mensis Decembris. Sedes Judicaria Inclytorum Comitatum Heves & Exterioris Szolnok unitorum, in Oppido Gyöngyös celebratur.

Priusquam vero juridica fuissent inchoata, inter negotia publica; Publicatae Sunt imprimis litterae Excelsi Dicasterij Budensis, Sub Dato diei 27. Mensis novembris.

Anni praesentis emanatae, Florenosque mille, Inclyto Regimini Hejsteriano, quantoc[u]jus exolvendos Committentes. Quia vero ex tenore aliarum litterarum colligeraetur octomille, et 88 florenos Superflue erogatorum quietantias, loco pecuniae parate acceptandas prae manibus Celsissimi Principis Pauli Szécsény ArchiEpiscopi Colocensis, ac praeattacti Dicasterij Praesidis haberi, ad easdemque recipiendas, homines postulari: Ideo pro negotiis hocce perficiendo, Dominus Perceptor Anni praeteriti Budam transmittandus decernitur.

Publicatum est et Benignum Suae maiestatis Sacratissimae Mandatum, tenoris et continen[...]¹⁴ Subsequentis.

Anno 1702 Die 11 Mensis decembris Sub Generali Congressu Inclytorum Comitatum Heves et Exterioris Szolnok unitorum in oppido Gyöngyös celebrato praesens benignam suae maiestatis sacratissimii mandatum quo mediante clement[...]¹⁵ dignam [...]¹⁶ intimare moderni statui bellici exigentiam et conducendo militiae haidonicae necessitat[...]¹⁷ debita reverentia est publicatum per iuratum sedis notarium.

Reverendis Honorabilibus Spectabilibus ac Magnificis Egregiis et Nobilibus Prudentibus item ac Circumspectis N. N. Supremo ac Vice Comitibus, Iudlium et Iurassoribus, Toti denique Universitati Dominorum Praelatorum, Baronum, Magnatum et Nobilium Comitatus Heves et exterioris Szolnok etc: Fidelibus Nobis dilectis.

¹⁴ Kötés miatt nem olvasható a szöveg.

¹⁵ Kötés miatt nem olvasható a szöveg.

¹⁶ Olvashatatlan szó.

¹⁷ Kötés miatt nem olvasható a szöveg.

Peracta die 18. octobris

Buda

Gyöngyessinum

Leopoldus Dei gratia electus Romanorum Imperator Semper Augustus, ac Germaniae, Hungariae, Bohemiaeque etc. REX

Reverendi Honorabiles, Spectabiles ac Magnifici Egregii et Nobiles Prudentes item ac Circumspecti Fideles nobis dilecti. Paterno sane quo erga charissimum Nobis Hungariae Regnum ducimur affectu optassemus quidem ut Fideles nostri [...] ¹⁸ et Ordines Universique Regnicolae post tam Diuturnam Belli calamitatem sal[vi] ac uberes recuperatae per DEI gratiam Almae cum porta Otthomanica inita Pacis [...] ¹⁹ consequi iisque per multos Annos quiete perfrui potuissent, simul ac sublevat[i] tandem a perpeccis hucusque tam gravibus Contributionum, aliarumque praestation[um] Publicarum in commodis respirare[n]t. Quia Tamen Inimici et aemuli nostri denuo nob[is] [pe]riculosis, concitati per Universam fere Europeam Belli fluctibus nos involverint ut non tam vindicandis ab injusta usurpatione Regnis, ac Iuribus Hispanicae [...] ²⁰ sionis Auguste Domui Nostrae legitime debitis quam propriae potius Nostrae defen[...] ²¹ ac Haereditariorum Regnorum, et Provinciarum nostrarum Conservationi consu[...] ²² atque imminetia Terra Marique a Gallis et eorundem clam aut palam foedera [...] ²³ specta undequaque Arma circumferentibus pericula propulsare necessitemur in finem Validam adhuc Nationalis Militiae Pedestris Hungaricae atque Cro[at]icae] Manum per Comitatus Regni /exspectis tamen Neoaquisticis et per Rascianas [au]tem inhabitatis/ signanter vero in praefato Regno Nostro Hungariae juxta numerum [por]tarum, in Croatia vero secundum Fumos quos loco Portarum nominant, unum [haido]nem seu Militem Pedestrem Nationalem conduci, atque sub signa congregari fa[...] ²⁴ Extraordinaria quae in Praesens versantque necessitate cui sustinendae ordinaria med[...] ²⁵ quaquam sufficiunt, commoti vel potius coacti benignissime statuimus, et acce[...] ²⁶ Etiam Reliquarum Germanicarum Provincia- rum Nostrarum, quae hoc ipso An[no] pre]ter Ordinarias Contributiones, et multa alia variarum collectarum Anticipa[tio]numque /Regno nostro Hungariae necdum cognita/ Quindecim Millia [...] ²⁷ num ad supplendas Legiones in Italia exercitantes

¹⁸ Kötés miatt nem olvasható a szöveg.

¹⁹ Kötés miatt nem olvasható a szöveg.

²⁰ Kötés miatt nem olvasható a szöveg.

²¹ Kötés miatt nem olvasható a szöveg.

²² Kötés miatt nem olvasható a szöveg.

²³ Kötés miatt nem olvasható a szöveg.

²⁴ Kötés miatt nem olvasható a szöveg.

²⁵ Kötés miatt nem olvasható a szöveg.

²⁶ Kötés miatt nem olvasható a szöveg.

²⁷ Kötés miatt nem olvasható a szöveg.

conscribere susceper[nt] simul ac Sumptuum in hanc Conscriptionem anticipative erogandorum Refus[erunt] Non nisi subsequentibus post exitum Belli commodioribus Annis patiente [...] ²⁸ ctare velle declararunt exemplo demandavimus paremque in eodem plane [...] ²⁹ su promptitudinem a Fidelitatibus Vestris circa Conductionem et Statut[um] praenotati Nativi Militis Clementissime et absolute volumus, benigne curati ne impense in hunc Militem conducendum faciendae gratis exigantur et novo onera cedant verum quam primum urgentissima praesentis Belli necessitas aliquantis per cessaverit ex Annuo Contributionali Quanto iterum defalcant et bonificent. Ad hanc proinde benignam intentionem nostram secundandam siquid Res moram non patiatur ex nonnullis Punctis, per consilium nostrum Aulae Bellicum, et Quaestoratus Bellici Officium concinnatis, ac per Maiestatem nostram benigne ratificatis per districtualem Commissionem cum iisdem communicandis intelligentur quali [...] ³⁰ Militiae Conductio praesentatio, Intertentio, et Solutio Decreta ac Ordinata sic, non secus qualiter anticipatum Bimestre Stipendium exolvendum ac defalcationem Quanti imminentis Anni Militaris effective acceptandum desideretur. Et quamvis clementissime confideramus praeattactos praefati Regni nostri Hungariae. Status et Ordines suo quoque loco avertendis praerecensitis malis ea qua par est Fidelitate ac promptitudine omnem operam ac opportuna quovis Media libenter collaturos, nec deviaturos a laudabilibus Majorum Suorum vestigiis qui Divis quondam Regibus, et gloriosis praedecessoribus nostris in subitaneis huiusmodi periculis prout Temporum illorum Ratio exigebat sive Personali Insurrectione, sive collectis fideliter et alacriter astiterunt, sive etiam aliis modis Personas ac Facultates suas impendendo immortalem fidei et Nominis sui famam Posteris imitandam reliquerunt. Ut nihilominus celerius quo major ingruit necessitas Fideliumque Statuum et Ordinum erga naturalem Dominum debita fidelitas et devotio omnem possibilem exigit assistentiam praedeclaratus Miles quam citissime et quidem a Publicatione praesentium intra sex Hebdomadarum spatium colligi valeat, hoc opus dirigendum in Tribus Districtibus Transdanubianis videlicet, et superioribus praefati Regni nostri Hungariae Comitatibus Cognato nostro nobis dilecto Illustri Sancti Romani Imperij Principi et Regni Palatino, ac Spectabili ac Magnifico Comiti Stephano Kohary, in Cisdanubianis vero Comitatibus Judici Curiae nostrae Regiae Generali et Regni nostri Croatiae Bano clementer commissimus. Quapropter Fidelitates quoque Vestras hisce clementissime hortamur et debitae ergo Maiestatem nostram fidelitatis et Obsequij commonefacimus absolute cupientes ut seposita quavis mora aut dilatione ne dum Replica vel tergiversatione /de quibus hoc

²⁸ Kötés miatt nem olvasható a szöveg.

²⁹ Kötés miatt nem olvasható a szöveg.

³⁰ Kötés miatt nem olvasható a szöveg.

rerum Statu aliquid etiam cogitare nefas esse/ Conductionem toties repetiti Militis pro numero sibi obviente ut pote parte hujus Comitatus Vestri Heves et Exterioris Szolnok juxta proportion[e] Portarum in Capitibus Nonaginta tribus, ex parte vero Jasigum Vig[inti]sex, Civitatis autem Agriensis octo, quam celerrime colligere, et sist[ere] dispositionibusque praefati Principis Palatini se se omnino accomodare n[...]³¹ rint, nec ullo pacto intermittant et Eaedem Fidelitates vestrae Gratia in Re[...]³² nostra Caesareo Regia iisdem benigne propensi manentes. Datum in Ca[stro] nostro Ebersdorff die septima Mensis Octobris Anno Domin[i] Millesimo Septingentesimo Secun[do] [...]³³

Ladislav Mátyášovský
Episcopus Nitriensis mpp
Ladislav Hunyady mpp

Quod quidem Conductionis militiae negotium, ad initium Anni 1703. proxime Venturi, accomodatum fuerat tali modo. Nimirum Generoso Domino Paulo Bagosy Colonello militiae horum districtorum Vienna Gyöngyösinum, exin vero Agriam perveniente, idem Dominus Colonellus postulatos 93 pedites per se sistendos, et conducendos assumpsit, ita ut etiam siquis illorum clam aufugerit, Inclytus Comitatus Superinde nunquam sit requirandus; pro quorum conductione et Sumptibus, a Singulis personis Singuli Sex floreni Rhenensis Sunt depositi.

IV-1/a/11

M.

Heves és Külső-Szolnok egyesült tekintetes vármegyék jegyzőkönyve, amelyet 1697. szeptembertől 1703. szeptemberig vezettek 1702. év december hónap 11. napján. Heves és Külső-Szolnok egyesült tekintetes vármegyék törvényszéke összeült Gyöngyös mezővárosban.

Mielőtt pedig a törvénykezés megkezdődött volna, a nyilvános ügyek között nyilvánosságra hozták mindenekelőtt a fenséges budai kúria levelét, folyó év november hó 27. napi dátummal keltezve, amely megparancsolja, hogy mielőbb fizessenek a tekintetes Heister ezrednek ezer forintot. Mivel pedig más levél utasítása alapján összegyűjtöttek nyolcezer és 88 forintot. Továbbá eldöntetett, hogy az előírások nyugtáit, amelyeket a készpénz fejében kell elfogadni, a nagyméltóságú Szécsény Pál herceg kalocsai érsek, a nevezett kúria elnökének kezéhez kell adni, és, hogy azokat megkapja, embereket küldjenek. Ezért ennek a tevékenységnek az elvégzésére az előző év adószedő urát Budára kell küldeni.

³¹ Kötés miatt nem olvasható a szöveg.

³² Kötés miatt nem olvasható a szöveg.

³³ Kiolvashatatlan szó.

Nyilvánosságra hozták ő szent felsége kegyes meghagyását, a következő utasítással, és tartalommal:

1702. év december hó 11. napján, Heves és Külső-Szolnok egyesült tekintetes vármegyék általános gyűlésében, amelyet Gyöngyös mezővárosban tartottak, ő szent felsége jelen kegyes meghagyását, mely által kegyesen méltóztatik közölni, a mostani háborús állapot szükségét, és a hajdú sereg vezérletének szükségességét, köteles tisztelettel nyilvánosságra hozták az ülés felesketett jegyzője által.

Heves és Külső-Szolnok vármegyék tekintetes, méltóságos, tekintetes és nagyságos, kiváló és nemes, bölcs, valamint érdemes nemes és nemzeti fő- és alispán, szolgabíró, és esküdt, és a főpap báró mágnás és nemes urak összességének stb., szeretett híveinknek.

Lezárva október 18. napján

Buda

Gyöngyös

Lipót isten kegyelméből mindig felséges római császár és Németország, Magyarország és Csehország stb. királya.

Tekintetes, méltóságos, tekintetes és nagyságos, kiváló és nemes, bölcs, valamint érdemes szeretett híveink. Atyai szeretetünk miatt, melyet szeretett Magyar Királyságunk iránt érzünk, óhajtjuk pedig, hogy híveink [...] ³⁴ és rendek és minden alattvaló az oly hosszú háború nyomorúsága után, épen és gazdagon visszafoglalva, isten kegyelméből az Ottomán Udvarral kötött éltető béke [...] ³⁵ nyomán, oly sok éven át élvezhették a nyugalmat, valamint mentesítve mégis az eddig eltűrt, oly nehéz adók és más közterhek alól, fellélegezhetek. Mivel mégis ellenségeink és ellenfeleink, akik ismét veszélyesek ránk, felbátorodva a szinte egész Európát érintő háború hatására arra kényszerítettek minket, nem annyira azért, hogy megvédjük a jogtalan bitorlástól királyságunkat és Spanyolország feletti jogainkat, amelyek császári házunknak törvényesen járnak, hanem leginkább azért, hogy megvédjük saját magunkat, örökölt királyságainkat, és megóvjuk tartományainkat, mert a franciák szárazon és vízen fenyegetnek minket, titokban és nyíltan szövetségeket kötve, és minden felé körülhordozzák fegyvereiket, ezért a megfelelő cél elérésére, a veszély visszaverésére kényszerülünk, úgyhogy a magyar és horvát nemzeti gyalogos katonaság seregébe, a királyság vármegyéinként (kivéve mégis az újszerzeményi és a szerb területen lakókat) megjelölve pedig a már említett Magyar Királyságunkban, a telkek száma alapján Horvátországban pedig a füstök alapján amelyeket telkek helyett mondanak, egy hajdút avagy nemzeti gyalogos katonát állítatok ki, és gyűjtetem zászlók alá. A rendkívüli adókat, amelyek a jelenben érvényesek, a fenntartás

³⁴ Hiányzó szó.

³⁵ Hiányzó szó.

kényszere miatt a rendes adókkal együtt, amennyire elegendőek, megrendülve vagy inkább kényszerítve kegyesen elrendeljük és elfogadjuk. Többi német tartományunk is, amelyek ebben az évben a rendes adókon felül, és sok más különféle beszolgáltatást és előleget is (ezekről Magyar Királyságunk még nem szerzett tudomást) vállalták tizenötezer [...] ³⁶ összeírását [összegyűjtését] ³⁷ az Itáliában hadakozó hadsereg feltöltésére [ellátására] ³⁸, valamint az ebben az összeírásban előzetesen beszédendő összegeket visszautasították. Kijelentették, hogy csak a háború vége után következő kedvezőbb években akarják [...] ³⁹, példaként meghagytuk, és ugyanilyen [...] ⁴⁰ hűségtek készségét a már említett hazai katonaság vezérlete és felállításának kapcsán kegyesen és teljesen nem akarjuk, hogy a katonaság a felállításának és vezérletének költségeit ingyen követeljék, és teherré váljanak, és amint a jelenlegi háború legsürgetőbb szüksége kikerül az éves adómennyiségből ismét hajtsák be, és írják jóvá. Ezért ehhez a kegyes szándékunkhoz, ha az ügy nem tűr késedelmet, néhány pontból, amelyeket az Udvari Haditanács és a Hadipénztár kezdeményezett, és felségünk kegyesen megerősített, a Kerületi Hadbiztosság pedig kihirdetett, meg kell érteni, hogy az a kívánatos, hogy gyakorlatilag el kell fogadni a katonaság vezérlete, felállítás, fenntartása, feloszlata, így és nem másképp döntetett és határozatott el, aminthogy a megelőlegezett két havi zsoldot ki kell fizetni, és a következő hadiidény adóját be kell hajtani. És, habár kegyesen bízunk benne, hogy az említett Magyar Királyságunk érintett karai és rendjei ki-kí a saját helyén, minden erejével és lehetőségével szívesen fog tevékenykedni azon, hogy elhárítsa a jelenlegi bajokat, ami illik a hűséghez, és a készséghez, és nem fognak letérni őseik dicső nyomairól akik egykor a boldogult királyok idején, és dicső őseik idején, az efféle hirtelen veszélyekben, ahogy azoknak az időknak a szokása megkövetelte, vagy személyes felkeléssel, vagy toborzottakkal hűségesen és gyorsan kiálltak, vagy más módokon is személyüket és lehetőségeiket felhasználva hűségük és nevük halhatatlan hírét hagyták hátra utódaiknak, hogy kövessék. Úgyhogy nem kevésbé gyorsan mint amilyen nagy szükség szorít, és a hűséges karok és rendek természetes uruk iránti köteles hűsége és esküje, minden lehető segítséget megteremt, a fentebb kihirdetett katonaságot minél gyorsabban, és pedig a jelen levél kihirdetésétől számított hat héten belül össze kell gyűjteni, ezt a munkát a három dunántúli kerületben kell végrehajtani, és az említett Magyar Királyságunk felsőbb vármegyéiben, amelyet kegyesen szeretett rokonunkra a Szent Római Birodalom tekintetes hercegére és az ország nádorára, vitézlő és nagyságos Koháry István grófra, a Dunán inneni vármegyékben pedig a

³⁶ Kötés miatt nem olvasható a szöveg.

³⁷ Szöveg hiány miatt nem megállapítható, hogy katonákról vagy pénzről van szó.

³⁸ Szöveg hiány miatt nem megállapítható, hogy katonákról vagy pénzről van szó.

³⁹ Hiányzó szó.

⁴⁰ Hiányzó szó.

Királyi Kúria bírójára [Batthyány Ádám] tábornokra, és Horvát Királyságunk bánjára bizzuk kegyesen.

Ezért kegyesen biztatjuk hűséges híveinket, és erősen emlékeztetjük a felségünk iránti köteles hűségre és engedelmességre, föltétlenül kívánva, hogy félretéve minden késedelmet vagy halogatást vita és vonakodás nélkül (amelyekről az ügyek jelen állapotában még gondolkodni is tilos) az oly sokat emlegetett katonaság előállítását a megfelelő számban, Heves és Külső-Szolnok vármegyék részéről a telkek arányában kilencvenhárom fős létszámban, a jászok részéről huszonhat, Eger város nyolc, minél gyorsabban összegyűjteni és felállítani, a fent említett herceg nádor intézkedéseinek mindenben vessék alá magukat, és semmiképpen el ne mulasszák hűséges híveink, megmaradván császári és királyi [felségünk] kegyelmében és kegyes jóindulatában. Kelt az ebersdorfi táborunkban, az úr 1702. esztendejében, október hó 7. napján.

[...] ⁴¹

Mátyássovsky László sk.

nyitrai püspök

Hunyady László sk.

A katonaság felállításának ügye az 1703. év elejére a következőképpen intézette. Miután nemzeti Bagosy Pál úr ezen területek katonaságának ezredese Bécsből Gyöngyösre, majd pedig Egerbe ment, ugyanezen ezredes úr a megkövetelt 93 gyalogost, akiket személyükben kellett kiállítani és kivezényelni, átvette, így ha valamelyik is közülük titokban megszökik, a tekintetes vármegyét ezután soha nem lehet számon kérni, ezek felállítására és a költségekre minden személy után hat rajnai aranyforintot tettek le.

Heves vármegye rendjei 1702. december 11-én tartottak közgyűlést Gyöngyösön. Ezen a gyűlésen megszavazták a császári parancsnak engedelmeskedve, hogy Heves megye a háború viseléséhez szükséges haderő számára minden porta után egy katonát állítson ki. Heves és Külső-Szolnok vármegyére 93 fő jutott, a jászokra 26, Eger városára 8 fő.⁴² Az általam használt szakirodalom, illetve a megtalált források arról nem szólnak, hogy Gyöngyös és Hatvan városának mennyi katonát kellett kiállítania, de a számok még így is elég jól mutatják, hogy a vármegyét mennyire megviselte a török uralom.

A Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltárában fellelhető az az irat,⁴³ mely elismeri, hogy Eger város eleget tett katonaillesítési kötelezettségének. Ezt az iratot Ferdinandus Carolus a Schveigern jegyezte ellen.

⁴¹ Kiolvashatatlan rövidítés.

⁴² Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára. IV-1/a/11. (továbbiakban: MNLHML)

⁴³ MNLHML. V-1/b/3 B. III/88.

Quod Libera Civitas Agriensis ad formandum Inclytum Regimen Bagossianum Hungaricum pedestris ordinis, Octo dico 8, propriis sumtibus conductos eosque competenti mundirunii instructos Haidones mihi praesentaverit, Hisce vi officii attestor. In fidem cuius sigili Agriae die 20 Aprilis 1703.

Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis Consiliarius Super Regni Hungariae Partium Cis et trans Tybiscum Super Commissarius Bellicus Sacri Romani Imperii Eques Ferdinandus Carolus a Schveigern mpp

Mivel Eger szabad város tekintetes Bagossi magyar gyalog ezred felállítására saját költségén, nyolc azaz 8, zsoldos hajdút és ezeket megfelelő mundérba öltöztetve állított elő nekem. Ezt hivatalom erejénél fogva tanúsítom. Ezen pecsét hitelével Egerben április 20-án 1703.

A szent császári és királyi felség a Magyar Királyságban a Tiszán inneni és túli Rézseken udvari tanácsosa, Főhadbiztos a Szent Római Birodalom lovagja Ferdinandus Carolus a Schveigern sk

A rendelet kihirdetése után hat héttel az előírt létszámot ki kellett állítani. Ez a rendelet roppant népszerűtlen volt a megyében, de végül mégis sikerült összegyűjteni a csapatokat. A szakirodalom szerint az összetoborzott, mintegy 200 katonát maga Bagossy Pál érkezett Bécsből.⁴⁴ Ez az adat kissé nehezen értelmezhető, mert pontatlan a fogalmazás. Az helyes, hogy Heves és Külső-Szolnok vármegyének közel 200 katonát kellett kiállítania, ám Eger városába vonták össze az egész regimentet, melynek toborzási területe az egész Tiszántúl volt. Erre bizonyíték az az irat,⁴⁵ melyet szintén a Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltárában őriznek.

A Bagossy-féle hajdúregement tartózkodásáról Egerben bizonyítvány

Ego Infrascriptus Recognosco vigore harum. Quod ex neo-conducto Inclyto Regimine Bagosiano, per Inclytos Comitatus et Civitates ad Lustram⁴⁶ et formationem eiusdem Inclyti Regiminis, huc Agriam praesentati Neo-conducti haidones septem integris diebus per Civitatem antefatam numero; 1600. Dislocati, ibidemque totidem diebus commorati sint. In cuius majorem fidem, hanc meam dedi attestationem. Datum Agriae die 24. Aprilis. Anno 1703.

⁴⁴ Eger a Rákóczi-szabadságharc korában. In: Az egri Múzeum évkönyve. Szerk.: Szántó Imre. Eger, 1963. 264. (továbbiakban: Szántó, 1963)

⁴⁵ MNLHML. V-1/b/3 B. III/88.

⁴⁶ Ehelyett lustrum.

Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis Consiliarius Super Regni Hungariae Partium
Cis et trans Tybiscum Super Commissarius Bellicus Sacri Romani Imperii Eques
Ferdinandus Carolus a Schveigern mpp

Én alulírott elismerem ezeknek erejével. Mivel az újonnan felállított tekintetes Bagosi ezredből, a tekintetes vármegye és városok által ugyanezen tekintetes ezred szemléjére és gyakorlatozására az itt Egerben újonnan beállított hajdúk hét egész napig a városban a már említett számban, 1600. helyezkedjenek el és ugyanott ugyanannyi napig tartózkodjanak. Kelt Egerben Április 24. napján 1703. évben.
A szent császári és királyi felség a Magyar Királyságban a Tiszán inneni és túli Rézszeken udvari tanácsosa, Főhadbiztos a Szent Római Birodalom lovagja
Ferdinandus Carolus a Schveigern sk.

A fenti iratból egyértelműen kiderül, hogy az Egerben összevont hajdúregiment létszáma 1600 fő, és ez az irat csak 4 nappal keletkezett, később mint az egri hajdúk kiállítását igazoló okmány. Tehát teljesen bizonyosak lehetünk abban, hogy az ezredtulajdonos Bagossy Pál nem csak Heves- és Külső-Szolnok vármegyéből toborzott katonákért jött Egerbe hanem az egész ezredért.

A rendelkezésre álló adataink ellentmondásosak arról, hogy Bagossy Pál mikortól harcol Itáliában az ezredével együtt. Mészáros Kálmán szerint 1702-től,⁴⁷ Heckenast Gusztáv szerint 1703-tól. Szerintünk az utóbbi adat a helyes, hiszen Egerben csak 1703 elejére tudják összevonni a csapatokat. Ráadásul az ezredet nem is lehetett azonnal útnak indítani, mert a katonák járandóságukat nem kapták meg.⁴⁸ A kifizetés elmaradását bizonyítja az alábbi irat,⁴⁹ melyet Jonathan Lindmann de Tilenax császári főadószedő készített, és Telesi József, illetve Kolosváry Mihály ellenjegyzők hitelesítettek. Ez a dokumentum bizonyítja, hogy az Egerben kiállított hajdúk két havi zsoldja elmaradt, melyet csak április 28-án adnak ki Budán. Feltehetően, ha az egri hajdúk nem kaptak fizetést, akkor az egész ezred zsoldja elmaradt.

Quietantia

Per Quinguaaginta Sex Florenos Rhenensis id 56 quos Episcopalis Civitas Agriensis, in sortim bimestris Stipendij per se conductorum Haidonum ad Cassam Provinciale Budensem in paratis rite exolvit, Super quibus Eadem Civitas Episcopalis praesentibus quietatur. Ex officio Cassae Provincialis Budensis. 28 Aprilis 1703.

⁴⁷ Mészáros Kálmán: II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigadérosai. Budapest, 2006. 67. (továbbiakban: Mészáros, 2006)

⁴⁸ Szántó, 1963. 264.

⁴⁹ MNLHML. V-1/b/3 B. III/88.

Jonathan Lindmann de Tilenax in Demborum, facit Caesareani Regiminis Magister
Supremus Provincialis Perceptor Joseph Telesi Michael Kolosváry eiusdem Cassae
Contra Scriba mpp

Nyugta

Ötvenhat rénes forint vagyis 56 által, amelyeket Eger püspöki város két havi fizetés-ként zsoldos hajdúknak a Budai Helytartótanácsi Pénztárhoz élmezési költségként annak rendje s módja szerint megfizetett, amelyekről ugyanezen püspöki várost jelen irattal nyugtázzuk. Budai Helytartótanács Pénztárának hivatalából. Április 28. 1703. Jonathan Lindmann de Tilenax in Demborum Császári helytartói főadószedő készítette sk, Telesi József, Kolosváry Mihály ugyanezen pénztár ellenjegyzője sk

Azt azonban, amit Szántó Imre írt 1963-ban az *Eger a Rákóczi-szabadságharc korában* című cikkében, az iratok⁵⁰ nem támasztják alá. Egy szó sem esik arról, hogy a Bagossy-ezred fellázadt volna, oly mértékben, hogy a vár ágyúit kellett rájuk irányítani.

Bár a kincstár gondoskodott a fizetés kiutalásáról, a Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltárában őriznek még egy iratot,⁵¹ melyet Kazinczy Márton, a Bagossy-ezred hadnagya írt. Ebben a dokumentumban elismeri, hogy a 8 egri hajdú még májusban sem kapta meg a járandóságát. A késés mögött a korabeli ügyintézés lassúságát, valamint a szállítás, közlekedés nehézségét sejtethetjük, az emberi hanyagságról már nem is beszélve.

Quod ego infrascriptus Incltyi neo-erecti Regiminis Bagosiani, Laitinautius⁵² ab
Episcopali Civitate Agriensi, octo, per eandem conductorum haidonum bimestre
salarium quinquaginta sex florenos Rhenenses penes assignationem et quietantiam
Provincialis Perceptoratus Budensis, rite percepim presentibus recognosco
Datum Agriae die 2. mai Anno 1703.
Martinus Kazinczy

Hogy én alulírott az újonnan felállított tekintetes Bagosi ezred hadnagya, püspöki Eger városból, ugyanezen [város] által nyolc zsoldos hajdúk két havi fizetését, 56 rénes forintot a budai Helytartótanácsi Adószedő Hatóság pénzutasványozásának és nyugtázásának alapján annak rendje s módja szerint a jelenlévőknek elismerem.
Kelt Egerben május 2-án 1703. évben
Kazinczy Márton

⁵⁰ MNLHML. V-1/b/3 B. III/88. (Szántó Imre is erre az iratra hivatkozik.)

⁵¹ MNLHML. V-1/b/3 B. III/82.

⁵² Ehelyett: Lajtenatius.

A fenti forrás egyértelműen alátámasztja, hogy az ezred 1703 májusában még nem hagyta el Egert. Hogy pontosan mikor sikerült útnak indítani a regimentet, arról nincs informáciánk, de azt biztosan tudjuk, hogy az itáliai frontra vezényelték a Bagossy-hajdúkat. Az ezred első bevetése 1705-ben volt a Bormida folyó melletti Castelnouvonál. Aztán Villanova mellett került sor egy ütközetre, végül augusztus utolsó napjaiban a Dora Baltea folyó melletti ivreai várkastély védelmére vezényelték őket, ahol nagyon kitérték magukat.⁵³ A magyar hajdúk szeptember 3-án vonultak be a gyenge várba. A franciák szeptember 12-én befejezték a vár körülzárását, és már ezen a napon három rohamot intéztek a falak ellen, de az ezred hősi védekezése minden további kísérletet megghiúsított. Erre a franciák ismét ágyútűzrel zúdítottak a várra, és ezzel az összes védőműveit szétrombolták. Mivel így a várat már nem lehetett védeni, a védőrség parancsnoka, Kriechbaum tábornok kénytelen volt kapitulálni és Bagossy ezredes ezredének túlnyomó részével együtt francia hadifogságba esett.⁵⁴ Az ezred egyik osztálya azonban - mintegy 100 ember - Hancsók alezredes vezetése alatt Bajorországban, Schongau várának ostrománál harcolt.

Ezen a ponton az információink ellentmondásosak. Bánlaky József az 1705. év végére teszi ezt az eseményt,⁵⁵ Zachar József azonban, aki a bécsi Kriegsarchivban is kutatott, az iratok alapján más következtetéseket vont le. Az ő kutatásaiból az alábbiak derülnek ki. A hajdúezredek már a felállítás idején sem érték el a hadilétszámot. Az Andrássy-gyalogezred 1356, a Batthyány-gyalogezred 1380, a Bagossy-gyalogezred pedig 1600⁵⁶ fővel indult el a hadszíntérre.⁵⁷ A Molnár-ezredről nincs pontos adat. Az itáliai frontra vezényelt hajdúezredek már az 1703. évben súlyos veszteségek érik, létszámuk megcsappan. Az Andrássy-ezred 1033, a Batthyány-ezred 627, a Bagossy-ezred 500, a Molnár-ezred pedig csupán 200 fővel várnak a kiegészítésre.⁵⁸

A következő év is súlyos veszteségekre utal, hiszen az elmúlt év közel 2400 hajdújából ebben az évben már csak 1557 fő maradt: 896 Andrássy-, 560 Batthyány-, és 101 Bagossy-hajdú. A Molnár-ezredet⁵⁹ fel kellett oszlatni a hadszíntéri veszteségek, illetve az utánpótlás hiánya miatt. Ebből a létszámból is csak 583 katona volt hadra fogható, mert a többinek nem volt megfelelő felszerelése.⁶⁰ A fentiek alapján feltételezhető, hogy Bánlaky József egy évvel eltévesztette az eseményeket. Viszont

⁵³Bánlaky József: A magyar nemzet hadtörténelme. 18. kötet 1938. <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0018/1544.html> (letöltési ideje: 2013.03.28) (továbbiakban: Bánlaky, 1938)

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Bánlaky, 1938.

⁵⁶ MNLHML. V-1/b/3 B. III/88.

⁵⁷ Zachar, 2004. 164.

⁵⁸ Zachar, 2004. 165.

⁵⁹ Az ezred megmaradt tagjait a Bagossy-ezredbe tagolták.

⁶⁰ Zachar, 2004. 165.

akkor nyitva marad a kérdés, hogy mi történt az 1703. évben, hogy a Bagossy ezred létszáma 1100 fővel csökkent? A későbbiekben az ezred további 21 főt veszít, de arra nem találtam adatot, hogy pontosan hol.

A nagyarányú létszámcsökkenéshez hozzájárult, hogy a hajdúezredek veszteségeit sokkal nehezebb volt pótolni, mint a huszárezredekét. Ráadásul 1705-ben a feltöltés teljesen lehetetlenné vált. Az Itáliában bevetett magyar gyalogezredekben, az adatok szerint 550 Andrássy-, 425 Batthyány-, és 80 (!) Bagossy-hajdú szolgált, az egyenként 2012 fős létszám helyett.⁶¹ 1706. január-februárban már akkora volt a létszámhiány a magyar kiállítású gyalogezredekben, hogy az Andrássy- és a Batthyány-gyalogezredet betagolták a legjobb vezényeltű, ám létszámában leginkább megcsappant ezredbe, ami a Bagossy-hajdúezred volt.⁶² Az így újjászervezett ezred elérte az 1055 főt, ami az előírt létszámnak 52.43%-a. Az újjáalakult ezred, megtartotta a Bagossy nevét, és 1706-ban ismét Itáliában vetették be Gyulay gróf főstrázsamester vezetése alatt.⁶³

1706-ban a Bagossy-ezredet Turin (Torinó) alá vezényelték. Turin a XVIII. század elején kulcsfontosságú erőd volt. 1706-ban a közel 10000 fős császári-királyi védősereg parancsnoka Wirich Philipp Lorenz volt. Az alárendelt hadak között volt a Bagossy-hajdúezred egy része.⁶⁴ Az előrenyomuló francia-spanyol erők június 19-én zárták körül Turin városát. A támadóerők parancsnoka Lajos, Feuillade hercege volt, aki tudta, hogy hosszú ostromra kell felkészülnie. Ezért nemcsak szilárd ostromgyűrűt vont az erősség köré, hanem saját seregét is egy külső védőgyűrűvel oltalmazta.⁶⁵

Mivel felmentő seregek híre nem volt, ezért megkezdődhetett az ostrom, mely hatalmas anyagcsatává változott. A 117 napos ostrom alatt kilőttek 34 000 ágyúgolyót, 8000 bombát, 6000 gránátot. Mindehhez a tüzérőhöz elhasználtak 4000 mázsá lőport. De hiába, az erőd továbbra is bevehetetlen volt.⁶⁶

A június 22-i kitörésben részt vettek a Bagossy-hajdúk is, akik a város egyik citadelláját védelmezték az ostrom ideje alatt, összesen 118 napig.⁶⁷ A kitörésben összesen 30 hajdú vett részt, ebből elesett 12 fő köztük Baranyai kapitány is. Ez annyira elkésértette a hajdúkat, hogy addig nem nyugodtak, míg egy francia kapitányt

⁶¹ Zachar, 2004. 166.

⁶² Zachar, 2004. 125.

⁶³ Bánlaky, 1938.

⁶⁴ Zachar József: Csaták, hadvezérek, katonák a XVIII. században. Budapest, 1990. 54. (továbbiakban: Zachar, 1990)

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Uo. 55.

le nem vágta. Bosszújuk bizonyítékként az egyik katona szablyájára tűzve vitte be a megölt ellenséges tiszt fejét, a civil lakosság nem kis rémületére.⁶⁸

Savoyai Jenő herceg seregével szeptember 6-án érkezett meg, hogy az ostromlott Turint felmentse. A herceg terve az volt, hogy először az ellenség balszárnyát töri át, és ha az megvetette lábát, utána indul meg a derékhaddal, melyet a jobbszárnyak kell követnie. A támadással egy időben Wirich Philipp Lorenznek a turini védősereg egy részével ki kellett törnie, hogy a Dora Riparia hídját elfoglalva és megtartva a franciákat elvágja egymástól.⁶⁹A herceg hadereje 52 gyalogzászlóaljban összesen 24 000 főt, és 102 svadronban 6000 főt számlált.⁷⁰ Vele szemben az egyesült francia-spanyol hadak összlétszáma 97 gyalogzászlóaljban 30 000 főt, és 120 svadronban 12 000 főt számlált.⁷¹

Savoyai Jenő seregét három harcvonalba rendezte. Ennek feladata volt megakadályozni, hogy az ellenség áttörhesse vonalait, mert ha ez megtörténik, akkor átka-rolással fenyegetheti a hadsereget, és akkor az egész hadrendjét fel lehet göngyöli-teni, ami a csata elvesztését jelenthette volna. A három harcvonal az alábbiak szerint sorakozott fel:

I. harcvonal:

Jobbszárny: németbirodalmi csapatok, a Szász-góthai herceg parancsnoksága alatt

Középhad: osztrák zászlóalj, Rehbinder altábornagy parancsnoksága alatt

Balszárny: porosz gyalogság, anhalt-dessani Lipót herceg alatt; továbbá az osztrák gránátosok.

II. harcvonal:

Langallerie marquis alatt; hasonlóan alakítva, mint az I. harcvonal, de a jobbszárnyon nem birodalmi csapatok, hanem osztrák zászlóalj, középen pedig a Bagossyhajdúk.

III. harcvonal:

A császári lovasság, a jobbszárny Darmstadti Fülöp herceg, (alatta az Ebergényi-(Pálffy-) magyar huszárezred, és a Splényi- (Deák-) huszárezred), a középhad Visconti marquis, a balszárny báró Kriechbaum altábornagy alatt.

A balszárny előtt egy 15, a jobbszárny előtt egy 20 nehéz lövegből álló üteg állt. Az ezred lövegek az ezred arcvonala mellett vonultak fel.⁷²

⁶⁸ Bánlaky, 1938.

⁶⁹ Bánlaky, 1938.

⁷⁰ Zachar, 1990. 57.

⁷¹ Zachar, 1990. 56.

⁷² Bánlaky, 1938.

A franciák oldalán is harcoltak azonban magyar huszárok. Ők részben dezertőrök voltak, részben pedig hadifoglyok az Ebergényi- és Deák-huszárezredből.⁷³

A felsorakozásra szeptember 7-én került sor 1/2 5 tájában dobszó nélkül a legnagyobb csendben, mely alig egy óra alatt lezajlott. A napfelkeltére a szövetségesek már megkezdték a csatarend kibontakozását. A vonalba szerveződés közel két órát vett igénybe. A balszárny már reggel 8 körül kiért az ellenséges sáncokhoz, ezért a heves ágyútűz ellen lőtávolon kívül kellett maradnia, amíg a teljes vonal felfejlődik. Közben a franciák is erősítést kaptak a sáncokon, így összesen már 37 gyalogzászlóalj, 65 lovassvadron és még 10 lóról szállt dragonyossvadron várta a szövetségesek támadását.⁷⁴

Reggel 9 órára annyira megközelítették a sáncokat, hogy megkezdődhetett a heves tüzérségi párbaj, mely a szövetségesekben sokkal nagyobb kárt tett, mint az elsáncolt franciákban. Délelőtt fél 11-kor aztán Savoyai Jenő elrendelte az általános támadást. Közben tovább folytatódott az ellenséges ágyútűz, mely már nemcsak golyót, hanem kartácsot is zúdított a tüzelés nélkül közeledő szövetséges gyalogságra. A támadás tempóját a balszárny adta, amelynek élén a gránátosok haladtak. Kezdetben a francia ágyúk folyamatosan tüzeltek, hogy megpróbálják megállítani a közeledő ellenséget, aztán a gránátosaik ugráltak át a sáncokon, és közelharcot kezdeményeztek.⁷⁵

A balszárnyon hamarosan be kellett vetni a második vonalat, hogy az első vonalat megsegítsék a heves harcban. Sőt még a derékhad második vonalából is küldtek erősítést, egy teljes brigádot (legalább négyzer főt). A Habsburg hadak főparancsnoka, Bonneval személyesen vágta keresztül magát az ellenségen, csatlakozott Lipót fejedelemhez, és személyes példaadással igyekezett harcra tüzelni a katonáit. Ez sikerrel járt, a franciákat visszazorították sáncaik mögé, de a franciák is kaptak erősítést, ennek következtében a harc kimenetele ide-oda hullámzott.⁷⁶

Ekkorra ért a sáncokhoz a szövetséges derékhad, de az erők kiegyenlítettsége miatt itt is ide-oda hullámzott a harc. A szövetségesek háromszor feljutottak a sáncokra, de mindháromszor leszorították őket onnan. Közben a franciák jobbszárnyán rés keletkezett, melyet a szövetségesek észrevettek. Ide rontottak be az Ebergényi- és Deák-huszárok, akik sikeresen oldalba és hátba kapták a franciákat. Őket követték a gránátosok és a gyalogság. Ezzel a sánc ezen szakasza a szövetségesek kezére került. A visszavonulást a francia lovasság fedezte, de az ideérkező szövetséges lovasság súlyos veszteségeket okozott nekik, ezért kénytelenek voltak a francia lovasságot is visszavonni.⁷⁷

⁷³ Zachar, 1990. 57.

⁷⁴ Uo. 58-59.

⁷⁵ Zachar, 1990. 59.

⁷⁶ Uo. 1990. 59-60.

⁷⁷ Uo. 1990. 60.

Ez alatt a derékhadnak is sikerült áttörni a franciák védelmét, és megszerezték a sánc középső részét is, de a jobbszárnyon a támadás elakadt. Ekkor az első vonal derékhada, Savoyai Jenő kifejezett tiltása ellenére, jobb felé húzódott, hogy támogatást nyújtson, ráadásul a lovasság is üldözőbe vette a balszárnyon visszavonuló ellenséget, szintén a herceg kifejezett tiltására. Ezzel rész keletkezett a szövetségesek vonalán. Szerencsére ezt a főparancsnok hamarabb észlelte az ellenségnél, így még időben előre tudta vonni a második vonalat, köztük a Bagossy-hajdúkat, hogy ezzel megakadályozza, hogy az ellenség betörjön a keletkezett részbe.⁷⁸

Savoyai Jenő épp idejében cselekedett, mert a francia balszárny gyalogsága befejezte rendeződését, és ellentámadása előkészítését, illetve a lovasság is újrarendeződött. Kezdetben az ellentámadás sikeres volt, és a szövetségeseket egész a sáncig szorították vissza. Savoyai Jenő rohamra vezényelte embereit, ám a heves francia tűz megállította a rohamot. Közben a balszárnyon sikeresen fékeztek meg a francia ellentámadást, és egy heves rohammal megtörték a franciák ellenállását. Ezzel lehetlenné vált a francia arcvonala fenntartása, és az áttört vonal katonái a bekerítés elől a szélrózsa minden irányába futottak.⁷⁹

A menekülés során újabb heves összecsapás vette kezdetét, melyben megsebesült bal karján Fülöp, Orleans hercege, és a mellvértjét is három golyó érte. Súlyos sebet kapott Marsin marsall is, aki fogságba esett, és pár óra múlva meg is halt. Ezzel a felső vezetés nélkül maradt francia hadsereg teljesen felbomlott.⁸⁰ Daun tábornagy ekkor elérkezettnek látta az időt arra, hogy az erődbezárt seregével beavatkozzon a küzdelembe. Erős különítményeket küldött ki, hogy elvágják a menekülő franciák útját. Közben az erőd ágyúival tüzet nyitott a hadihidakra, és az azon átkelni akaró embertömegre.

A menekülőket Muret tábornok rendbe szedte, és visszavonult velük. Mások a még fenntartott védőkörletekbe menekültek vissza, és ott akarták bevárni a segítséget, de az újabb támadás megtörte a franciák minden maradék ellenállását. Egyedül csak a lucentói megerősített kastély elfoglalása maradt hátra az ostromgyűrű teljes felszámolásából, de ezt Savoyai Jenő nem ostromoltatta meg a várható nagy vérvesztés elkerülése érdekében, hanem leállította a támadást. Jól látta, hogy a franciák tömeges menekülése közepette újabb ellentámadástól már nem kell tartania. A franciák felgyújtották élelmiszerkészleteiket, és viszonylag rendezetten elhagyták Lucentot, és maguk mögött lerombolták hadihídjaikat.⁸¹

Érthetetlen okokból sem Feuillade marsall, sem pedig Albergotti altábornagy nem avatkozott be az összecsapásba. Előbbi csak folytatta az erőd lövetését, ezzel

⁷⁸ Uo. 1990. 61.

⁷⁹ Zachar, 1990. 61.

⁸⁰ Uo. 62.

⁸¹ Uo.

akadályozva a benti szövetséges erők hadbalépését, utóbbit pedig a hatórányi menettávolság illetve Santena altábornagy manőverező hada is akadályozta.⁸² Délután 3 órára teljes lett a szövetséges hadak győzelme. A két győztes hadvezér bevonult a felmentett savoyai fővárosba. Ott a Bagossy-ezred két része találkozott, és ismét egyesült. A szövetséges hadak még estig folytatták a magukat megadó franciák összeszedését.⁸³

Az összecsapásban a francia-spanyol haderő mintegy 2000 halottat, és 1800 sebesültet, valamint 3300 foglyot veszített. A szövetségesek vesztesége a jelentések szerint 944 halott, és 2302 sebesült volt. Sajnos a magyar huszárok és hajdúk veszteségeiről nincsenek adatok.⁸⁴ A francia-spanyol hadsereg anyagi veszteségeket is szenvedett. A szövetségesek kezére került 164 ezredlöveg, 40 táborigényű, 50 mészár, 4000 dragonyosló, a teljes vonatoszlop az élelmiszerekkel, pl.: 3000 zsák liszt, 2000 zsák kétszersült, és a teljes táborigényű ispotály.

A Bagossy-hajdúkat még ebben az évben sikerült részben feltölteni, ugyanis 1706 végén kiszabadultak az Ivreánál fogságba került csapatrészek. Ezáltal a régi Bagossy-hajdúk ezredükhöz csatlakoztak, de parancsnokuk, Bagossy Pál a szabadulása után Rákóczi szolgálatába lépett. A Császári Udvari Haditanács lázadónak és szökevénynek minősítette s ezredét véglegesen Gyulai Ferenc grófnak adta át. Innentől kezdve az ezredet Gyulay-ezred néven emlegetik. A Gyulai-ezred 1707-ben Itáliából francia földre került és részt vett Toulon ostromában, majd ismét Itáliába vonult és ott volt a Susa körüli harcokban.⁸⁵

A tanulmányban előforduló személyek

Andrássy Pál, csíkszentkirályi, báró. Andrássy Miklós és Zichy Klára negyedik fia. Már 18 évesen katonának áll, harcolt Thököly, majd a törökök ellen is. Főstrázsamester Csáky László ezredében, részt vett a szalánkeméni és a zentai csatában. 1692. július 1. - 1699. december 31-ig esztergomi kapitány, alezredesi rangban. 1699 óta ezredtulajdonos, ő szervezi meg az Andrássy-hajdúezredet 1702-ben, melyet 1705-ben beolvasztanak Bagossy-ezredbe. 1703-ban Észak-Itáliában harcol ezredével, de 1704. április 21-én már Magyarországon küzd a kurucok ellen. Augusztus 22-én nyílt levélben hirtet közkegyelmet a császár hűségére visszatért kurucoknak. 1705. december 20 előtt csatlakozik Rákóczihoz, utólag aláírta a konföderáció szövetséglevelét. 1706. január 12-én a Zala és Somogy vármegyei portális hajdúk kapitánya, március 13-án generális főstrázsamester, az év végén már Kőszeg parancsnoka.

⁸² Uo. 62-63.

⁸³ Uo. 63.

⁸⁴ Uo. 63-64.

⁸⁵ Bánlaky, 1938.

1711. januártól ápriliséig még kuruc hadvezér Kassán. 1713. február 3-án hal meg, a trencsényi jezsuita templomba temetik.⁸⁶

Bagossy Pál, csengerbagosi. Szatmár vármegyei köznemes; Bagossy László és Jóna Borbála fia, felesége Boros Kata. 1688-ban már szentjobbi vicekapitány, 1702-ben császári ezredesi rangot kap, a császár megbízásából egy gyalogezredet toboroz a Tiszántúlon (Bagossy-hajdúezred), melynek tulajdonosa lesz. 1703-tól Észak-Itáliában harcol, ahol francia fogságba esik, és szabadulása után ismét császári ezredes. 1707-ben ezredét hátrahagyva hazaszökik, és csatlakozik Rákóczihoz.⁸⁷ 1707. április 14-én aláírja a konföderáció szövetséglevelét Paulus Bagossi néven, április 25-én brigadérosná nevezik ki. 1708-ban generális főstrázsamester az erdélyi és partiumi gyalogcsapatok élén. 1709. február 22-én Debrecenben „reggel az ágya előtt halva találták.”⁸⁸

Batthyány Ádám, németújvári gróf. Batthyány Kristóf és Palocsay Horváth Mária fia. Tanulmányait a gráci egyetemen folytatta, ahol aranyláncot szerzett. 1685-ben dunántúli főkapitány, és a Kanizsával szembeni végek főkapitánya. 1687. április 23-án királyi főpohárnok 1693. július 7-ig. 1691. március 26-tól altábornagy. 1693. július 7-től horvát bán, kerületi és Kulpa menti végvidékek főkapitánya haláláig. 1700. március 13-án országbíró, október 31-től Vas vármegye főispánja. 1702 októberétől császári gyalogezredes, decembertől szervezi a Batthyány-hajdúezredet. 1703. augusztus 26-án Bécsben meghal.⁸⁹

Deák Pál, Mihályi Pál deák, Nesztorovics Pál (névváltozatok). 1688-ban főstrázsamester Miksa Emánuel magyar huszárezredében. 1689. október 4-én egy rác reguláris ezred parancsnoka. 1690 novemberétől 1691 júniusáig török hadifogságban van, szabadulása után Csáky László főstrázsamestere. 1696-ban Lippa parancsnoka. 1697-ben részt vesz a hegyaljai felkelés leverésében. 1698-ban már császári ezredes. 1703-ban az észak-itáliai hadszíntérre vezénylik ezredével. 1704. március 30-án Casalnál francia hadifogságba esik. 1705-ben francia szolgálatba lép, egy huszárezred parancsnoka lesz. 1706. szeptember 7-én, Torino eleste után visszapártol a Habsburgokhoz, de ezredét nem kapja vissza. 1707. május 30. előtt hal meg.⁹⁰

Ebergényi László, báró. Ebergényi Ádám, és Ányos Anna fia. Tanulmányait a soproni jezsuita gimnáziumban végezte, 1681-ben kitűnő bizonyítványt szerzett retorikai osztályból. Fiatalon Sigray Mátyás ítélőmester mellett dolgozik. Később hadbíró lesz gróf a Czobor Ádám-, majd a gróf Kollonits Ádám-féle császári hu-

⁸⁶ Heckenast Gusztáv: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár. Budapest, 2005. 25. (továbbiakban: Heckenast, 2005)

⁸⁷ Mészáros, 2006. 67.

⁸⁸ Heckenast, 2005. 33.

⁸⁹ Uo. 50.

⁹⁰ Heckenast, 2005. 109.

százezredben. 1683-ban huszárhadnagy. 1690-ben már neves katona, compániás kapitány.⁹¹ 1694-ben már alezredes, a Kollonich-huszárezred parancsnoka 1700-ig. 1700-tól császári ezredes, a volt Pálffy-huszárezred tulajdonosa haláláig. 1704. április 18-án vezérőrnagy 1702-től számított ranggal. 1708. június 26-án már altábornagy 1706-tól számított ranggal. 1716. május 4-én lovassági tábornok. 1723. október 5-én tábornagy. 1724. június 25-én hal meg Sopronban.⁹²

Esterházy Gábor, galántai gróf. Esterházy Pál és Esterházy Orsolya fia. 1689. január 20-án Fejér vármegye főispánja 1691-ig, 1691. szeptember 16-án Somogy vármegye főispánja 1703. március 29-ig, majd Zala vármegye főispánja haláláig. 1702-ben huszárezredet szervez, és ezredtulajdonosi rangot kap. 1704. március 22. előtt himlőben hal meg.⁹³

Forgách Simon, ghymesi gróf. Forgách Ádám és Rechperg Mária Katalin kisebbik fia. 1685. január 24-től Borsod vármegye örökös főispánja 1710-ig. 1687-ben hadnagy, 1688-ban már alezredes és századparancsnok Miksa Emánuel magyar lovasezredében. 1692-1695-ig alezredes a Pálffy-ezredben. 1697. február 15-én Bars vármegye főispánja. 1700-tól győri vicegenerális. 1701-ben lovasezredes, és ezredtulajdonos. 1704. március 20-án átszökik a kurucokhoz, áprilisban generális mezei marshall, június-júliustól pedig dunántúli vezénylő tábornok, október 30-tól az erdélyi hadak főparancsnoka augusztus végéig. 1705-ben aláírta a konföderáció szövetséglevelét, szeptember 30-tól szenátor, december 26-tól a reguláris hadak főparancsnoka. 1706. július 23-tól kassai kerületi főkapitány, november 22-től 1710. november 16-ig letartóztatásban van. 1711-től élete végéig emigrációban él. 1730-ban hal meg Visnyevecben, a karmelita kolostor templomában temették el.⁹⁴

Gombos Imre, gombosfalvi báró. Gombos Pál és Gönczy-Szabó Anna fia. 1680-1688 között putnoki várkapitány. 1683-1692 között császári ezredes, egy „milic-huszárezred” parancsnoka. 1702-ben egy huszárezred felállítására kap megbízást, melyet feloszlataásáig (1706) vezényel. 1703-ban a rajnai hadszíntérről hazarendelik a kurucok ellen, de Kassán reked, csak 1704 októberében tud kivonulni. 1706-ban commissarius provincialis. 1708. május 23-án altábornagy, 1705. december 12-től számított ranggal.⁹⁵

Gyulay Ferenc, marosnémeti gróf. Gyulai Ferenc és Barakonyi Klára fia. 1691-ben Havasalföldön bujdosott Thökölyvel. Már 1703 áprilisától viceóbester⁹⁶ a Bagossy-hajdúezredben, 1706-1707-ben átveszi az Ebergényi-huszárezred parancs-

⁹¹ százados

⁹² Uo. 126.

⁹³ Uo. 135.

⁹⁴ Heckenast, 2005. 148-149.

⁹⁵ Uo. 161.

⁹⁶ alezredes

nokságát, majd 1707. december 20-tól ismét az egykori Bagossy hajdúezred ezrede-se, a tulajdonos haláláig. 1716. május 7-én vezérőrnagyi rangot kap, 1723. október 13-án pedig altábornaggyá léptetik elő. 1728. október 18-án, Mantovában hal meg. 1730. június 23-án temették el Andrásfalván.⁹⁷

Kazinczy Márton, felvidéki nemesi család sarja.⁹⁸ 1703-ban hadnagy a Bagossy-hajdúezredben,⁹⁹ 1706. február 22-én már Esze Tamás gyalogezredének főstrázsamestere, a harmadik compania¹⁰⁰ főhadnagya.¹⁰¹

Kolonich Ádám, kollegrádi gróf. Kollonich Ulrik és Windischgrätz Éva fia. 1683 óta katona. 1688-ban császári alezredes a Czobor-huszárezredben, decemberben vezénylő ezredes. 1691-ben ezredtulajdonos (apósa, Czobor Ádám ezredét veszi át). 1696 augusztusában királyi tanácsos. 1700. december 22-től vezérőrnagy. 1707. január 30-tól koronaőr. 1706. november 3-án altábornagyi kinevezést kap 1704. május 6-tól számított ranggal. 17011. január 2-től Csongrád vármegye főispánja. 1713-ban leszerel. 1716. május 1-től lovassági tábornok. 1723. október 4-től tábornagy. Pozsonyban hal meg 1725. november 28-án.¹⁰²

Kolosváry Mihály 1700-ban már Fejér vármegye szolgabírója. 1703-ban a Budai Helytartótanácsi Pénztár ellenjegyzője.¹⁰³ 1705-ben Fejér vármegye alispán helyettese.¹⁰⁴

Kriechbaum, Georg Friedrich, Freiherr von. 1696-ban már császári és királyi alezredes, 1701. június 17-én ezredes, és haláláig ezredtulajdonos, 1704. április 8-án vezérőrnagyi rangot kap, 1705 decembere, és 1706 februárja között altábornaggyá léptetik elő. 1709-től haláláig tábornag, de már Erdélybe való bevonulásakor is ennek nevezik, mert 1708. március 13-tól erdélyi főhadparancsnok. 1710. február 4-én hal meg, a szebeni német temetőben nyugszik.¹⁰⁵

Lindmann, Jonathan de Tilenax. Császári főadószedő 1703-ban.

I. Lipót, Habsburg. III. Ferdinánd és Mária Anna legkisebb fia. 1655. június 27-én koronázzák magyar-, 1656. szeptember 14-én pedig cseh királlyá. 1658. július 18-tól német-római császár. 1705. május 5-én hal meg Bécsben, a kapucinus kriptában temetik el.¹⁰⁶

⁹⁷ Uo. 173.

⁹⁸ Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. VI. kötet. Pest, 1860. 131-137.; Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. Budapest, 1993. 565.

⁹⁹ MNLHML. V-1/b/3 B. III. 82.

¹⁰⁰ Compania itt: század.

¹⁰¹ Géresi Kálmán: A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára. V. kötet. Budapest, 1897. 429.

¹⁰² Heckenast, 2005. 239.

¹⁰³ MNLHML. V-1/b/3 B. III. 88.

¹⁰⁴ Heckenast, 2005. 241.

¹⁰⁵ Uo. 252.

¹⁰⁶ Uo. 268.

Mátyássovszky László, alsó- és felső-mattyasóczi. Mátyássovszky György és Horánszky Anna fia. 1658-ban katolizál, tanulmányait Ungváron, Nagyszombatban és Bécsben végzi. 1666. május 13-án papként tér haza. 1673. augusztus 14-én pozsonyi kanonk és szeredi plébános. 1676. április 22-től esztergomi kanonok. 1677. április 22-től nyitrai főesperes. 1680. szeptember 19-től madoccai apát. 1687. augusztus 9-től tinnini címzetes püspök. 1689. július 20-tól örkanonok, december 29-től

Savoyai Jenő (Eugén), herceg. Savoyai Eugén Móric és Mancini Olympia fia. 1683. július 26-án elszökik Párizsból, augusztus 14-én önkéntes Lotharingiai Károly seregében, december 14-én ezredes, egy dragonyosezred tulajdonosa haláláig. 1685. október 16-tól Generalfeldachtmeister. 1687. november 4-től Feldmarschalleutnant. 1690. május 31-től General der Kavalerie. 1693. május 25-től Feldmarschall. 1697. április 25-től magyarországi helyettes főparancsnok, július 25-től magyarországi főparancsnok, 1698 végéig. 1701. május 14-től itáliai vezénylő tábornok 1702 végéig. 1703. júliustól az Udvari Haditanács elnöke, december 8-tól magyarországi és erdélyi főparancsnok 1704. január 18-ig. 1707-től milánói helytartó, február 21-től Reichsfeldmarschall. 1708. május 2-től Generalleutnant.¹⁰⁷ 1714-1715 között németalföldi helytartó. 1716-1717 között császári főparancsnok a török elleni háborúban. Bécsben hal meg 1736. április 21-én.¹⁰⁸

Schweiger, Ferdinand Carl, Edler von. 1702. december 20-tól supremus commissarius.¹⁰⁹ 1703, január 6-tól felső-magyarországi főhadbiztos,¹¹⁰ április 20-án kelt levelét kelet-magyarországi főhadbiztosként jegyzi.¹¹¹ 1703. szeptember 20-án főhadbiztos Kassán.¹¹²

Zungenberg Leopold Josef, Freiherr von. Eredeti neve: Mehmed, magyar neve: „Csonkabég”.¹¹³ Budán nevelkedik 4 éves korától. Vácott, később Nógrádon lovasztisz. 1680-tól diplomáciai feladatokat lát el. 1681-bem török követ Thököly mellett, majd Thököly követét kíséri vissza Isztambulba. 1682-ben a Thökölyt királlyá nyilvánító ceremónia vezetője a füleki táborban. 1683-ban részt vett a kassai országgyűlésen, majd az eszéki és a győri haditanácson. 1684-ben visszafoglalja Vácot, élélmezi Érsekújvárt. 1685 őszén Budán Abdurahman helyettese. Buda elestekor sebesülten fogságba esik családjával együtt, Bécsújhelyen raboskodik. 1687 májusában fogsága internálássá enyhül, egy ideig a bécsújhelyi polgármester felügyelete alatt áll. 1696-ban megkeresztelkedik, keresztzülei az uralkodópár, nemességet és

¹⁰⁷ Az egész hadsereg főparancsnoka.

¹⁰⁸ Uo. 374-375.

¹⁰⁹ Supremus commissarius itt főhadbiztos.

¹¹⁰ Heckenast, 2005. 378.

¹¹¹ MNLHML. V-1/b/3 B. III/88.

¹¹² Heckenast, 2005. 378.

¹¹³ A harcokban bal karját veszítette, melyet ezüst protézissel pótol.

birtokot kap. 1702-ben katonai szolgálatra jelentkezik, egy magyar huszárezredet toboroz Komárom, Esztergom, Győr és Veszprém vármegyékből. A felső-rajnai hadszíntéren harcol, ahol 1703 őszén francia fogságba esik, és csak 1704 novemberében szabadul. Haguenauban hal meg betegségben 1705 novembere és 1706 januárja között. Ezredét Esterházy József veszi át, illetve más alakulatokba olvasztják.¹¹⁴

¹¹⁴ Uo. 470-471.

RAKITA ESZTER

Települések és típusaik. Vecsés község elhelyezése a szakirodalmi kategóriákban

Tanulmányommal azt a célt tűztem ki, hogy betekintést adjak Vecsés nagyközség 19—20. századi gazdaság- és társadalomtörténetével foglalkozó kutatásomba. A kutatás előzményeként „*Vecsés társadalma a kataszteri és az adózási iratok tükrében a két világháború között*” címmel, tudományos diákköri dolgozat formájában foglalkoztam a település Horthy-korszakbeli birtok-, illetve adózási viszonyaival. Ezt az 1934 és 1936 között keletkezett egyéni kataszteri birtokívek és adófökönyvek segítségével tártam föl. A hasonló jellegű kutatásoknak már komoly hagyománya van az Eszterházy Károly Főiskolán, köszönhetően elsősorban dr. Kozári József tanár úr munkásságának, aki saját TDK-hallgatóival feldolgozta Eger és több közlebbi-távolabbi település összes fellelhető kataszteri telekkönyvét és birtokíveit. Kutatásommal szerettem volna tovább folytatni ezt a tradíciót, s egyben elmélyülni lakóhelyem, Vecsés társadalom- és gazdaságtörténetében a 20. század első felét illetően. Mivel az ekkorra kialakult helyzet előzményei a 19. században gyökereznek, így a továbbiakban a vizsgálat ebben az irányban folyik tovább. Az átfogó gazdasági és társadalomtörténeti kutatás célja annak feltárása, hogy miként vált egy teljesen agrárjellegű községből a 20. század első felére főként olyan ipari jellegű település, melynek lakói döntő többségükben a fővárosba jártak dolgozni, vagyis hogyan alakult át Vecsés úgynevezett „*lakófaluvá*”.

A korábban megjelent szakirodalom áttekintése után röviden összegeztem a település történetét „*Vecsés birtok- és adóviszonyainak vizsgálata az 1934 és 1936 közötti kataszteri- és adózási iratok tükrében*” című szakdolgozatomban. A szakirodalom feldolgozása során kiderült, hogy a témában eddig nem született részletes munka, az általam eddig felhasznált levéltári források feldolgozásával még egyik szerző sem foglalkozott részletesebben.

Vecsés – Erdei Ferenc: *Magyar falu* című munkájában felállított terminológiáját átvéve – a Budapest-környéki agglomerációs falvak közé tartozott.¹ Lakófalú volt, azaz lényegében csak lakófunkciót látott el a Budapestre dolgozni járó lakosság számára. A főváros munkaerővonzó ereje természetesen Vecsésre is folyamatos betele-

¹ Erdei Ferenc: *Magyar falu*. Budapest, é. n. 120-129. (továbbiakban: Erdei, é.n.)

pülést is eredményezett, ugyanakkor a település fokozatosan elveszítette gazdasági önállóságát. A településtörténeti típusfejlődés első fontos aspektusa a funkcióváltás, a második pedig a gazdasági önállóság elvesztése, vagyis az a folyamat, melynek során az agrártelepülésből lakófalu keletkezett. Ilyen települések általában nagyobb városok (fővárosok) mellett jöttek létre, ahol azok a kisebb települések munkaerejét elszippantották. A lakosság döntő hányada a településen kívül vállalt munkát. A Vecséshez hasonló települések fokozatosan elveszítették agrárjellegüket, majd urbanizálódtak. Ennek a lassú folyamatnak a feltárása képezi a kutatás elsődleges célját. Az eredményeket a későbbiek folyamán nemzetközi keretekbe is be kívánom illeszteni, melynek során hasonló történettel rendelkező osztrák, német, esetleg angol-szász települések eseteit hasonlítanám össze a Vecsésről feltártakkal. A témában rengeteg angol és német nyelvű szakirodalom található, tehát széles körben kutatott kérdéstről van szó, Magyarországon viszont eddig ez az irányvonal viszonylag kevésbé népszerű, épp ezért sok kiaknázatlan lehetőség rejlik benne.

Ebben az írásban különböző okok miatt nem célom részletesen kifejteni Vecsés nagyközség birtok- és adózási viszonyait. Ez az Országos Tudományos Diákköri konferenciára nevezett dolgozatom tárgya, melyet később doktori kutatási témaként kívánok tovább folytatni. Vannak azonban a kutatásnak olyan elemei, amelyek nem férnek bele egy TDK-dolgozat terjedelmi kereteibe, viszont érdemes lehet velük részletesebben foglalkozni, és ezen a módon esetleg kicsit jobban hozzájárulni a téma megértéséhez, illetve talán ez az írás segítségére is lehet azoknak, akik hasonló témájú kutatásukhoz használható szakirodalmat keresnek. Ezért írásomban két fő témával: a forrásfeldolgozás problémáival és a szakirodalom megismerése során felmerült elméleti kérdésekkel foglalkoznék, ez utóbbival értelmezési keretet is próbálok adni Vecsés, mint település kategóriába való sorolásához.

A kutatás elméleti alapjainak megteremtéséhez tehát ismerni kell a témához kapcsolódó általános, társadalomtörténeti, gazdaságtörténeti, valamint társadalomföldrajzi műveket. Ezek közül csak a legfontosabbakat szeretném kiemelni. Vecsés társadalmi helyzetének meghatározásához és a településtörténeti kutatásokban való elhelyezéséhez elsőként az alapvető, társadalomtörténettel foglalkozó szakirodalmat kell feldolgozni. A 19—20. század társadalomtörténetéről a legjobb összefoglaló mű jelenleg Gyáni Gábor és Kövér György közös munkája, a *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*.² Ennek a monografikus műnek a segítségével átfogó képet kaphatunk a korszak társadalmáról. Jóval korábbi, ám szintén jól használható Weis István *Hazánk társadalomrajza* című műve, amely egykorú képet ad a magyar társadalomról az 1940-es évekből.³ Sok érdekes, a kutatás

² Gyáni Gábor-Kövé György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 2003.

³ Weis István: *Hazánk társadalomrajza*. Budapest, 1942.

szempontjából is hasznos tanulmány található még a Faragó Tamás által szerkesztett, 2004-ben megjelent *Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században*⁴ című kétkötetes szöveggyűjteményben is, amely a témakörök széles skáláját fedi le a kor-szak társadalmáról.

Településtörténetről lévén szó, elsőként fontos tisztáznunk a település fogalmát, annak fajtáit, az egyes fajták jellemzőit, majd a meghatározható kategóriák között el kell dönteni, hogy melyikbe tudjuk leginkább beilleszteni az általunk vizsgált települést. A fogalmi kérdések tisztázásához alapvető mű a Tóth József által szerkesztett *Általános társadalomföldrajz*⁵ című kétkötetes munka első kötete, illetve Beluszky Pál *Magyarország településföldrajza*⁶ címmel megjelent könyve. Ide sorolható még *Magyarország közigazgatási földrajza* Hajdú Zoltán tollából.⁷ Ezek a művek a magyar települések szerkezetével, típusaival, illetve azok csoportosításával foglalkoznak, és megadják a kiindulási alapot a kutatás megkezdéséhez. E csoportosítási lehetőségek vázolásával a későbbiekben foglalkozom.

Fontos, hogy a kutatásunknak nemzetközi kitekintést is adjunk, illetve eredményeinket megfelelő módon nemzetközi összefüggésrendszerben is elhelyezzük. Ehhez ismernünk kell a hasonló témában íródott idegen nyelvű szakirodalmat. Angol nyelven például elérhető a Dirk Hoerder által szerkesztett *Labor Migration in the Atlantic Economies* című kötet, amelyben a nyugati (atlanti) államok ipari munkásságának migrációs jellemzőiről, a társadalmi mobilitásról olvashatunk. Ennek azért van jelentősége a kutatás szempontjából, mert Vecsés is a főváros munkaerő-felszívó ereje miatt ment át funkcióváltáson a 19. század második felében. A település esetében az iparosodásnak igen jelentős társadalmi hatásai voltak. A magyar- és európai iparosodás témájában a legfontosabb szakirodalmak egyike Kővér György *Iparosodás agrárországban* című műve, Berend T. Iván és Ránki György szerzőpáros *A magyar gazdaság száz éve*, vagy például az *Európa gazdasága a 19. században* című munkái. A külföldi szakirodalomból érdemes megemlíteni a Richard Sylla és Gianni Toniolo szerkesztésében angol nyelven megjelent *Patterns of European Industrialization. The Nineteenth Century* című művet. Német nyelvterületen, főként Ausztriában sok az urbanizációval és annak társadalmi hatásaival foglalkozó irodalom, néhány alapvető tanulmány például Renate Banik-Schweitzer *Urbanisierung und Metropolenbildung im 19. Jahrhundert* című 1986-ban megjelent írása, vagy John Michael Land *in Veränderung: Oberösterreich zur Zeit der Industrialisierung*.

⁴ Magyarország társadalomtörténete a 18-19. században. I-II. kötet. Szerk.: Faragó Tamás. Budapest, 2004.

⁵ Általános társadalomföldrajz. I—II. kötet. Szerk.: Tóth József. Budapest-Pécs, 2002. (továbbiakban: Tóth, 2002)

⁶ Beluszky Pál: Magyarország településföldrajza. Budapest-Pécs, é. n. (továbbiakban: Beluszky, é.n.)

⁷ Hajdú Zoltán: Magyarország közigazgatási földrajza. Budapest-Pécs, 2001.

Zu Aspekten der Wirtschaftsentwicklung, Migration und Urbanisierung im 19. Jahrhundert című 1990-es tanulmánya.

Mielőtt rátérnék a településtörténeti áttekintésre, röviden bemutatnám a levéltári kutatások folyamatát és az ennek során felmerült problémákat. A kutatás elsősorban primér forrásokra épül, melyek tetemes része a Pest Megyei Levéltárban található. A Vecsés történetére vonatkozó dokumentumok legnagyobb része az V. számú, „Megyei városok és községek” fondőcsoportban található. Ezen belül az 1160. sorszám alatt lelhetjük fel Vecsés nagyközség iratait, melyek az 1918 és 1950 közötti időszakot ölelik föl, és összesen 6,30 iratfolyómétert tesznek ki. Itt találjuk egyik leghasznosabb forrásunkat, az egyéni kataszteri birtokíveket,⁸ de ezeken kívül több más, a kutatáshoz szorosan kapcsolható dokumentum is ide tartozik, mint például az ingatlan-nyilvántartások, a birtok-nyilvántartási jegyzékek, vagy az adóbeszedési naplók. A település birtokviszonyainak feltárásához szükséges legfontosabb források, a kataszteri birtokívek sajnos csak kis számban érhetők el (mindössze három köteg, összesen 281 db), időkoruk 1934-től 1936-ig terjed. Ezek jelentősége azért kiemelkedő, mert tartalmazzák az egyes személyek birtokainak típusát (művelési ágak szerint, pl.: szántó, szőlő, kert, rét, nádas, stb.), területét, helyrajzi számát, elhelyezkedését (a település határában lévő dűlők megnevezésével) és a birtokos kataszteri tiszta jövedelmét. A Pest Megyei Levéltár iratanyagának leírásában ezek a források, számrendszerben a 228-as és az 5.477-es sorszám között vannak megjelölve, ezek tehát a meglévő legkisebb és legnagyobb sorszámú birtokívek. Ez alapján 5.249 ilyen dokumentumnak kellene lennie a iratanyagban, felmerül tehát a kérdés, hogy miért csak 281 db található meg. Kérdésemre a levéltár munkatársai elmondták, hogy az 1950-es években minden megyei településtől bekérték a kataszteri iratokat, ám a kérésnek igen kevés település tett eleget. Vecsés ezen kevesek közé tartozott, így a levéltár birtokában lévő anyag a(z akkor még) községtől származik. A levéltárosok szerint a hiánynak két oka lehet. Az egyik a II. világháború okozta pusztulás, míg a másik egy sokkal profánabb lehetőség. A birtokívek ugyanis a maguk idejében a legjobb minőségű, időtálló papírra készültek. Éppen emiatt előszeretettel hasznosították újra őket úgy, hogy egyszerűen ráírtak az üres oldalukra, amikor épp papír szűkében voltak. Ezzel viszont valószínűleg nagyobb kárt tettek az iratanyagban, mint a világháború. Elképzelhetőnek tartják még, hogy az illetékes földhivatalnál több birtokívet is megtalálhatnánk, a földhivatal azonban kutatási lehetőséget nem biztosít.

Szintén az V. fondőcsoportban, 1202-es számmal található meg a „*Pest megyei községi adókönyvek levéltári gyűjteménye*” az 1846-tól 1951-ig terjedő időszakból, 15,39 iratfolyóméter terjedelemben. Vecsés adókönyve 6 kötetből áll⁹ és a

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára. V. 1160. C/d/2—3. köteg. (továbbiakban: MNL PML)

⁹ MNL PML V. 1201.

nagyközség 1935-ös adózási képét mutatja meg, ami tökéletesen illeszkedik a birtokívek által kijelölt rövid periódusba. A kötetekből az adózók lakcíméről, vallásáról, foglalkozásáról, illetve természetesen a tőlük különböző jogcímenek beszedett adó mennyiségéről szerezhetünk információkat. Ez utóbbiak közül kutatásomban csak a földadót és a teljes adómennyiséget vettem figyelembe. Az adófükönyv hat kötetéből több mint hatezer rekordot rögzítettem az adatbázisban, ennyi személy adózási adatai ismertek az 1935-ös évből. Ezek között elsősorban a birtokívekben található 276 névvel kerestem egyezéseket, majd az SPSS Statistics nevű statisztikai elemzőprogram segítségével próbáltam több szempontú vizsgálatot végezni az ismert lakosság vallási, foglalkozási, adófizetési megoszlásáról, illetve összefüggéseket keresni ezek között a szempontok között.

A birtok- és adóviszonyok feltárása mellett a mikrotörténeti kutatások fontos része a társadalom összetételének elemzése is. Ennek fő forrásai a népszámlálási adatok és a születési, halotti, illetve a házassági egyházi anyakönyvek. Vécseben a vizsgált időszakban lakosság többsége (kb. 85%) római katolikus vallású volt, a maradék nagyrészt a református és evangélikus felekezetek között oszlott meg, de akadtak izraeliták, baptisták, sőt, még egy muzulmán is.¹⁰ Kutatásunkban a legfontosabbak a római katolikus anyakönyvek. Utóbbiak több helyen is megtalálhatóak. Eredeti példányaikat a vecsési parókián őrzik. Hozzáférést a plébános a plébánia hivatalos idejében tud biztosítani. Az eredeti példányokon kívül a Magyar Országos Levéltárban elérhetők az anyakönyvek mikrofilmre vett változatai. A kutatás során az anyakönyvek alapján, családrekonstrukciós vizsgálatok segítségével térképezzük fel a település társadalmát a 19. század elejétől az 1940-es évekig. Ehhez szintén a Microsoft Access adatbáziskezelőt használjuk. Az anyakönyvekről digitális fényképeket készítünk, majd feltöltjük az adatbázist a lakosok adataival (név, születési hely és idő, vallás, foglalkozás, szülők neve és foglalkozása, házasságkötésük ideje, halálozásuk helye és ideje, stb.), a program pedig automatikusan fölépíti a családfákat.

A levéltári primér források mellett fontos említést tenni olyan forrásokról, amelyek ugyan nem a levéltárban találhatóak, mégis fontos részeit képezik a kutatásnak. Ilyenek például a népszámlálások eredményei, a gazdacímtárak, vagy a kataszteri térképek. A népszámlálási adatok a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal kiadványaiban kereshetők ki,¹¹ és általában a legtöbb városi, vagy megyei könyvtárban megtalálhatóak. Az első népszámlálást II. József rendelte el, és 1787-ben tartották meg. A népesség 19. századi alakulásának ábrázolásában ennek az adataiból kell hát kiindulnunk.¹² Kutatásunkban ezen kívül az 1869-től tízévente tartott népszámlálás-

¹⁰ Sin Edit: Vécse a főváros vonzásában 1900—1944. In: Vécse története. Szerk.: Lakatos Ernő. Vécse, 1986. 179. (továbbiakban: Sin, 1986)

¹¹ Például az 1930-as népszámlálás adatai: Az 1930. évi népszámlálás adatai. Szerkeszti és kiadja a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. MKKSH, Bp, 1935.

¹² Magyarország története a 19. században. Szerk.: Gergely András. Budapest, 2005. 57.

ok közül az 1941-essel bezárólag van szükségünk a községsoros adatokra. Ezek a különböző népszámlálások szerinti bontásban a jelenlegi Központi Statisztikai Hivatal Népszámlálási Raktárában lelhetők fel.

Az úgynevezett gazdacímtárak szintén az MKKSH által kibocsátott, a település birtokszerkezetének bemutatására alkalmas források, melyek sok más egyéb mellett az ország földbirtokosainak és földbérlőinek nevét, az egyes települések határában lévő földbirtokok számát és méretét, és ezek művelési ágak szerinti megoszlását is tartalmazzák. Ezek a vaskos kötetek már nehezebben elérhetőek, mint az MKKSH népszámlálási adatai, csak a nagyobb városi, vagy egyetemi könyvtárakban találjuk meg őket.

A kataszteri térképek a kataszteri felmérések során készültek és a telekkönyvekkel, illetve a birtokívekkel együtt mutatják meg a települések birtokszerkezetét. A térképeken a birtokok helyrajzi számukkal szerepelnek, ennek alapján azonosíthatóak be a tulajdonosaik egyéni birtokívein. Vecsés esetében a kataszteri térképeket a Pest Megyei Levéltárban nem találtuk, kiadásukban a monori földhivatal az illetékes. A térképszelvények másolatainak kikérését a Vidékfejlesztési Minisztérium Földügyi Főosztályán keresztül sikerült lebonyolítani, de csak oly módon, hogy a főiskola dékánjának aláírásával ellátott kérvényt kellett benyújtani a minisztérium felé. Az ezúton megszerzett térképekből a kutatás későbbi szakaszában digitális térkép fog készülni, amely szinkronizálható lesz az MS Access adatbázissal.

A kutatás problémáinak és jövőbeli lehetőségeinek bemutatása után térjünk rá a szakirodalom alapján feltérképezett településtörténeti elméleti keretekre. Elsőként magának a településnek a fogalmát kell megpróbálnunk tisztázni. Ebből a szempontból alapvető mű Mendöl Tibor 1963-as általános településföldrajza,¹³ amelyben a szerző a települést úgy határozza meg, mint *egy embercsoport lakó- és munkahelyének térbeli egysége*. Ezt a klasszikus meghatározást veszi át Tóth József is, az általa szerkesztett átfogó társadalomföldrajzi munkában, amelyben részletesen ki is bontja a definíció tartalmát, rávilágítva annak hiányosságaira. Mendöl modelljének négy fő tartalmi jegyét különbözteti meg. Az első maga az *embercsoport*, melynek száma egytől a végtelenig terjedhet, így településről beszélünk a tanyák, remetelakók, vagy akár a magányos bakterházak esetében ugyanúgy, mint a többmilliós metropoliszoknál. A második fontos tartalmi jegy a lakófunkció megtestesítője, a *hajlék*, ahol az emberek élnek. Ez szintén széles skálán mozoghat a barlangtól egészen a mai modern családi házakig. A következő a munkahely funkciója, amely kötődhet a hajlékhoz, mint például a tanyák esetében, az ipari fejlődésnek köszönhetően azonban a dolgozóknak egyre többször ingáznia kell. Az iparosodás hatására a munkahelyek koncentráálódtak, aminek gyors tempóját a lakóhelyek koncentrációja nem

¹³ Mendöl Tibor: Általános településföldrajz. Budapest, 1963.

tudta követni, így egyre több munkahely került más közigazgatási egységbe, mint ahol a lakóhely található. Ez egy olyan probléma, amely felborítja Mendöl meghatározását, mivel így a munka- és lakóhely térbeli egysége sok esetben nem valósul meg. Mindez fölvetette a revízió szükségességét, amit többen el is végeztek, erről a későbbiekben még lesz szó. A negyedik tartalmi jegy az ingázás szükségességéből adódóan az infrastruktúra lesz, ez teszi lehetővé, hogy a lakó- és a munkahely közötti mozgás elfogadható idő alatt történjen, és ami hosszú fejlődésen keresztülmenve a gyaloglástól akár a repülőgéppel történő utazásig fejlődik.¹⁴

Mendöl magyarázatát a későbbiekben sokan átvették, például az 1971-es nagyvázsonyi konferenciával induló településföldrajzi ülésorozat résztvevői. A tudományos összefüggések elsődleges célja a település, településállomány, településhálózat, stb. fogalmainak tisztázása lett volna, azonban ezekből sokkal inkább az derült ki, hogy a településtörténet kutatóinak többsége nincs teljesen tisztában vizsgálatuk tárgyával, fogalmaival és módszereivel, ez pedig nem sokban változott az ülésorozat során sem.¹⁵

A definíció revíziójával többen is megpróbálkoztak. Beluszky Pál például a lakó- és munkahely egységét kiegészítette a rekreációs tér szükségességével, azaz a szellemi és fizikai munkaképesség megújításának lehetőségével a településen belül. A szabadidő eltöltésének tereit beépíti a település alapvető funkciói közé.¹⁶ Ennél is tovább megy a fogalom-meghatározás megújításában Tóth József, aki már más szempontból közelítve, rendszerelméleti alapon, egy tetraéder-szerű modellt alkotott meg a település funkcióinak szemléltetésére. Definíciója szerint „*a település társadalmi-gazdasági, infrastrukturális és természeti szférák kölcsönhatáson alapuló, együttműködő rendszere.*”¹⁷ Ezt a modellt alapul véve a települések típusai a következőképpen különböztethetők meg. Léteznek *magányos települések*, amelyek egy hajlékból állnak, ami elkülönül más hajlékoktól. Ez általában maga a tanya, vagy egy nagyobb település része lehet. A másik kategória a *csoportos település*, melynek esetén hajlékok tömege keletkezik az adott térben. Kisebb számú és alacsony hierarchiaszintű hajlékok esetén *faluról*, nagyobb számú és bonyolultabb összetételű hajlékok esetében pedig *városról* beszélhetünk. Ebben a modellben tehát nem a népesség száma húzza meg a határvonalat a falu és a város között, „*funkcionális fejlettség esetén kisebb lélekszámú település is lehet város*”.¹⁸ Feladatunk, hogy vizsgálatunk tárgyáról, Vecsésről megállapítsuk, hogy a felvázolt modell alapján falunak, vagy városnak kell-e tekintenünk a 19. század második, illetve a 20. század első felében.

¹⁴ Tóth, 2002. 423-425.

¹⁵ Faragó Tamás: Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség. In: Faragó Tamás: Tér és idő — család és történelem. Miskolc, 1999. 13.

¹⁶ Tóth, 2002. 425.

¹⁷ Uo. 426.

¹⁸ Uo. 427.

A falu és város meghatározása közötti határvonal meghúzásában egyik legfontosabb alapfogalmunk az urbanizáció. Magyarországon ennek kétféle értelmezése használatos. Az egyik a *városodás*. Ez lényegében a lakosság számarányának a város javára történő megváltozását, azaz gyarapodását jelenti. A városodás kettős jellegű, végbemehet a települések népességének városokba áramlásával és meglepedésével, illetve községi települések várossá nyilvánításával. A másik értelmezés szerint az urbanizáció *városiasodást* jelent. Ez már egy összetettebb folyamat, ami lényegében átfogja a településrendszer egészének urbanizációs folyamatát, melynek során a városok minőségi jellemzői terjednek el rurális térségekben, ami gyökeres átalakulást idéz elő az adott településeken, aminek végén várossá válnak.¹⁹

A város és a falu közötti különbség más módon is megragadható. Településtudományi szempontból a város „*olyan jellegzetes településtípus, amely a területi munkamegosztásban különféle központi tevékenységek ellátására alkalmas.*”²⁰ Ezzel a tevékenységével, pontosabban a mindezt lehetővé tevő intézményein keresztül a város vonzó hatást gyakorol a környező kisebb településekre, azaz vonzáskörzetet alakít ki maga körül. A falu azonban nem lát el semmilyen központi tevékenységet, ezáltal nincs is erre alkalmas kialakult intézményrendszere sem, tehát nem, vagy csak minimális mértékben gyakorol vonzó hatást a környezetében lévő településekre.

Az urbanizáció, a faluból városba való átmenet módjának vizsgálata során érdemes röviden áttekinteni a településfejlődés korábbi szakaszait is. A középkorban a gazdasági-társadalmi berendezkedés kialakította a települések sajátos, „középkori” típusait. Eleinte fontos befolyásoló tényező volt a *területhasznosítás*, vagy a *terep nyújtotta adottságok* kihasználása (pl. védhetőség szempontjából), a városok pedig az egyházi és világi hatalom központjaiként funkcionáltak. Az újkorban előtérbe került a területi *munkamegosztás*, gazdasági szempontok váltak az urbanizáció új hatótényezőivé,²¹ az új funkcióknak köszönhetően pedig növekedésnek indult a városok vonzó hatása. A gyors fejlődés felbomlasztotta a korábbi területhasznosítási rendszert, a városok lakónegyedei rohamosan terjeszkedtek. Az ipari fejlődés hatására a lakosság növekedése és migrációja akkora méreteket öltött, hogy kialakultak a mai értelemben vett nagyvárosok.

Az ipar fejlődéséhez kapcsolódva jelent meg az urbanizáció modern fogalma, amely négy szakaszra bontható. Az első szakasz az extenzív iparosításhoz kötődő *városrobbanás*, amelyben a nagyvárosi növekedés a falvakból történő tömeges elvándorlás következtében rendkívül felgyorsul, a népesség erőteljesen koncentráldik. A fejlett országokban ez a 18. század végén indult és a 20. század első harmadában ért véget, míg Magyarországon a 19. század vége és az 1960—70-es évek között

¹⁹ Uo. 428.

²⁰ Uo. 431.

²¹ Uo. 438.

ment végbe.²² A második szakasz a *szuburbanizáció*. Ez már egy dekoncentrációs folyamat, melynek során már nem a nagyvárosok felé irányulnak a betelepülések, hanem az azok környezetében elhelyezkedő kisebb településekre. Tóth József szerint ez hazánkban az 1970-es évektől kezdődött, ám Budapestre már lényegesen korábban jellemző volt.²³ A harmadik és negyedik szakasz, a *dezurbanizáció* és a *reurbanizáció* hazánkban már alig, vagy egyáltalán nem jellemző (illetve épp napjainkban kezd jelentőssé válni).

A magyarországi településfejlődés – hasonlóan a többi európai országhoz – a jobbágykorszak gazdasági berendezkedésének keretein belül, ahhoz idomulva alakult. A gazdasági és az ipari fejlődés eredményeinek megjelenésével és a polgári társadalmi rend kialakulásával viszont teljesen más feltételek teremtődtek a településképződés számára is. Magyarországon az 1848-as áprilisi törvények lefektették a polgárosodás alapjait. A szabadságharc ugyan katonailag vereséget szenvedett, de társadalmi hatásai az önkényuralmi korszak alatt is tovább éltek, sőt, gyakorlatban is megvalósultak. A polgári társadalom kialakulása a településfejlődés számára nálunk is új irányvonalakat jelölt ki. Ennek köszönhetően ugyanis megváltozott a legtöbb település jogállása, amivel megnyílt az út a *települési autonómia* kialakulása előtt. A gazdasági rend átalakulásával lehetőség teremtődött a *szabad verseny* számára, ami szintén meghatározta a későbbi településfejlődést. Ezen kívül a korszakban megjelentek további, merőben új településfejlesztő viszonyok, például a *vasutak* (vasúti csomópontok), vagy a gyárak. Végül a jobbágyfelszabadítással a *migráció* is szabaddá vált, nem beszélve a falvak belterületeinek átrendeződéséről, amit a jobbágyfelszabadítás utáni *határrendezés* tett lehetővé.²⁴

A magyarországi településeket több szempont szerint csoportosíthatjuk. Közjogi értelemben a kiegyezés után a városok két fő jogi kategóriába kerültek besorolásra. 1867-ben összesen 888 település rendelkezett városi ranggal. Ebből 81 volt *szabad királyi város*, 88 *rendezett tanácsú város*, a fennmaradó 719 pedig *mezőváros*.²⁵ Mivel valódi városi funkciókkal – vagy más néven központi funkciókkal²⁶ – ezek többsége nem rendelkezett, számukat, az 1870-es, köztörvényhatóságokat rendező törvénnyel²⁷ jelentősen csökkentették (131 tarthatta meg városi jogát – 25 szabad királyi és 106 rendezett tanácsú), a jogi kategóriaként pedig csak a „szabad királyi város” és a „rendezett tanácsú város” maradt meg. A városi *jogú* és városi *funkciójú*

²² Uo. 441.

²³ Uo. 442.

²⁴ Beluszky, é. n. 129.

²⁵ Uo. 144.

²⁶ Beluszky Pál-Győri Róbert: Magyar városhálózat a 20. század elején. Budapest, 2005. 94.

²⁷ 1870. évi XLII. törvénycikk a köztörvényhatóságok rendezéséről. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5448> (letöltés ideje: 2013.03.12.)

települések köre egyébként sokszor egyáltalán nem fedte egymást.²⁸ A korábban már említett ipari átalakulás pedig teljesen összekuszálta a települések korábbi kategóriáit.

Az eddigieken kívül, a települések csoportosíthatóak még településmorfológiai szempontból is. A településmorfológia a városok és falvak alakjánál foglalkozik, vizsgálja a hajlékok és az alaprajz aspektusait, valamint a kettő kapcsolatait. Nem csak leírja és elemzi az alaktani vonásokat (klasszikus morfológia), hanem a települések funkcióinak és a morfológiai megjelenésüknek az összefüggéseit is (funkcionális morfológia). Fontosabb vizsgálati területei a hajlékok megjelenési és elterjedési módjai, a település-alaprajz kérdései, illetve a településen belüli társadalmi szegregáció problémája, ami megjelenik az adott falu (esetleg város) szerkezetében is.²⁹

Településmorfológiai szempontból a következő módon csoportosíthatjuk a településeket. Elsőként a település kialakulási időszakában fontos szerepet játszó természeti környezet, és az ahhoz való alkalmazkodás szempontja szerint létrejövő, például egy folyó vagy patak futásához, domborzati viszonyokhoz, stb. igazodó formák említhetők. Ilyen esetben sík területen kör alakban terjeszkedő, domb- vagy hegyvidéken a völgy formájához alkalmazkodó, hosszanti alaprajz jön létre. A gazdálkodás formája is meghatározó lehet az alaprajz kialakulásában, például a hajdúsági klasszikus magyar halmaztelepüléseken a központból sugárszerűen futnak ki az utcák a termőföldekre. Itt a település szerkezete a gazdálkodás gyorsítását, egyszerűsítését szolgálja. Fontos befolyásoló tényező a vasút is. A vasút általában a települések szélét érintette és mivel erőteljes telepítő tényezőnek számított, kedvező helyzetbe hozta a település szélét, sőt, a vasút túloldalán sok esetben ipartelepek és lakóövezetek jöttek létre, jelentősen átalakítva a morfológiai képet. Mindez sokszor gazdálkodásbeli változásokkal is járt, így sok helyen sakkötő-szerű elrendezés jött létre. Ezek egyébként az ipari szakaszban olyan településeken is megfigyelhető, ahol ez nem volt indokolt.³⁰ A morfológiai típusok csak kisebb településeken jelennek meg tisztán, a nagyobb, több korszakon át fejlődő települések általában bonyolultabb szerkezetűek, mivel a funkcióváltásai is bonyolultabbak. Ezen kívül sok nagyváros esetében az alaprajz, szerkezet és mindenféle infrastruktúra nélküli nyomornegyedek is torzítják a morfológiai képet.

A települések funkcióik szerint is csoportosíthatóak. Ahogy arról korábban már szó volt, Mendöl Tibor és Beluszky Pál értelmezései alapján a település alapvető szerepe a lakó-, munkahely és a rekreációs funkciók ellátása, azonban sok település – a szükséges intézmények hiánya miatt – nem képes ellátni mind a hármat. Emiatt az a helyzet áll elő, hogy az ilyen települések számára egy másik, nagyobb település fogja ellátni a hiányzó funkciókat. Erre a jelenségre az amerikai terminológia a

²⁸ Beluszky, é. n. 145.

²⁹ Tóth, 2002. 466.

³⁰ Uo. 470.

„basic” és a „non-basic” kifejezéseket használja. A „basic” település az, amely csak az alapvető működési funkciót képes ellátni, a „non-basic” pedig a nem alapfunkciók ellátására is rendelkezik megfelelő intézményrendszerrel.³¹ A funkciók megosztása révén tehát egy összekötő erő jelenik meg ezek között a települések között. A magyar településföldrajz vonatkozásában ismét Mendöl Tibor megfogalmazását kell elővinnünk, amely némileg hasonlít ugyan az amerikaiakra, ám mégis más megközelítésbe helyezi azt. Mendöl úgynevezett *helyi* és *helyzeti energiákat* különböztet meg a településfejlődés összefüggésében. A helyi energia alatt a természeti adottságokat érti, amelyek az alapfunkciók kielégítését teszik lehetővé (pl. jó talaj, közeli folyó, vagy valamilyen hasznos nyersanyaglelőhely). A helyzeti energia viszont a települések kapcsolatainak függvénye. Ezekből rendszer szerveződik, amelynek vannak kedvező és kedvezőtlen helyzetű tagjai, a helyzetükből fakadó energiák pedig a munkamegosztást, a különböző funkciók ellátását teszik lehetővé saját maguk és egymás számára is.³²

A lakosság társadalmi összetételének szempontjából is elkülöníthetők ezek az eltérő funkciójú települések. A csak az alapvető funkciókkal rendelkezők lakosságát általában a „vörös galléros” (mezőgazdasági munkás) és a „kék galléros” (gyári munkás) dolgozói réteg a domináns, míg a „rózsaszín” (szolgáltatóipar) és „fehér” (értelmiség) gallérosok száma elenyésző, „arany gallérosok” (nagyhatalmú pénzemberek) pedig szinte soha nincsenek jelen. Nagyobb, több funkciójú településeken fokozatosan növekszik a többi réteg aránya, az arany gallérosok pedig számottevően csak nagyvárosokban élnek. Továbbá a funkciók szerinti besorolás nem csak azt vizsgálja, hogy sok vagy kevés funkciót képes betölteni egy település, hanem azt is, hogy azok milyen szinten képesek erre. Vagyis nem csak az a lényeg, hogy mit tud nyújtani egy település a lakosság számára, hanem hogy milyen minőségben elégíti ki a szükségleteket.

A betöltött funkciók alapján való csoportosításhoz kapcsolódóan lehet még kategorizálni a településeket az alapján is, hogy az általuk betöltött funkciók közül melyik az az egy, ami kiemelkedik a többi közül. Tóth József összefoglalja a nemzetközi szakirodalom főbb kategóriáit. Ez alapján vannak agrárvárosok, iparvárosok, vásárvárosok, kereskedelmi városok, kikötővárosok, átkelőhelyek, közigazgatási központok, határvárosok, zarándokhelyek és vallási központok, fürdővárosok, garnizon-városok (katonai központok), iskolavárosok, konferenciavárosok, illetve nemzetközi szervezetek központjaiként szolgáló városok.³³ Ugyanakkor, Beluszky Pál a következőképpen kategorizálja a magyarországi városokat a betöltött funkcióik alapján: agrárvárosok, (gyár)iparvárosok, garnizon-városok, központi szerepkörű

³¹ Uo. 472.

³² Uo.

³³ Uo. 475-477.

városok (az előző három területen dolgozók aránya nem éri el az 50%-ot), speciális funkciójú városok (ide sorolja pl. a fürdő-, vagy az iskolavárosokat), valamint vegyes, vagy kevert funkciójú városok³⁴.

Léteznek tipizálási rendszerek, amelyek a lakosság nagysága szerint hoznak létre településkategóriákat. Ezek azért problémásak, mert a népesség és a népsűrűség országonként más és más, tehát mást jelent például a metropolisz kifejezés Magyarországon és egészen mást az USA-ban. A Tóth József könyvében használt kategorizálást elfogadva (a teljes felsorolás listázásától eltekintve) a minket érdeklő kategóriák az 500 és 10.000 fő közötti falu kategóriák, illetve a 10 és 25.000 közötti lakosságú kisvárosok. A falvakat további alkategóriákra osztja: 500 fő alatt törpefaluról, 500 és 1.000 fő között aprófaluról, 1.000 és 2.000 fő között kisfaluról, 2.000 és 5.000 fő között nagyfaluról beszélünk, az 5.000 és 10.000 fő közötti lakosságú települést pedig óriásfalunak nevezzük.³⁵

Fontos még számításba venni a településhierarchiát is. Ez a települések horizontális és vertikális kapcsolataiból számítható ki, lényege, hogy valamely ágazat intézményei hogyan oszlanak meg a települések között (pl. egyetemek, gimnáziumok, stb.). Ez alapján országonként általában van egy főváros, több regionális központ, ezeken belül vannak paracentrumok, mezocentrumok, szubcentrumok és mikrocentrumok, a hierarchia alján pedig olyan települések találhatók, amelyeknek kicsi, vagy semmilyen központi szerepük nincs.³⁶ A településhierarchia szempontjából Beluszky könyvében a következő kategóriák különülnek el: főváros, nagy- és középváros (városi társadalmú, jelentős tradíciókkal/mezővárosi múlttal rendelkezik és urbánus megjelenésű), közép- és kisvárosok (hiányos városi társadalom, központi szerepkör), tradicionális kisvárosok, városi jogú (vagy múltú), de városi szerepkört be nem töltő települések („elhaló városok”), szerényen polgárosodott, de jelentős igazgatási szerepet betöltő városok, „új” igazgatási-piaci központok, mezővárosok, gyáripari városok és végül egyéb speciális városok.³⁷

Még egy fontos elem van a hierarchiában, ami kutatásunk szempontjából nagy jelentőséggel bír. A vonzáskörzet lakosságának szükségleteit megosztva, vagy teljességgel egy központi település látja el. Egy-egy ilyen funkció esetében *egyedi vonzáskörzetről*, összetett funkcionális vonzás esetén *komplex vonzáskörzetről* beszélhetünk.³⁸ A vonzás intenzitása a központtól távolodva egyre csökken, ami alapján a vonzáskörzet övezetekre tagolódik. Ezek az övezetek az agglomerációs övezet (a legtöbb kapcsolat a központhoz kötődik, a településeknek egymással is sokféle

³⁴ Beluszky, é.n. 172-173.

³⁵ Tóth, 2002. 474.

³⁶ Uo. 479.

³⁷ Beluszky, é. n. 176-183.

³⁸ Tóth, 2002. 480.

kapcsolatuk van), hegemon övezet (szintén a centrumhoz kötődnek leginkább, de egymással már szegényes kapcsolataik vannak), domináns vonzásöv (a kapcsolatok többsége még mindig a centrumhoz kötődik, de a pozíciója gyengül a szomszédos központokhoz képest), illetve átmeneti vonzásöv (nem mutatható ki jelentős különbség a központok között).

Beluszky Pál könyvében találhatunk kategorizálást a falvakra vonatkozóan is, mégpedig a lakosság foglalkozásának megoszlása alapján. A századforduló környékén kb. 12 ezer község volt az országban. Ezek nagy többségében a mezőgazdasági keresők voltak döntő többségben, ezért ezeket agrárfalvaknak nevezhetjük. A fennmaradó, kb. félezer község között megkülönböztet agrártermelésre kevésbé alkalmas, hegyvidéki fuvaros, kézműves, vándoriparos falvakat, „új” iparos és bányászfalvakat, a már jelentkező agglomerálódás nyomán keletkezett telepeket, kertvárosokat, illetve fejlődésnek indult üdülőtelepeket, különösen a Balaton partján.³⁹ Elvégzi még a tanyák tipizálását is, kutatásunk azonban közvetlenül nem érinti a tanyavilágot, ezért ennek taglalásától eltekintünk.

Sokkal érdekesebb számunkra Erdei Ferenc falukategorizálása, amely már a trianoni Magyarország falvait osztotta típusokra. Erdei Ferenc, az ún. „kettős társadalomelmélet” megalkotója a magyar társadalomtörténet atyjának tekinthető, a falukutatás egyik legismertebb alakja volt, olyan munkái, mint például a *Magyar falu*, *A magyar társadalomról*, vagy *A magyar paraszttársadalom*, ma is alapvetőnek számítanak. Legnagyobb hatást kiváltó műve, a Magyar társadalom a két világháború között, annak ellenére, hogy máig komoly viták övezik, soha nem jelent meg. A ma is csak kézirat formájában létező könyvet Erdei nem hagyta jóvá, mégis – az 1943–44-es szárszói konferencián elhangzott előadásának hasonló tartalma miatt – senki sem vonja kétségbe, hogy az ő munkája.⁴⁰ Erdei a *Magyar faluban* több fő- és alkategóriát állított föl, eszerint léteznek *szabályos parasztfalvak*, melyeken belül megkülönböztet ősfalvakat (félreeső, háborítatlan parasztfalvak), hagyományos jobbágyfalvakat, (elsősorban német) telepesfalvakat, szabados falvakat polgárosodó (jómódú) falvakat, és „romlott” falvakat (melyek megtagadták a tradicionális paraszti élettvényeket). A *különös parasztfalvak* kategóriáján belül megkülönböztet óriásfalvakat (10 ezer fő fölötti, de megmarad agrárjellegűnek), és tanyás falvakat. További kategóriák az *apró parasztfalvak*, az *uradalmi falvak*, valamint a „*mindenféle polgári falu*”, mely utóbbi különösen érdekes kutatásunk szempontjából, hiszen Erdei ide sorolja be az ipari és bányászfalvak és az üdülőtelepek mellett a *lakófalvakat* is, melyek főleg Budapest és Miskolc környékén találhatók.⁴¹

³⁹ Beluszky, é. n. 185.

⁴⁰ Halmos Károly: Utóélet és hatás. Erdei Ferenc kettős társadalomelmélete. In: Erős Vilmos-Takács Ádám: Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról. Budapest, 2012. 57-61.

A vonatkozó település-, és társadalomföldrajzzal foglalkozó szakirodalom áttekintése és a különböző lehetséges településkategorizálások felvázolása után meg kell próbálnunk elhelyezni Vecsést az adott kategóriák valamelyikében, megvizsgálni, hogy az egyes tipizálási módok szerint hová tudjuk és hová nem lehetséges beilleszteni a települést. A 19. század első felében Vecsés még egyértelműen megfelelt Mendöl Tibor eredeti meghatározásának, hiszen a lakosság lakó- és munkahelyének térbeli egysége még megvalósult. Ekkor még a község funkcionálisan is fejlett volt, legalábbis annyira, hogy a lakosság számára biztosítsa bizonyos szinten a rekreáció lehetőségét is. Településmorfológiai szempontból Vecsés is jól példázza a vasút arculatformáló erejét, mivel esetünkben is a község szélét érintette a vasútvonal, amely aztán telepítő tényezőként hatott, hamarosan pedig annak túloldala is betelepült olyannyira, hogy napjainkban már a város népességének nagyobb része ezen a részen él.

Számunkra sokkal érdekesebb lehet viszont, hogy hová sorolható a település a dualizmus korában fellendülő ipari fejlődés ideje alatt. Az urbanizáció fogalma például Vecsés esetében mindkét értelmezésében használható. Egyrészt városodás ment végbe, mivel a 19–20. század fordulóján nagy arányban nőtt a lakosság, ami nagyrészt a betelepülésnek volt köszönhető. Ide kapcsolható a szuburbanizáció fogalma. Igaz, hogy Tóth József könyvében ezt az 1970-es évekre teszi, de Vecsésen (és más, Budapest-környéki falvakban) jóval korábban, már a 20. század elején is zajlott ez a folyamat. Másrészt a városiasodás is jellemző, egyre inkább terjedtek el a városi jellemzők, aminek végül az lett a következménye, hogy a település faluból várossá fejlődött.

A századfordulón azonban még csak községről beszélhetünk, a népszámlálási adatok szerint ugyanis az 1890-ben 3.271, 1900-ban pedig 4.119 lakosú település a nagyfalu, 1910-ben pedig, 7.403 fős lakosságával már az óriásfalu kategóriába sorolható.⁴² (Az 1930-as évek után már a tízezret is átlépte a lakosság száma, az 1980-as évek óta pedig már – kisebb-nagyobb kilengésekkel – húszezer fő fölötti lakosa van a településnek.) Erdei Ferenc kategorizálása alapján Vecsés tulajdonképpen a szabályos parasztfalvak és a német telepesfalvak keverékeként határozható meg, hiszen többségében német (sváb) lakosság telepedett itt le, akik nagy többségben gazdálkodással, földműveléssel foglalkoztak, vagy ilyen munkával eltartottak voltak. Ismereteink alapján azonban megállapíthatjuk, hogy a 19. században még igaz „parasztfalu” megnevezést is le kell váltanunk a 20. század elejétől kezdve. Az imént leírt lakosságnövekedés a Budapest környéki agglomerálódási folyamat következménye volt, s mivel Vecsés a főváros agglomerációs övezetébe, azaz a von-

⁴¹ Erdei, é. n. 78-112.

⁴² Sin Edit, 1986. 137.

zaskörzet legintenzívebb rétegébe tartozik, a betelepülők jelentős része azzal a céllal költözött a községbe, hogy közel legyen Budapesthez, ahol jó eséllyel a munkahelye volt. Ennek hatására egyrészt a község nemzetiségi összetétele is megváltozott, de jelen esetben még lényegesebb, hogy a lakosság foglalkozás szerinti megoszlása is módosult. 1900-ban még a lakosság 73%-a élt mezőgazdaságból és mindössze 20%-a iparból, kereskedeleből és közlekedésből, 1910-ben viszont már ugyanez az arány 37, illetve 55%-ra változott.⁴³ Mivel a község viszont nem iparosodott ennek az arálynak megfelelően, és a források (pl. adófükönyv) tanúsága szerint a lakosság jó része a fővárosba járt dolgozni, megalapozottan kijelenthetjük, hogy a 20. század elejétől Vecsés már egy másik Erdei Ferenc által alkotott típusba, a „lakófalvak” közé sorolható be.

A 19. század, illetve a 20. század első felében, Vecsésen végbement folyamatok elméleti alapjai tehát régóta léteznek a település- és társadalomföldrajzi szakirodalomban. Ezek a folyamatok viszont közelebbről csak a levéltári források feldolgozása során ismerhetők meg teljes egészükben. A kutatás tehát jó lehetőségeket kínál az agglomerizálódás és az urbanizálódás által előidézett demográfiai és társadalmi változások modellezésére. Vecsés példáján keresztül be tudjuk mutatni, hogy milyen tényezők játszottak szerepet a funkcióváltás során, hogyan nyert, illetve adott fel bizonyos funkciókat a település, vagy miként befolyásolta (vagy befolyásolja ma is) a demográfiai mutatókat, a nemzetiségi megoszlást a 19—20. század fordulójának nagy átalakulása. A vecsési példa pedig nem egyedülálló, számtalan más, hasonló utat bejárt települést találhatunk Európa-szerte, és Magyarországon is.

⁴³ Uo.

BERECZ ANITA

Ingatlantulajdonosok és bérlők a dualizmuskori Egerben

A dolgozatom a századforduló környéki (1880-1910) egri ingatlanok tulajdonosainak és bérlőinek vizsgálatával foglalkozik illetve a különböző negyedekben elhelyezkedő házak adottságait, lakásminőségét igyekszem bemutatni. A témám a mikrotörténeti kutatások körébe sorolható, melynek legfőbb sajátossága a városi társadalom és térszerkezetek összefüggéseinek, városi sajátosságok, mindennapi élet kutatása. A jelenlegi dolgozatom csupán egy szűk metszete az eddigi kutatómunkámnak.

A felhasznált források között jelentős szerepet játszott az Egri Körzeti Földhivatalban található 1890-es kataszteri térkép és az ezekhez kapcsolódó tulajdonlapok. A tulajdonlapok vizsgálatával vált lehetségessé a belvárosi terület ingatlan viszonyainak illetve ezek tulajdonjogi változásának feltérképezése. A megvizsgált 478 ingatlan története 1870-től egészen 1958-ig tart. A kutatás másik fő szála a városi adót magába foglaló 1883-as adójegyzék, amelyet a tulajdonlapokon szereplő ingatlantulajdonosokkal vettem össze. Az Adófükönyv feltüntette az adott személy ingatlanhoz való viszonyát, azaz háztulajdonos volt az illető vagy csupán bérelte az adott ingatlant. Ezáltal kimutatható a tulajdonos - bérlő viszonyrendszer a belváros területén, kijelölve egy időmetszetet, 1883-ban.

A harmadik meghatározó forrás egy 1884-ben elkészített Házadó összeírás, amely jelentősen különbözik az egyéb városi adóösszeírástól, hiszen ebben csupán az ingatlantulajdonosok nevei szerepelnek, illetve az adott házhoz tartozó, tulajdonost megillető házbérlőjévedelem éves összege. A forrás továbbá feltünteti az ingatlanban található szobák, konyhák, padlások, pincék számát, házhoz tartozó bolthelyiség/kocsmák/kávéházi helyiségeket.¹

A források feldolgozásához, mikrotörténeti elemzéséhez a Microsoft Access adatbázis kezelő programot használtam fel, amelyet 3 éve fejleszték és bővíttek a kigyűjtött adatokkal, a statisztikai elemzéseket pedig az SPSS program segítségével végeztem el.

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára, V-74/23, 1884 (továbbiakban: MNLHML)

Ingtalan tulajdonosok és bérlők

Az 1883-as belvárosra vonatkozó Adóösszeírás kikutatása lehetőséget nyújtott az adózó polgárok jövedelmi viszonyainak vizsgálatára és csoportosítására. A forrás a belvárosban 1248 adózó személyt és szervezetet regisztrált. A lakosság fennmaradó részét a nem adókötelesek vagy 16 éven aluli gyermek adták, hiszen ez jelentette az adóköteles kort.² Az Adófőkönyvben szereplő magánszemélyekhez rendelt adó alapján 6 csoportot alakítottam ki. A csoportok kialakításában meghatározó elv volt az, hogy az illető mennyit adózott a házak lakrészeinek száma után. 1881-ben az érsekség elrendelte a városra vonatkozó adózás menetének összegzését, ezáltal készült el egy pár lapból álló összefoglaló munka „Általános szabályok az állami adók kivetésére nézve az egri főkáptalani uradalmat érdeklőleg” címmel. A különböző lakrészek megadóztatását a következőkben közölt táblázattal szemléltette Hangonyi Sándor, Eger al - számvevője, 1881-ben.

Osztály	Lakrész	Kivetett adó (ezüstforint)
I.	1	1
II.	2	3
III.	3	5
IV.	4-5	10
V.	6-7	15
VI.	8-9	22
VII.	10-11	30
VIII.	12-13	36
IX.	14-15	45
X.	16 és ennél több	-

1. táblázat: A lakrészek után fizetett adóösszeg

A 2. táblázat a lakosság négy negyed szerinti megoszlását mutatja be függetlenül attól, hogy az illető tulajdonos volt vagy bérlő. A táblázatban közölt adatok alapján a második negyed bizonyult a legnépesebbnek, a lakosság 30%-ának jelentette a terület a lakóhelyét, majd ezt követi az első (25%), a negyedik (22%) és a harmadik negyed (21%).

² 1875. évi XXIX. törvénycikk, a kereset-adóról . <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5684> (letöltés ideje: 2013.03.01)

Negyed	Adókategória						Összesen
	0,1-5	5-10	10-25	25-50	50-100	100-1300	
1.	145	59	42	38	17	14	351
	24%	29%	18%	31%	27%	58%	25%
2.	128	51	105	57	35	10	386
	21%	25%	45%	47%	56%	41%	30%
3.	170	41	45	11	3	0	270
	28%	20%	19%	9%	5%	0%	21%
4.	161	51	42	16	7	0	277
	27%	25%	18%	13%	11%	0%	22%
Összes	604	202	234	122	62	24	1248

2. táblázat: Az adózó lakosság eloszlása a négy negyeden belül

A városban élő legkisebb adót fizető (első és második adókategória), tehát a legkevesebb jövedelemmel rendelkező polgárok közül 320 személynek állt a tulajdonában ingatlan, lakóhelye a negyedek közötti eloszlást figyelembe véve a harmadik (47%, 30%) és negyedik (34%, 28%) negyedre lokalizálható. (Lásd: 3. táblázat) Megvizsgálva mindezt a magasabb presztízsű második negyedben 2% illetve az első negyedben 18%. Ha figyelembe vesszük az utcák szerinti eloszlást a szóban forgó csoport legnagyobb számban a Bárány, Servita, Mária, Görög és a Bérc utcában helyezkedik el. Mindenképp hangsúlyozni kell, hogy maga a tény, miszerint ebbe a kategóriába tartozó személyek egy része ingatlantulajdonos volt, nem bír nagy jelentőséggel, hiszen az említett házak alapterülete, szobaszáma messze elmaradt például a második negyedbeli fő utcát (Széchenyi) jellemző lakások minőségétől. A hasonló jövedelmi viszonyok között élő, saját tulajdonnal nem rendelkező személyek ugyanakkor bérlőként a második negyedben (78%) és az első negyedben (Kovács János, Lenkey János, Lejtő utca) (50%) éltek.

A következő adózási csoportba (harmadik és negyedik adókategória) tartozó személyek között már élesebb a volt a negyedek közötti elosztás. A csoportba tartozó személyek lakóhelye leginkább a legnagyobb presztízzsel bíró második negyedre (39%, 45%) és az első (17%, 32%) negyedre lokalizálható, a többiben elenyésző az arányuk, harmadik negyedben 8%, 25% a negyedikben pedig 19%, 14% - nak állt tulajdonában ingatlan.

	0,1-5	5-10	10-25	25-50	50-100	100-1300	Összesen
1. negyed	36	39	27	27	10	9	148
	18%	40%	17%	32%	20%	50%	23%
2. negyed	4	10	61	38	29	9	151
	2%	8%	39%	45%	59%	50%	24%
3. negyed	96	34	39	7	3	0	179
	47%	30%	25%	8%	6%	0%	28%
4. negyed	69	32	30	12	7	0	150
	34%	28%	19%	14%	14%	0%	24%
Összesen	205	115	157	84	49	18	628

3. táblázat: A belvárosi lakosság ingatlanbirtoklási aránya

A csoporthoz tartozó személyeket bérlőként is legnagyobb számban a második negyedben találjuk meg a belvárosban (51%, 56%), a város többi területén számuk ehhez képest elenyésző (első negyed 20, 27%, harmadik 8, 11%, negyedik 16, 11%) (Lásd: 4. táblázat).

Negyed	Adó kategória						Összesen
	0,1-5	5-10	10-25	25-50	50-100	100-1300	
1.	109	20	15	10	5	3	162
	27%	23%	20%	27%	50%	75%	26%
2.	122	41	42	19	5	1	230
	31%	47%	56%	51%	50%	25%	38%
3.	74	7	6	4	0	0	91
	18%	8%	8%	11%	0%	0%	15%
4.	92	19	12	4	0	0	127
	23%	22%	16%	11%	0%	0%	21%
Összes	397	87	75	37	10	4	610

4. táblázat: Bérlők aránya a negyedeken belül, adó kategórián belüli százalékos eloszlással

Foglalkozás szerinti csoportosítás alapján nagy számban tűnnek fel a szóban forgó adó kategóriához tartozó személyek között a kereskedők (aranyművesek, bőr-, rőfös-, búza-, kalapkereskedők) és a vállalkozók (kávézó tulajdonosok, szesz-, divatárus, szóda-, szappan-, porcelán „gyárosok”). Megtalálhatóak közöttük továbbá a különböző társadalmi szervezetek igazgatóságának (Kaszinó, Egri Club [Új Kaszinó], Polgári Lövész társulat, Egri Dalkör, Önkéntes Tűzoltó –, és mentő-egylet, Kezresztény Iparos kör, Katolikus Legényegyletnek) és az ügyvédi kamarának a tagjai, azaz az értelmiségi réteg.

Az adott kategóriába tartozó személyek közül példaként említhetjük ki Dr. Erlach Sándor és Harnos Gizellát, akiknek a Szent János utca 1. szám alatti épület állt a

tulajdonában. Az ingatlant 1909-ben vásárolták meg Gombosi Mór özvegyétől 3600 koronáért.³ Az ingatlanhoz borházas pince tartozott a Kacsaparton. A parádi születésű új tulajdonos fontos szerepet töltött be a város életében, hiszen amellett hogy Kaszinó könyvtár bizottsági tag volt, az ügyvédi kamaránál titkári és választmányi tagságot is betöltötte. 1909-ben Heves vármegye alügyésze lett, illetve tagja a Heves vármegye Népbank Rt. igazgatósági tanácsának.⁴

A Szent János út 7. szám Balkay Béla és felesége Király Hermina tulajdonát képezte 1902 és 1923 között. A házat fele részben 180 000 koronáért vásárolták meg.⁵ Balkay 1904-től 1909-ig a Keresztény Iparos Kör igazgatója illetve tagja a Kaszinónak és a Dalkörnek.⁶

Szintén ebben az adózási csoportban figyelhető meg a tulajdonosok ingatlanhalmozása is. Ingatlanhalmozásban kiemelhető a Schwarcz család, akiknek három ingatlan volt a tulajdonában, mindegyik a Széchenyi⁷ és Jókai utcában.⁸ Schwarcz Sándor 1894 és 1902 között az Egri Újság szerkesztője,⁹ a városfejlesztő egylet és a Kaszinó tagja volt. Ügyvédi kamarai tagsága után 1912-ben Heves vármegye tiszteletbeli főügyészévé választották.¹⁰ Kánitz Gyula ügyvédi kamara választmányi tagjának mindkét háza a főutcán állt.¹¹ Hám Lajos, aki az 1896-os Ipartestületi jegyzőkönyvben hentesmesterként szerepel, szintén három ingatlannal rendelkezett a Széchenyi,¹² Tárkányi Béla utcában¹³ és a Síp közben (első negyed).¹⁴ Közéleti szereplését tekintve a Keresztény Iparoskör alelnöke illetve a Dalkör tagja volt.¹⁵

A korabeli adminisztráció által vezetett Adófőkönyvben szereplő legtöbb adót fizető személyek (ötödik és hatodik adó kategória) főleg a második (50%, 59%) és kisebb mértékben az első negyedben (20%, 50%) volt megtalálható, mint ingatlan-tulajdonos, többi negyedben arányuk (6% és 14%) elenyésző. Lakóhelyi elhelyezkedésüket vizsgálva, általános jelenséggé figyelhető meg az is, hogy egy szűkebb

³ 1079. telekkönyvi betétszám, régi 330-as helyrajzi szám. Egri Körzeti Földhivatal (továbbiakban: EKH)

⁴ Kiss Péter: Hatszáznyegen Eger múltjából 1944-ig. Eger, 2007. 73. (továbbiakban: Kiss, 2007)

⁵ 16956. telekkönyvi betétszám, régi 327-es helyrajzi szám, EKH.

⁶ Kiss, 2007. 22.

⁷ 3899. telekkönyvi betétszám, régi 28-as helyrajzi szám, EKH.

⁸ 4520. telekkönyvi betétszám, régi 378-as helyrajzi szám, EKH., valamint az 5550. telekkönyvi betétszám, régi 382-es helyrajzi szám, EKH.

⁹ Barna Béla: Eger sajtótörténete 1705-1999. Szakdolgozat. Szeged, 1999. 23.

¹⁰ Kiss, 2007. 228.

¹¹ 6672. telekkönyvi betétszám, régi 147-es helyrajzi szám, EKH., valamint az 1079. telekkönyvi betétszám, régi 330-as helyrajzi szám, EKH.

¹² 621. telekkönyvi betétszám, régi 297-es helyrajzi szám, EKH.

¹³ 6716. telekkönyvi betétszám, régi 394-es helyrajzi szám, EKH.

¹⁴ 4701. telekkönyvi betétszám, régi 137-es helyrajzi szám, EKH.

¹⁵ Kiss, 2007. 101.

területre koncentráltak. A leginkább preferált utcák között szerepelt a Széchenyi utca első fele, a Szent János, Jókai utca, Kossuth utca, Érsek utca és a Zalár utca. Az utcákon belül is közel helyezkedtek a házak, egy-két lakóház kivételével egymás szomszédságában vagy egymástól kis távolságban álltak az ingatlanjaik. Foglalkozásukat tekintve a csoport tagjai leggyakrabban az értelmiségiek – orvos, ügyvéd – voltak, rajtuk kívül vagyonos iparosok, borkereskedő, liszt- szeszárús, egyháziak és tőkepenészek olvadtak közéjük.

A legtöbb adót fizetők közül a bérlők aránya csupán 2% volt, és ők is kizárólag az első és második negyedben éltek. Majzik Viktor alispán például csupán csak bérelte a Széchenyi utcai házat, ingatlan nem áll a birtokában, hiszen tarnaméri származású, földdel és ingatlannal is ott rendelkezett. Kánitz Lipót, aki jelentős szerepet töltött be a város életében, az első negyedben házat bérelt. Kánitz még 1849-ben alapította meg az 1907-ig működő keményítőgyárát. Emellett fűszerkereskedése volt az eger piacon, illetve komoly érdeklőségei a borkereskedésben. 1870-től a zsidó elemi iskola iskolaszéki tagja, továbbá több éven keresztül a zsidó hitközség elnöke volt.¹⁶

Bérházak megjelenése

A századfordulót megelőző két évtizedben országszerte nagy problémát jelentett a felgyorsuló népességnövekedés, és az ezzel együtt járó lakbérek és telekárak emelkedése. A vizsgált korszakban, Eger belvárosában a lakosságszám nem növekedett számottevően, a jelenség inkább a hóstyákon volt megfigyelhető.¹⁷ Ennek ellenére az országos jelenségnek megfelelően mégis megjelentek az emeletes, zártudvaros, függőfolyosós bérházak, melyeket a tömbök legértékesebb telkein, a sarkokon próbálták építeni, ha erre lehetőség nyílt. Egerben a klasszikus értelemben vett bérházakat csupán a második negyedben, az úgynevezett szűkebb belváros területén (Széchenyi utca első fele, a Szent János, Jókai utca [régii Cukor utca], Kossuth utca [régii Káptalan], Érsek utca [régii Kossuth] és a Zalár utca [régii Piac]) találhatunk, ott is csupán hármast-négyet.¹⁸

A város távolabbi pontjain inkább nagy alapterületű, 10-15 vagy annál több szobás családi házakat adtak ki bérleménybe. Ennek a jelenségnek valószínűsíthető oka az volt, hogy az adott korban a városban nem volt fizetőképes vállalkozóréteg, illetve hátráltató tényező volt az is, hogy a 19. századra a belváros már egy kialakult utcaszervezettel rendelkező, szabályos, rendezett városmagot mutat. Egy 1753-

¹⁶ Kiss, 2007. 123.

¹⁷ 1870-es népszámlálás adatai szerint a belvárosban 6708 ember lakott, az összlakosság pedig 19.404 fő volt. Az 1910. évi adatok alapján a polgári lakosság száma 26.807 fő volt.

¹⁸ A tulajdonlapok sok esetben a bérházakat már társasházként tüntették fel, ezek azonban valószínűleg csak utólagos bejegyzések lehetnek, hiszen a fogalom jogi értelemben csak 1924-ben került bevezetésre.

as Hazael Hugó servita szerzetes-féle térkép¹⁹ alapján megállapítható, hogy a 18. századra már kialakult a város szerkezete és a telkek aprózódása sem ment végbe. A belváros túlnyomó részén pedig többé-kevésbé megegyezik az ingatlanok nagysága és iránya, ha összevetjük az említett térképet a 19. századi változattal.

Lakás mobilitás

A bérlők lakás-mobilitására vonatkozó vizsgálat ma már természetesen nehéz vállalkozás, hiszen, mint az alábbi példák is mutatni fogják, a bérlők lakóhely változtatása igen gyakori jelenség volt. Vizsgálatom kiindulópontjaként annak a 13 belvárosi házban az esetét választottam, amelyben az adott évben – 1883-ban – kettő vagy annál több bérlőt jegyeztek fel. Ezt követően áttekintettem egy hétéves időszakot, azt vizsgálva, hogy mennyire volt intenzív jelenség a bérlők lakhelyváltatása.²⁰

A Széchenyi utca 2. (új házszám) (lásd melléklet) egyike volt a legtöbb szobával rendelkező épületeknek. A házban összesen 15 helyiség – 7 szoba, 4 konyha, 1 bolt-helyiség, padlás, pince, kamra – volt.²¹ A bérleményeket, a szobák méreteit, bérleti díjait sajnos nem említi a forrás. Az első tulajdonosokról kevés információval rendelkezem. Az épületet 1873-ban vásárolták meg 84000 forintért. Tulajdonosai között 11 személy – dr. Hartl Sándor valamint testvérei és vejei – szerepelt. Az 1883-as évben, a ház lakói között, találunk írnokot, bádogost, szóda- és porcelán gyárost, sírkőárust, kávést, csapost továbbá egy kályharaktárost. Két éven belül a lakók csoportja teljes egészében kicserélődött, és a következő években folyamatosan érkezett egy-két újabb személy az ingatlanba. A vizsgált években a leghosszabb bérlet négy évig tartott.

Egy közelében lévő, (Maczky Valér utca) (lásd melléklet) összesen 20 helyiséggel (ebből 13 szoba) rendelkező épületnek közel öt éven keresztül nem volt bérlője, hatodik évben a forrás feljegyzése szerint egyházi tulajdonba kerül.²²

Következő példammal arra szeretnék rámutatni, hogy a bérlők korántsem csupán a szobákat bérelték ki, hanem, jövedelmi viszonyaiknak megfelelően, gyakran csupán egy konyhát vagy éppen a padlást. Éppen ezért érdekes nyomon követni egy Zalár utcai ingatlan (lásd melléklet) történetét. Az adott ingatlanban a nagy jövedelemmel rendelkező szeszáros, Fischer Dávid volt a tulajdonosa. A házban összesen 22 helyiség volt, 6 szobáról, 3 bolthelyiségről, 3 konyháról, 2 padlásról, 4 raktárról

¹⁹ Kovács Béla: *Agria Recuperata, A töröktől visszafoglalt Eger újjáépítésének első éve* In: *A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai*. 13. sz. Eger, 2006.

²⁰ Gyáni Gábor: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten, 1870-1940*. Budapest, 1998.

²¹ MNLHML, V-74/23, 1884.

²² MNLHML, V-74/38, 1884.

van tudomásom.²³ Az első három évben a tulajdonosnak csupán két bérlője akadt, 1886-tól azonban fokozatosan növekedett a bérlők száma: 1888-ban 6, majd a következő évben már 10 bérlője volt az ingatlannak.

Általánosságban azonban nem ez volt a jellemző. A megvizsgált hét év során két éven belül a helyben maradt bérlők közé legalább két új lakó érkezett, a folyamatosan helyben maradók aránya nagyon alacsony volt. Általánosítani, természetesen nem szabad, de azt kijelenthetjük, hogy a bérlők nem jelenthettek biztos jövedelemforrást a tulajdonosok számára, hiszen számos ház több éven keresztül üresen állt. Bár a bérházak az ország többi részén, főleg a fővárosban, a haszonszerzés fontos tárgyai voltak, Eger esetében ez nem volt jellemző.²⁴

Ingotlanminőség

Az eddig megjelent munkákban az egri épületek építéstörténetéről csekély információ áll a rendelkezésünkre. A várossal foglalkozó épülettörténetnek szinte egyedüli forrása - minden hiányossága ellenére - a Heves megyei műemléki topográfia, ez azonban kizárólag a műemlékekre korlátozódik.²⁵ A város építéstörténetében az első jelentős, a mai napig ható változás a 18. század 20-as, 30-as éveiben történt, amikor a középkori alapokra új barokk épületek épültek.²⁶ A 19-20. század folyamán nagy számban semmisültek meg barokk épületek illetve helyükön más stílusú épületeket emeltek. Ennek ellenére azonban a belvárosban található épületek meghatározó jellegét ma is a barokk stílus adja. Az újonnan emelt épületek leginkább alapterületükben tértek el egymástól, hiszen éles szintkülönbségekről nem beszélhetünk, legjellemzőbbek az egy, ritkább esetben kétemeletes ingatlanok.

Az egri lakáskultúra bemutatása, lakásleltárak, hagyatéki iratok feldolgozása Eger esetében felettébb nehéz vállalkozás, hiszen a rendelkezésünkre álló adatok igen csak szegényesek, mivel a legalapvetőbb iratokat, lakásleltárakat, hagyatéki illetve gyámeljárási iratokat erősen kiselejtezték. Rendszerezett iratok nem maradtak fenn. Ezért az ingatlanok minőségére csupán az alapterületből, a Házadó összeírásban szereplő szobaszámból és az ezért fizetett adóból lehet következtetéseket levonni. Ha összehasonlítjuk a négy negyedet, akkor jelentős különbségek rajzolódnak ki. Ennek bemutatására végeztem egy statisztikai elemzést, melynek segítségével a különböző elemek – negyedbeli elhelyezkedés, lakásméret, bérleti díj, házbér jövedelem – vizs-

²³ MNLHML, V-74/23, 1884

²⁴ Hanák Péter, Polgárosodás és urbanizáció. Bécs és Budapest városfejlődése a 19. században. In: Budapesti Negyed. VI. évf. 4. sz. 1998. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00017/061-110.html> (letöltés ideje: 2013. 03.12)

²⁵ Dercsényi Dezső: Heves megye műemlékei II. Magyarország műemléki topográfiája. Budapest, 1972.

²⁶ Nagy József: Eger története. Budapest, 1978. 259.

gálható. Első lépésként szeretném felvázolni, az egyes negyedekben megfigyelhető, szobaszámokból adódó jelentős különbségeket. A házak pontos alapterülete nem minden esetben áll rendelkezésemre, így arra a szobák száma enged következtetni. A szobák számának eloszlását a következő táblázat szemlélteti:

	Kiadott szobaszám	Átlag kiadott szobaszám	Középső 50% intervalluma		Szélsőértékek	
			Minimum	Maximum	Minimum	Maximum
1.negyed	51	5,51	4,57	6,45	2	13
2.negyed	75	9,07	7,99	10,14	3	24
3.negyed	48	4,13	3,38	4,87	1	15
4.negyed	21	3,05	2,29	3,80	1	8
Összesen	195	6,27	5,66	6,88	1	24

5. táblázat: A kiadott szobaszámok eloszlása negyedenként

A megvizsgált negyedekben legnagyobb alapterülettel, ezáltal legtöbb szobaszámmal rendelkező házak a második negyedben voltak jelen számottevően. A jelenség talán meglepő, hiszen ezen a terület álltak épületek legkorábban, majd ez a terület bizonyult idővel szűkösnek. Az építkezések következtében azonban valószínűleg ezeket a házakat bontották le és építettek a helyükön nagyobb alapterületű épületeket. A második negyed minden tekintetében eltérést mutat a város többi területeihez képest. Elsősorban, a vizsgált 75 ház között itt találjuk a legkiugróbb szélső értékeket a szobák számát illetően. Tehát itt található a legtöbb szobával - 24 szoba - rendelkező ház, ezt követi szélső értékek vizsgálatában, a harmadik (15 szoba), az első (13) és negyedik (8) negyed. A második negyed átlagos szobaszáma 9, ami szintén messze meghaladja az összes negyedben átlagosan előforduló szobaszámot. A többi negyed – átlagos szobaszámot vizsgálva – jelentős mértékben nem különböznek egymástól. A második negyedet követi az első (5szoba), a harmadik (4szoba) végül a negyedik negyed (3 szoba).

A legszerényebb lakáskörülmények között, tehát a harmadik és negyedik negyed lakói éltek. Ezekben a negyedekben már mérséklődött a másik két negyedben tapasztalt nagyarányú eltérés az ingatlanok között. A Házadó összeírás alapján elmondható, hogy ezekben a negyedekben fordulnak elő a leggyakrabban az egyszobás épületek. A tulajdonosoknak gyakran még ezeket is bérbe kellett adniuk, és rákényszerültek arra, hogy életterüket egy – két bérlővel megosszák. Kiugró különbségként tapasztaljuk, hogy épp a harmadik negyedben található egy 15 szobával rendelkező házat, azonban erről a házról jelenleg nincsenek adataim.

A szobák száma azonban nem vonja maga után értelemszerűen a legtöbb bérbe adott szobák számát. A negyedek között egyedül itt nem találunk kiugró különbségeket az értékek között. Minden negyedben nagy volt a bérbe adott szobák aránya.

Az első negyedben átlagosan 69%, a második negyedben 70%, a harmadik negyedben 72%, végül a negyedik negyedben 73%-ban adták ki a szobákat, amely nem feltétlenül jelentette azt, hogy minden szobának külön bérlője volt.

	Kiadott szoba	Átlag jövedelem	Középső 50% intervallum		Szélsőérték	
			Minimum	Maximum	Minimum	Maximum
1.negyed	48	244,60	160,2	329,09	10	1210
2.negyed	75	437,12	338,67	535,57	55	2500
3.negyed	48	94,23	66,66	121,80	10	455
4.negyed	21	54,57	30,21	78,93	12	210
Összesen	192	261,43	212,49	310,37	10	2500

6. táblázat: Házbér-jövedelem

Az 1884-es statisztika alapján megállapítható, hogy tulajdonosok a bérebe adott szobákért átlagosan 244 és 437 ezüstforint házbért kaptak a szűkebb belvárosi területeken. A legnagyobb bérleti díjjal, ebből következően legmagasabb presztízzsel rendelkező házak is egy szűk belvárosi sávban koncentrálnak: Jókai, Szent János és Kossuth utcában lévő ingatlanokért kapták a tulajdonos legjelentősebb összeget. A tulajdonosok, a harmadik negyedben átlagosan 94 ezüstkorona bevételre tettek szert az ingatlanjaik bérbeadásával, illetve a negyedik negyedben ugyanez az érték 54 ezüstkorona volt, ugyanakkor figyelembe kell venni azt a tény is, hogy ebben a negyedben volt a legkevesebb, rendelkezésre álló bérelhető szoba.

Összegzés

Egerben a társadalmi csoportok lakóhelyi elhelyezkedése a tulajdonos-bérlő viszonyrendszer tekintetében egyáltalán nem annyira tipikus, mint ahogy azt feltételeznénk. Konkrét tényezők alapján összetevődött – viszonylag azonos jövedelemforrás, adóösszeg - csoportok nyomon követésével észrevehető, hogy szűken elhatárolt, konkrét elit negyedek nem rajzolódnak ki a városon belül. A leginkább preferált terület a városban – ahol a bérházként, bérebe adott házként funkcionáló épületek is elhelyezkedtek – a Széchenyi utca első fele, a Szent János, a Zalár, a Kossuth, és a Dobó utca volt. Ebben valószínűleg közrejátszott az a tény is, hogy a belvároson belül itt találkozhatunk a legnagyobb alapterületű, legtöbb szobával rendelkező, bérlők fogadására alkalmasak házakkal. Az egri bérházakban élő lakóközösség társadalmi összetétele viszonylag vegyesnek mondható. A bérházak elenyésző aránya is mutatja, hogy a város, a korban, nem tartozott a népszerű letelepedési helyek közé, az emberek inkább az iparosodottabb, jobb megélhetési lehetőségeket biztosító főváros vagy külföld felé vették az irányt. Jelentős különbségeket csupán a tulajdonbirtoklás tekintetében tapasztalhatunk. A legkisebb jövedelemmel rendelkező személye-

ket tulajdonosként inkább a szűkebb belvárosi negyedről távolabb eső harmadik és negyedik negyedben találjuk, ugyanakkor ez az arány a legtöbb adózó polgárok esetében a Széchenyi és rá merőleges utcákra koncentrálódik.

Melléklet

Széchenyi utca 2. (bérház)

Maczky Valér 1.

Zalár utcai ingatlan

CSERHÁTI KATALIN

A MÁV Igazgatóság Segédhivatal alkalmazottainak iskolai képzettsége, vasúti szakképesítése, jövedelmi viszonyai 1886-1918 között

A MÁV Igazgatóság megszervezése, a Segédhivatal kialakulása, összetétele

A kiegyezés megkötése, az új kormány megalakulása a vasút működésére is hatást gyakorolt. Gróf Mikó Imre közmunka- és közlekedésügyi miniszter idején a kormány új vasútpolitikai koncepciót dolgozott ki, mely felváltotta a Bécs központú vasúti hálózatfejlesztést, visszatérve a Széchenyi István-féle elképzeléshez. A Pest – Hatvan - Salgótarján, Zákány - Zágráb, illetve a Hatvan - Miskolc vasútvonal államosítása révén megalakult 1869-ben a Magyar Királyi Államvasutak¹ (MÁV).² A vonalak adminisztratív irányítására szerveződött meg a Magyar Királyi Államvasutak Üzletigazgatósága (1884-től MÁV Igazgatóság).³

A MÁV vonalhosszának növekedése, ehhez kapcsolódóan, az egyre specifikálabb munkavégzés, az Igazgatóságon belül szükségessé tette az iratkezelés és az iratörzés feladatának ellátására létrehozni egy saját hivatalt. A feladatkör betöltésére szervezték meg a Segédhivatalt, külön iktató, ügyirat-nyilvántartó, irattár kialakításával.⁴ A hivatal elhelyezkedése az Általános Igazgatási Főosztály Titkárságán belül volt megtalálható, egészen 1918-ig.⁵ 1918. június 9-én az Igazgatóság a 20 328. számú elnöki rendelet alapján átkerült a Magyar Királyi Kereskedelemügyi Minisztérium 10. szakosztályának ügykörébe. Feladatköre megváltozott. Az eredeti központi igazgatás mellett a minisztérium hatáskörébe tartozó ügyeket is az Igazgatóság látta

¹ 1869. október 31-én keletkezett 14 342. számú rendelet alapján a fentebb felsorolt vasútvonalak a Magyar Államkincstár kezelésébe került át. – Tökölyi István: A MÁV Igazgatóság irattárának története. Levéltári Szemle, 1975. 25. évf. 2-3. sz. 369. (továbbiakban: Tökölyi, 1975.)

² Czére Béla: A vasút története. Budapest., 1989. 99-101.

³ Az alapvető ágazatok az Üzletigazgatóság létrejöttének időszakában alakultak ki (pályafenntartás, vontatás, forgalom, kereskedelem, illetve az ehhez kötődő funkcionális szervek). Szervezeti felépítése a MÁV egyre növekvő vonalhosszával egyre specifikusabbá vált. – Tökölyi, 1975. 374.

⁴ Uo. 375.

⁵ Miklós Imre: A magyar vasutasság oknyomozó történelme. Vác, 1938. 193-195.

el.⁶ Székhelyük kezdetben Stempf Károly⁷ lakása volt, a Kerepesi út 68. szám alatt, 1871-től a MÁV több épületet is bérelt az Igazgatóság számára, az Üllői út 5-6. számú ingatlanokat. 1874. december 7-én jött létre a javaslat, mely új épület építésére történt az Andrásy út 73-75. szám alatt.⁸

A Segédhivatal összetétele,⁹ az almanachokban feltüntetett alkalmazottak száma 1905-1918 között változásokat, jelentős eltéréseket mutat. A sematizmusok segítségével visszakereshetőek az alkalmazottak tényleges munkavégzésének helyei, beosztásai, rangjai. Az első Magyar Vasúti Szaknaptár Közlekedési Almanach és Sematizmus 1905-ből maradt ránk. A kutatás időszakát érintő utolsó almanach 1918-ból maradt az utókorra, digitalizált formában.¹⁰ Az adatbázisban és az almanachban is feltüntetett személyek, alkalmazotti összetételük vizsgálata alapján, megállapítható a hivatal felépítése, annak személyi összetételében, létszámában történő változások. Terjedelmi korlátok miatt a Segédhivatal rekonstrukciójából az 1905-ös, illetve 1918-as összetételt mutatnám be, kihagyva a szerkezeti átalakulás okainak magyarozatát, érzékeltetve a hivatal felépítésének, beosztásainak összetettségét.

1905-ben a MÁV tulajdonában lévő vasutak hossza 7682,2 km volt. Az összes MÁV vasutas száma meghaladta a 104 000 főt, a teljes almanachban 78 867 főt tüntettek fel. Az alkalmazottak összetétele számszerűsítve, az egész MÁV összetételét vizsgálva: 6760 hivatalnok (8,57%), 37 139 munkás (47,09%), 11 560 altiszt (14,66%), 22 982 szolgák (29,14%). Rangszerű összetételüket tanulmányozva az alábbi adatokat lehet megállapítani: hivatalnok 22,2%, szolga 25,5 %, altiszt 22,4 %, a fennmaradó 29,9 % munkás alkalmazottként feltüntetve található meg a Magyar Királyi Államvasutak alkalmazásában.¹¹ Az adatbázisban feltüntetett 371 fő közül 56 alkalmazott van feltüntetve az almanachban, közülük 51 fő a Segédhivatalok alkalmazásában állt. A sematizmusban feltüntetettek létszámát tekintve a Segédhivatalok alkalmazottainak létszáma 80 fő volt. Számítások alapján az alkalmazottak 64% fel

⁶ Tökölyi István: Magyar Államvasutak Igazgatósága 1869-1949. Repertórium. I. rész 1869-1920. In. Levéltári Leltárak 26. Budapest, 1964. 6.

⁷ Stempf 1871. október 20-ig volt a MÁV igazgatója, december 22-én véglegesen felmentették a szolgálat végzése alól. – Tökölyi, 1975. 371.

⁸ Az épületek bérlése a MÁV számára nem volt megfelelő, mivel a város több részén is helyezkedtek el irodák, illetve a bérleti díj a társaság számára egyre megterhelőbb volt. - Tökölyi István: Palota a Sugár úton. Budapest, 2000. Melléklet 1.

⁹ A Segédhivatal összetételének rekonstruálásához relációs adatbázist alakítottam ki, Microsoft Access program segítségével. A digitalizált iratanyag a MNL, Z 1610 Magyar Államvasutak Igazgatóság fond, MÁV Gyűjtemények állag, 109-114. raktári egység, 0,72 ífm. „MÁV alkalmazottak személyi lapjai (1886-1918)” néven található meg.

¹⁰ Az Igazgatóság átszervezése után az almanachok kiadása elmaradt a vasúttársaság részéről, kivéve 1926, illetve az 1946. évet. Az információról az almanachokban történő kutatásaim során győződtem meg.

¹¹ Magyar Vasúti Szaknaptár. Közlekedési almanach és sematizmus. Szerk.: Récsy Emil. I-III. évf. Budapest, 1905-1907. 39. (továbbiakban: Récsy, 1905-1907)

van tüntetve az almanachban és az adatbázisban egyaránt. Az 51 fő közül a legtöbben az irodaaltiszt feladatkörbe voltak beosztva 24 (39) fő, ezt követte a 8 (12) fő irodaaltiszt, a 7 (12) kezelő, az 5 (6) fő hivatalnok, a 2 (2) főellenőr, 1-1 fő pedig felügyelő (1), ellenőr (2), művezető (2) beosztásban volt megtalálható az almanachban.¹² Az 1918-as évben a Magyar Királyi Államvasutak vasútvonalainak hossza 8316 km volt.¹³ Az almanachban feltüntetett alkalmazottak létszámáról nincsen tudomásunk.¹⁴ Az Igazgatóság személyi összetétele elérte legnagyobb létszámát: 229 fő, melyből 87 fő szolgálati lapja maradt ránk. Összetételüket illetően: vezető 1 (0), főellenőr 1 (1), ellenőr 7 (6), segédtitkár 1 (1), hivatalnok 1 (0), művezető 2 (0), irodakezelő 83 (33), díjnok 11 (6), kezelő 21 (7), napidíjas kezelő 27 (9), kis irodai napibéres 6 (1), gépfelvigyázó 3 (2), szertárnok 1 (0), könyvkötő 2 (1), nyomdász 4 (0), könyvkötősegéd 4 (1), nyomdászsegéd 13 (5), hivataloszolók 38 (11) fő.¹⁵

A Segédhivatal alkalmazottainak iskolai képzettsége, a szolgálatba állás feltételei, vasúti szakképzettsége

A Segédhivatalnál történő szolgálatba lépéshez, azaz a magyar államvasutaknál történő alkalmazásnál elengedhetetlen feltétel volt az iskolai végzettség bemutatása, annak a megfelelő iratokkal történő igazolása.¹⁶ Az 1914. évi XVII. törvénycikk 5.§ 4. pontja szerint az alkalmazás általános feltételei: „az illető szolgálatra nézve megszabott iskolai képzettsége van.”¹⁷ Az alkalmazottak alap-, közép-, és felsőfokú iskolai végzettség százalékos eloszlását vizsgálva az alapfokú oktatásban részt vett dolgozók aránya a legmagasabb (a diagramon kék szín árnyalataival jelezve), mely a polgári (22%), az elemi (26%) és a leányiskolát¹⁸ (3%) végzettek között oszlik meg. A középfokú iskolai végzettség aránya 34%, a legösszetettebb képzési formát mutatja (vörös árnyalataival jelezve): kereskedelmi (11%), gimnázium (16%), reáliskola (4%), ipari iskola (2%). A felsőoktatásban részt vett alkalmazottak aránya 16 % volt (zöld árnyalattal elkülönítve).¹⁹

¹² A zárójelben feltüntetett számok az almanachokban feltüntetett segédhivatali beosztások teljes létszámot mutatják. Récsey, 1905-1907. 19-20.

¹³ Dr. Kazinczy László: Közlekedési hálózatok. Jegyzet. 16.

¹⁴ Az 1918-as almanach, sematizmus része nem került digitalizálására.

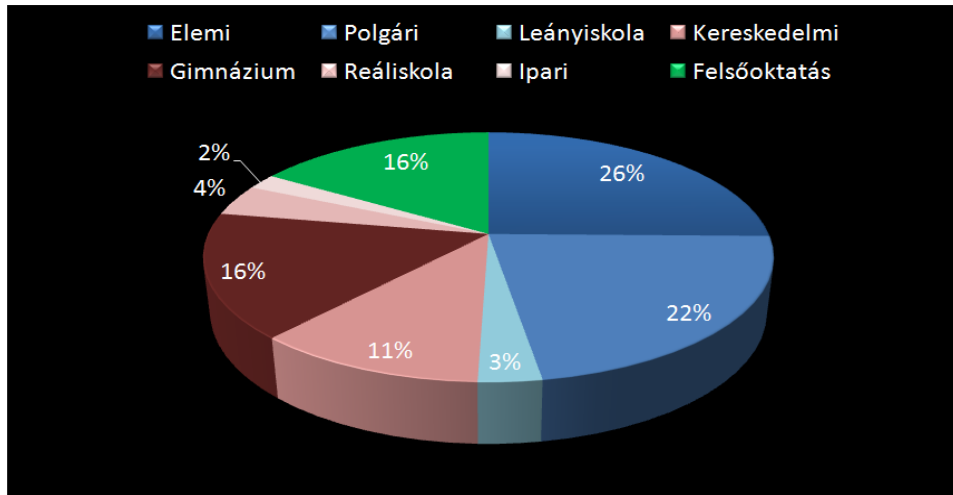
¹⁵ Magyar vasúti szaknaptár. Közlekedési almanach és sematizmus. Szerk.: Wodiáner Béla Antal. XVI. évf. Budapest, 1918. 223-224. (továbbiakban: Wodiáner, 1918)

¹⁶ A szolgálati táblázatok kiállítása (40 948/AIa rendelet) In. Hivatalos Lap 1889. 05.27. 244.

¹⁷ 1914. évi XVII. törvénycikk, a vasúti szolgálati rendtartásról. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7273> (letöltés ideje: 2013.03.07)

¹⁸ Az 1883. évi 30. törvénycikk a nők középiskolai oktatásának kérdését nem rendezte. Wlassich Gyula minisztersége idején ugyan megnyílt a lehetőség a középfokú oktatásban való részvétellel, de az érettségi lehetősége továbbra is hiányosság maradt.

¹⁹ Az iskolák kategorizálásához Pukánszky Béla- Németh András: Neveléstörténet című munkát használtam fel. - <http://mek.oszk.hu/01800/01893/html/09.htm> (letöltés ideje: 2013.03.07)

1. ábra Az alkalmazottak iskolai végzettsége 1886-1918 között

Az iskolai végzettséggel szoros összefüggésben áll az alkalmazottak munkakörének a meghatározásával, az alkalmazás feltételével és az első beosztással. A leendő alkalmazottnak az alkalmazásért a lakóhelyéhez legközelebbi üzletvezetőséghez kell kérvényt írni, amely üzletvezetőségnél szeretne alkalmazásban lenni. A kérvény megírása saját kezűleg történt meg. Az alkalmazás feltételei közé tartozott a családi állapot feltüntetése, a véderőhöz való viszony igazolása, a testi és szellemi épség, a magyar állampolgárság, a 18-35 év közötti életkor, a büntetlen előélet, illetve az iskolai végzettség.²⁰ A családi állapotnál nős egyének alkalmazása nem volt megengedett, ennek ellenére az adatbázisban feltüntetett személyek közül az alkalmazottak 39 %-a nős volt, igaz házasságkötésük a felvételük után történt meg.

Az alkalmazottak 40%-a 20-30 év közöttiként kezdte meg MÁV-nál letöltendő szolgálatának idejét. A szolgálatba való felvétel korcsoportos megoszlásának vizsgálatánál előfordult, az első beosztásba kerülés időpontja az alkalmazottak életkorát tekintve 60-70 év között volt meghatározva (~2-3%).

A Magyar Királyi Államvasutaknál az alkalmazottakat három kategóriába sorolták: szolgák, altisztek, és tisztek. Az első beosztás vizsgálatánál megállapíthatjuk, a szolgai kategória volt a legáltalánosabban elterjedve az első beosztás betöltésénél, az iskolai végzettségtől függetlenül. Az alkalmazottak 85,1 %-a kezdte meg szolgálatát szolgai kategóriába, majd az előléptetéseknek, kinevezéseknek köszönhetően emelkedett magasabb beosztásba. Altiszti és tiszt munkakört 14,1%, illetve 0,8% töltött be első beosztásként.

²⁰ Szigeti János: A magyar vasutak képzési és minősítési feltételei. Budapest, 1910. In: Közlekedési Szakkönyvtár. Szerk.: Képegy Árpád. I. sor. 34. k. 56. (továbbiakban: Szigeti, 1910)

Ha az egyes kategóriák iskolai végzettségének összetettségét vizsgáljuk meg, megállapíthatjuk, két ember kezdte első beosztását tisztként. Végzettségüket tekintve az egyikük polgári vagy egyéb érettségivel nem rendelkező személy volt, még a másik alkalmazott „szak”középiskolai végzettséggel rendelkezett.

A „szak”középiskolát végzetek aránya a legmagasabb a szolgák körében 89 fő (41%), az altisztek közül 9 (25%), illetve 1 (50%) tiszt rendelkezett ezzel a végzettséggel. A polgári és egyéb, érettségivel nem rendelkezők számaránya a legmagasabb az altisztek körében 23 fő 63%, még tiszti első beosztásba a végzettséggel 1 (50%) fő került. Humán gimnáziumban a szolgai alkalmazottak közül 34 fő (15,4%) tanult, még az altisztek közül csak 3 fő (8,3%).

Felsőfokú végzettséggel csak az első beosztásban szolgaként kategorizált alkalmazottak rendelkeztek 29 fő (19,3%). Elemi iskolai végzettséggel 27 díjnok rendelkezett, korcsoportos eloszlásukat vizsgálva, az alkalmazottak átlagosan 20-30 év közötti életkorban (47,88%) kezdték meg hivatali pályafutásukat. A polgári, illetve érettségivel nem rendelkező személyek közül 59 fő kezelőként, 22 fő kezelőnő, illetve 22 fő díjnok volt. Az ajánlóval rendelkező személyek közül 2 fő altiszti, 44 fő segédhivatalnok, illetve a nevezetes ajánlásokkal rendelkező 38 személy is díjnokként kezdte el szolgálatát.

Példaként említeném a nemesi származású cserneki és tarkeői Dessewffy Józsefet, akinek ajánlója Dessewffy Arisztid volt, akadémiai végzettséggel, díjnokként kezdte meg pályafutását. Androvicz Gábor elemi iskolai végzettséggel, Dr. Wlassits Gyula ajánlásával, díjnokként kezdte a MÁV szolgálatát. Két alkalmazott altisztként töltötte be első beosztását: Bergh Ilonkát édesapja Bergh Albert osztályvezető ajánlotta, kezelőnő jelöltként polgári iskolai végzettséggel rendelkezett. A másik altisztként első beosztását betöltő, ajánlással rendelkező alkalmazott Bodrogai Margit volt, alkalmazásának kezdete megegyezett Bergh Ilonkáéval. Édesapja Bodrogai János állomás elöljáró ajánlotta, iskolai végzettsége szintén a kezelőnő jelöltektől elvárt polgári iskola volt.

A MÁV Segédhivatalának szolgálatába tartozó alkalmazottak között a fentebbi adatokból láthattuk, nem rendelkezett minden alkalmazott érettségivel. Ilyen esetben csak külön felvételi vizsgaengedéllyel lehetett valaki hivatalnok vagy hivatalnok gyakornok. A vizsga rendszere szigorú volt, kizárta a pótvizsga lehetőségét.²¹ A nők oktatásának problematikájáról a fentebbiekben már tettem említést. A nők körében megkövetelt iskolai végzettség legalább 4 polgári vagy annak megfelelő tudás volt. Ha ezt a kritériumot nem teljesítette a leendő alkalmazott és csak hat elemivel rendelkezett, ebben az esetben felvételi vizsga engedélyét kellett kérvényezni az elnöktől, annak külön engedélyével lehetett vizsgát tenni. A vizsga sikertelen letétele

²¹ Miklós Imre: A magyar vasutasság oknyomozó történelme. Vác, 1938. 586. (továbbiakban: Miklós, 1938)

esetén az elnök külön engedélyével lehetett szakvizsgát tenni. Ha két alkalommal is sikertelen a letétel az alkalmazott számára az elbocsátást jelentette.²² Hiányzó iskolai képezés üzletvezetői vagy igazgatói engedéllyel megszerezhető volt a férfiak számára. A nőket elsősorban kezelőnőként alkalmazták, végzettségük középiskolai alsó négy osztály vagy felsőleányiskola volt.²³ Az almanachokban megtalálható, Segédhivatalban dolgozó női alkalmazottak arányszáma 1905-ben 15% volt, még 1916-ban 11 % volt, a százalékos aránycsökkenés magyarázata, a Segédhivatalban szolgálók arányának növekedése, amely nem növekedett arányosan a nők alkalmazásával.

A műegyetemet végzett személyek mérnöki diplomával azonnal felvételt nyertek, a MÁV megfelelő munkahelyet biztosított számukra.²⁴ Jogtudományi képesítéssel rendelkező leendő alkalmazottakat fogalmazói beosztásban foglalkoztatták. A középiskolai érettségivel, tíz hónap szolgálati idővel, vasúti tisztképzővel rendelkező alkalmazottak hivatalnoki beosztást tölthettek be.²⁵

A hivatalnoki állás betöltése előtt az alkalmazott díjnoki beosztásba volt foglalkoztatva. A szükséges három üzleti vizsga letétele után (távirodai, forgalmi, kereskedelmi), illetve az elméleti ismeretek gyakorlatban történő alkalmazása után, mint hivatalnokgyakornok volt foglalkoztatva az alkalmazott. A gyakorlati idő teljesítése és az anyagbeszerzési vizsga letétele után történt meg a hivatalnoki kinevezés.²⁶ A középiskola alsó 4 osztályának elvégzésével a leendő alkalmazottak altiszti minőségben kezdhették meg szolgálatukat.²⁷ Altiszti gyakornok egy alkalmazott úgy lehetett, ha teljesítette a hivatalnokgyakornok kinevezéséhez is szükséges vizsgákat.²⁸ Az altiszti felvételi vizsgát az 1888. évi 15 841. számú rendelete alapján teljesítik a leendő alkalmazottak. A rendelet tartalmazza az altiszti ranghoz szükséges vizsgák elvégzését, a betöltendő munkakörnek megfelelően: szertárnoki, távirodai, forgalmi, illetve állomási felvigyázói, vonatvezetői, illetve kezelői, állomási előljárók, kereskedelmi, raktárnoki munkakör számára előírt vizsgakötelezettség.²⁹ Az adatbázisban feltüntetett alkalmazottak közül 342 olyan személyről van tudomásunk, akik a szolgálati táblázatuk alapján, semmilyen vizsgával nem rendelkeztek a fentebb felsoroltak közül. 17 alkalmazott államszámviteli, felügyelet alatti, illetve önálló forgalmi szolgálati, önálló távirdai, illetve raktárnoki vizsgával is rendelkeztek, illetve még 6

²² Szabályok a nők alkalmazásának feltételeiről (34 111/a rendelet) In: Hivatalos Lap. 1888.07.23. 204.

²³ Szigeti, 1910.

²⁴ A MÁV ma is rendelkezik gyakornoki programmal azon mérnökök számára, akik napjainkban is biztos munkahelyet, kereseti lehetőséget keresnek.

²⁵ Récsey, 1905-1907. 146.

²⁶ Szigeti, 1910. 64-65.

²⁷ Uo. 59.

²⁸ Récsey, 1905-1907. 146-150.

²⁹ Szigeti, 1910. 64-66.

alkalmazott a fentebb felsorolt vizsgákat a felügyelet alatti forgalmi szolgálati vizsga kivételével mind sikeresen teljesítette. 11 fő tette le az altiszti képesítési vizsgát, ami nem tüntették fel az altiszti kinevezéshez szükséges három üzleti vizsgát. 3 személy rendelkezett önálló forgalmi, önálló távirdai, és raktárnoki vizsgával. 2 fő teljesítette az államszámviteli, önálló távirdai, illetve a raktárnoki vizsgát, 2 fő csak felügyelet alatti forgalmi szolgálattal, ugyancsak 2 fő csak forgalmi vizsgával rendelkezett. 16 olyan személyről van tudomásunk, akik az előléptetéshez, kinevezéshez szükséges vizsgák eltérő variánsaival rendelkeztek. A központi beosztásba történő bekerüléshez elengedhetetlen feltétel volt a gyakorlati múlttal és elméleti tudással történő rendelkezés.³⁰

A Segédhivatal alkalmazottai közül 36 fő kezdte meg első beosztását altisztként, viszont az altiszti vizsga teljesítését csak 15 fő tüntette fel szolgálati táblázatában. A hivatalnoki előmenetelhez szükséges három üzleti vizsgának a teljesítése, a szolgálati táblázatok alapján, összesen 1 főnek sikerült.

Az 1884. évi vasúti rendtartás eltörölte az automatikus előléptetés lehetőségét.³¹ A díjnoki beosztásban szolgálatot teljesítők számára az irodakezelő beosztás jelentette a legközelebbi kinevezési lehetőséget. A kinevezést elősegítette az alkalmazottak számára a tisztképző elvégzése. Tisztképző tanfolyamot csak azok az alkalmazottak teljesíthettek, akik gimnáziumi, reáliskolai, vagy azzal egyenrangú vég-, illetve érettségi bizonyítvánnyal rendelkeztek.³² Ha érettségi vizsgával nem rendelkezett a leendő hallgató kivételes esetben megengedett volt hivatalnokgyakornokká vagy hivatalnokká történő kinevezés. Ez esetben külön kérvény benyújtása volt kötelező.³³

A MÁV alkalmazottak beosztásai, jövedelmi viszonyaik

A tanfolyamra történő jelentkezők kiválasztása névjegyzék alapján történt meg, amelyet az Igazgatóság állított össze. A tanfolyam elvégzése után, ha valaki állomás-felügyelő vagy irodakezelő volt, hivatalnokká lehetett kinevezni. Az alkalmazottak két fizetési csoportba „A” illetve „B” csoportba voltak besorolva. Az „A” csoportba a tisztviselők tartoztak. A „B” csoportba az egyéb alkalmazottak, az altisztek, - akik legalább a középiskola alsó négy osztályát elvégezték- az 1-16-ig besorolt beosztásba tartoztak, a rangsorban ez alatt felsorolt alkalmazottak a szolgálta kategóriába tartoztak.³⁴ A hivatalnoki és a központi munkakörök azonban teljesen rendezetlenek voltak. A „vasúti ranglétrán” történő feljebbjutás lehetséges volt: az elméleti és gya-

³⁰ Szabolcsy Antal: A vasutak igazgatása és szolgálati szervezete. Budapest, 1909. In. Közlekedési Szakkönyvtár. I. sor. 8. k. Szerkesztette: Képegy Árpád. 72. (továbbiakban: Szabolcsy, 1909)

³¹ Miklós, 1938. 317.

³² Szigeti, 1910. 56.

³³ Miklós, 1938. 586.

³⁴ Szigeti, 1910. 59.

korlati vizsgák teljesítésével, a soron kívüli, azaz érdemi teljesítménnyel (gyakorlat, tehetség, szorgalom), illetve a szelekció révén.³⁵ Az 1893. évi 5.§ alapján az állami alkalmazottak kinevezése a minőség alapján történik meg alsó osztályból felsőbb fizetési osztályba. Előléptetés esetén a vasutasokkal megegyezően alsóbb osztályból feljebb kerül, de az adott alkalmazott fizetési osztálya nem változott.³⁶

A fentebbiekben említett „A”, illetve „B” csoportok a beosztások rögzítése mellett a fizetési kategóriákat is jelentették. A vasutasok illetményüket 1884-1907 között forintban³⁷ kapták. Az illetmények utolsó rendezése az első világháború előtt, 1907-ben történt meg. Az ikertörvény tartalmazta az alkalmazottak fizetésemelését, új beosztási táblázat, egyben az új illetmények rögzítését.³⁸ Az 1893. évi IV. törvénycikk, melynek címe: „az állami tisztviselők, altisztek és szolgák illetményeinek szabályozásáról, és a megyei törvényhatóságok állami javadalmazásának felemeléséről” szintén „A”, illetve „B” csoportokba különíti el az alkalmazottakat.³⁹

A vasúti személyzet fizetési összetételét vizsgálva az első fontos különbségtétel, az adott alkalmazott MÁV-nál betöltött státusza: állandó⁴⁰ vagy ideiglenes.⁴¹ Az 1914. évi XVII. törvénycikk 2.§ VI. pontja alapján büntetés végrehajtás szempontjából az állandó és ideiglenes alkalmazottak is közhivatalnoknak számítottak.⁴² Az állami tisztviselőkhöz hasonlóan a Segédhivatal alkalmazottai is részesültek fizetésben és lakáspénzben. Az összeg nagyságát a szolgálat helyszíne és az évi fizetés összege határozta meg.⁴³

³⁵ Szabolcsy, 1909. 44-51.

³⁶ 1893. évi IV. törvénycikk, az állami tisztviselők, altisztek és szolgák illetményeinek szabályozásáról, és a megyei törvényhatóságok állami javadalmazásának felemeléséről. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6487> (letöltés ideje: 2013.03.07)

³⁷ A szolgálati táblázatok által feltüntetett illetmények már 1907 előtt is tartalmaztak koronában meghatározott illetményeket.

³⁸ Majdán János: A vasszekér diadala. Budapest, 1987. 152-156.

³⁹ 1893. évi IV. törvénycikk, az állami tisztviselők, altisztek és szolgák illetményeinek szabályozásáról, és a megyei törvényhatóságok állami javadalmazásának felemeléséről. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6487> (letöltés ideje: 2013.03.07)

⁴⁰ Az 1914. évi XVII. törvénycikk állandó vasúti alkalmazottaknak azokat a személyeket tekinti, akik tisztviselők, évi fizetéssel bíró egyéb alkalmazottak, illetve azok a havidíjasok, munkások, napibéressek, akik három év eltelte után is megszakítatlanul végzik szolgálatukat.

⁴¹ Az ideiglenes alkalmazottak azok a havi- napidíjasok, illetve napibéressek, munkások, akik három esztendőnél nem régebben szolgálnak a vasutat, illetve a külön szerződéssel rendelkező személyek sem tekinthetők állandó vasúti alkalmazottnak.

⁴² 1914. évi XVII. törvénycikk, a vasúti szolgálati rendtartásról. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7273> (letöltés ideje: 2013.03.08)

⁴³ Wodiáner, 1918. 144.

Az állami alkalmazottaknál a lakpénz minden egyes fizetési osztály számára a lakóhelyétől függött.⁴⁴ A Segédhivatal alkalmazottai közül 107 fő rendelkezett budapesti illetőséggel, mely a legmagasabb lakáspénz kategóriába tartozott, azaz legalább évi 300 korona lakpénzben részesültek, a maximum érték 800 korona volt. II. lakáspénz-osztályba 15 alkalmazott tartozott, akik községi illetőségnek Debrecent, Szegedet, Kassa, Szombathelyet, Nagyváradot jelölték meg, az összeg értéke minimum 240-, maximum 640 korona volt. III. lakáspénz-osztályban konkrét településeket jelöltek meg, amely után megállapították az összeget, ilyen településeken az alkalmazottak közül 28-an rendelkezett. IV- V. lakáspénz-osztályba azok a törvényhatósági-, rendezett jogú, illetve egyéb települések tartoztak, amelyek a fentebbi három osztályon kívül volt megtalálható. Ebbe az osztályba az alkalmazottak közül 187 fő tartozott, lakáspénzük minimum 150-180-tól 400-480 koronáig terjedt.⁴⁵ Az államtisztek lakbérosztályai a vasutasoktól eltérően négy kategóriába voltak beosztva, bár az első kategóriába mind a két esetben Budapest szerepelt.⁴⁶

A fizetéseket illetően az altisztek fizetése a „B” táblázat egyéb alkalmazottai közül 1-16-ig terjedő szolgálati minősítésben voltak megtalálhatók, azaz a főművezetőtől a tűzorségi felvigyázóig terjedt 600-1800 forint közötti összegben.⁴⁷ Az államtisztviselők fizetése három fokozatba volt beosztva 300-500 forint közötti összegben. A hivatalosolga 250-350 forint közötti fizetéssel rendelkezett, amihez, ha Budapesten élt, 100 forint lakáspénzt is kapott.⁴⁸ A Budapesten beosztott vasúti alkalmazottak évi fizetése és lakáspénze az 1907. évi 12.§ alapján 750 forint volt, az államtisztviselőknél, nőtleneknél 600 forint plusz lakáspénz, nőöknél 700 forint plusz lakáspénz volt.⁴⁹ Az altiszti minőségben feltüntetett kezelőnők fizetése havi 25 forint volt, melyet évenként 5 forintra emeltek, maximum 50 forintra emelkedhetett az

⁴⁴ 1893. évi IV. törvénycikk, az állami tisztviselők, altisztek és szolgák illetményeinek szabályozásáról, és a megyei törvényhatóságok állami javadalmazásának felemeléséről. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6487> (letöltés ideje: 2013.03.07)

⁴⁵ A lakáspénz-osztályok, illetve az összegeket az 1918-as almanachban, illetve az 1907.évi L. törvény 9.§ tartalmazza.

⁴⁶ 1893. évi IV. törvénycikk, az állami tisztviselők, altisztek és szolgák illetményeinek szabályozásáról, és a megyei törvényhatóságok állami javadalmazásának felemeléséről. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6487> (letöltés ideje: 2013.03.07)

⁴⁷ Wodiáner, 1918. 142-143.

⁴⁸ 1893. évi IV. törvénycikk, az állami tisztviselők, altisztek és szolgák illetményeinek szabályozásáról, és a megyei törvényhatóságok állami javadalmazásának felemeléséről. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6487> (letöltés ideje: 2013.03.07)

⁴⁹ 1907. évi L. törvénycikk, a magyar királyi államvasutak évi fizetéssel bíró alkalmazottai illetményeinek rendezéséről. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6989> (letöltés ideje: 2013.03.07), illetve 1893. évi IV. törvénycikk, az állami tisztviselők, altisztek és szolgák illetményeinek szabályozásáról, és a megyei törvényhatóságok állami javadalmazásának felemeléséről. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6487> (letöltés ideje: 2013.03.07)

összeg, megilleti a szabad lakás, támogatás.⁵⁰ legtöbb esetben feltüntetett díjnak beosztásban, az alkalmazottak napidíja, a szolgálati táblázatokban feltüntetett összegek alapján 2,5 korona volt. A női, illetve a férfi díjnyokok fizetésbeli különbségtételéről Wilhelm Szidónia írt cikket, sérelmezve az egyenlő elbánás elvének hiányosságát a női díjnyokok foglalkoztatását illetően.⁵¹

Összegzés

MÁV Igazgatósági iratokat több levéltárban is őriznek: Budapest Főváros Levéltára – „MÁV Igazgatóságok, üzletvezetőségek és főnökségek töredékes iratai” fondban 1,08 ifm terjedelemben illetve a Magyar Országos Levéltárban „Magyar Államvasutak Igazgatósága” fond 1280,90 ifm terjedelemben. A levéltárakkal történő levélváltások alapján tudomásom szerint a Segédhivatal alkalmazottairól maradtak meg olyan jellegű információk, melynek segítségével rekonstruálni lehet az alkalmazottak társadalmi összetételét, egyéni státuszukat. A vizsgálat fontos részét képezte az alkalmazottak iskolai végzettsége, melyhez – amint azt a fentebbiekben láthattuk - szorosan köthető az első beosztás betöltése mellett a vasúti szakképesítés, azaz a minél magasabb beosztás elérése. Az egyén beosztása jövedelmi viszonyát is meghatározta, mindamellett a megfelelő munkavégzés az előléptetés és a kinevezés lehetőségét is jelenthette. Az államtisztviselők fizetési viszonyaival összehasonlítva láthattuk, a szigorú törvényi keretek között szabályozott államvasúti jövedelmi rendszer nem maradt el a fizetések kifizetésében sem az államtisztviselőkéétől. Érzékelhettük azonban hogy a nemek közötti fizetések arányának a megállapítása - a század első felében - még hagyott maga után kívánnivalót.

⁵⁰ Szabályok a nők alkalmazásáról. 34 111/A I. a- rendelet. In. Hivatalos Lap. 1888.07.23. 204.

⁵¹ Wilhelm Szidónia: Az állami díjnyokok fizetésrendezése. In. A nő és a társadalom. II. évf. 6. sz. 104.

FÁBIÁN MÁTÉ

A Vályi Péter-eset¹

1973. szeptember 15-én tragédia történt a miskolci Lenin Kohászati Művek martinacélművében. Vályi Péter – a Minisztertanács elnökhelyettese – az üzemplátogatás során súlyos balesetet szenvedett, néhány nappal később belehalt sérüléseibe. Sem a vizuális, sem az írott sajtó nem foglalkozott bővebben a témával annál, hogy a baleset, majd a halálhírt leközlötték. A városlakók azonban nem elégedtek meg az Észak-Magyarország vagy a Déli Hírlap néhány mondatos, sablonos tájékoztatásával. Az eset hosszú ideig még beszédtema volt a városban. Mindenki tudni vélte az igazságot, és előszeretettel hangoztatta is azt. Ezen időszakban számos olyan információ került a felszínre, melyeknek köszönhetően még a mai napig is zavarosak Vályi Péter halálának körülményei.² Ebben a tanulmányban igyekszem a korabeli jelentésekre, beszámolókra alapozva részletesen bemutatni a baleset előzményeit, körülményeit és utóéletét.

Vályi Péter 1919. december 25-én született Szombathelyen. 1942-ben a Budapesti Műegyetemen szerzett vegyész mérnöki diplomát, majd a Simontornyai Bőrgyárban dolgozott laboratóriumi vezetőként. 1945-ben letartóztatták azzal a váddal, hogy kommunista propagandát folytatott. Szüleit ekkor a nyilasok internálják. 1945 áprilisában lépett be a kommunista pártba, majd részt vett a simontornyai helyi párt-szervezet megalakításában. 1948-ban az Országos Tervhivatalba került előadóként, később osztályvezetőnek is kinevezték. 1948-1952 között a közgazdasági egyetemen oktatott előbb adjunktusként, majd docensként. 1954-ben a Tervhivatal elnökhelyettesévé nevezik ki, 1967-ig első elnökhelyettesként dolgozott. Ezután pénzügyminiszterként és a Központi Bizottság gazdaságpolitikai bizottságának tagjaként tevékenykedett. 1971-ben nevezték ki a Minisztertanács elnökhelyettesének; a nemzetközi gazdasági kapcsolatok bizottságának elnöke lett; képviselte az országot a

¹ A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

² Sokáig tartotta (és tartja még a mai napig is) magát az az elmélet, hogy Vályi Péter balesete, tulajdonképpen nem is a véletlennek volt köszönhető. Több elmélet született arra vonatkozólag, hogy ellenlábasai vagy éppen maga Kádár János intézkedéseinek hatására történt az incidens. Ezen elképzeléseknek az alapjait néhány érdekes tény adta, ezekre később majd felhívom a figyelmet.

Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsában (KGST); illetve betöltötte az elnök szerepét a magyar-szovjet, magyar-román és a magyar-lengyel kormányközi gazdasági együttműködési bizottság magyar tagozatában. A Központi Bizottság tagjának a Magyar Szocialista Munkáspárt X. kongresszusán választották meg. Munkásságát még életében a Népköztársasági Érdemérem arany fokozatával, kétszer a Munka Érdemrenddel, és a Munka Érdemrend arany fokozatával ismerték el; ezen felül több magas külföldi kitüntetést is megkapott.^{3 4}

A hiedelmekkel ellentétben Vályi Péter miskolci látogatásának a célja elsősorban nem a Lenin Kohászati Művek (továbbiakban: LKM) meglátogatása volt. Az Északmagyarországi Idegenforgalmi Intézőbizottság elnökeként a testület szeptember 17-re tervezett ülésén kívánt részt venni.⁵ Lévén, hogy tizenhetedike hétfőre esett nem meglepő, hogy az elnökhelyettes és felesége már a hétvégét is a városban akarta tölteni. Pénteken délelőtt – szeptember 14-én – közölte Valuk Ernő rendőr-alezredes, a Kormányórság képviselője, Vályi érkezését a Borsod megyei Rendőrfőkapitányság Állambiztonsági Szervével.⁶ Ahogy az lenni szokott magas rangú állami tisztviselő látogatásakor, a Kormányórság és a helyi karhatalom pontosan egyeztetette a hivatalos programot. A szabad programot a megyei tanács VB. elnöke szervezte meg.

A Politikai Bizottság számára készített egyik jelentésben megemlítésre kerül, hogy dr. Ladányi József – a megyei tanács elnöke – a látogatás előtt már többször egyeztetett személyesen Vályi Péterrel telefonon, és ezen beszélgetések alkalmával felvetette, hogy érdemes volna megtekinteni a Lenin Kohászati Művek új fejlesztéseit.⁷ Mikor a gyárlátogatás biztossá vált, a megyei tanács értesítette az LKM Vezérigazgatóságát. Innentől kezdve válik bonyolulttá az eset, hiszen a jelentések nagyobb része egymástól eltérő vagy éppen egymásnak ellentmondó információkat tartalmaz. Magának dr. Énekes Sándornak – az LKM vezérigazgatójának – a szerepe sem egyértelmű. Amit a legtöbb beszámoló megemlít, hogy Énekes szeptember 14-

³ Magyar Életrajzi Lexikon. 1000-1990. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (letöltés ideje: 2013.03.11)

⁴ Vályi Péter (1919-1973). Déli Hírlap, V. évf. 219. sz. 1973. szeptember 18.

⁵ Ezt a tényt támasztja alá a PB és a Kormány számára készített beszámoló. „Jelentés a Politikai Bizottsághoz és a Kormányhoz Vályi Péter elvtárs, az MSZMP KB tagja, a Minisztertanács elnökhelyettese halálos kimenetelű üzemi balesetéről”. 1973. szeptember 21. (továbbiakban: Jelentés – PB/Kormány – 1973.09.21) MOL M-KS 288.f.5/620.ö.e. (1973.09.25) 67R/91.

⁶ A Borsod megyei Rendőrfőkapitányság Állambiztonsági Szervének jelentése Vályi Péter elvtárs LKM-ben történt balesetének tárgyában. 1973. szeptember 16. (továbbiakban: Jelentés – BmRFK/ÁSZ – 1973.09.16) Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Alsószolcai Fióklevéltára. XXXV.1.f./28. ö.e.

⁷ „Jelentés a Politikai Bizottságnak Vályi Péter elvtárs halálos kimenetelű üzemi balesete ügyében folytatott rendőri nyomozás befejezéséről” 1973. október 24. (továbbiakban: Jelentés – PB – 1973.10.24) MOL M-KS 288.f.4/123.ö.e. (1973.11.01) 80R/92.

én szerzett tudomást Vályi másnapi látogatásáról. Még aznap délután összehívta a műszaki vezetőket és közölte velük a következő nap programját. Ezen tájékoztató alkalmával elhangzott, hogy elsősorban az épülő nemesacél-hengermű megtekintése a terv, de amennyiben az idő engedi, Énekes szorgalmazni fogja a martinacélmű megtekintését is. A szemtanúi beszámolók alapján kijelenthető, hogy Énekes már ekkor úgy intézkedett, hogy az öntőcsarnokot maximális üzemeltetés közben fogják meglátogatni.⁸

A Minisztertanács elnökhelyettese és felesége tizennegyediken este háromnegyed kilenc táján érkezett a pénzpataki vadászházhoz. A vacsoránál jelen volt Ladányi is, aki a másnapi programot egyeztette Vályival. Ennek megfelelően a kora hajnali ébredés, és a reggeli vadászat után 10 óra körül érkeznek meg az LKM-be, ahol egy rövid tájékoztatás után megtekintik a gyártelep egyes részlegeit.⁹

Szeptember 15-e reggelén és délelőttjén minden az előre megbeszéltek alapján zajlott. Vályi 10 órakor érkezett meg a Vezérigazgatóság épületébe, ahol egy egyórás tájékoztatót vett részt. Rajta kívül még jelen volt ezen a megbeszélésen Ladányi József, Énekes Sándor és Csorba Barnabás meghívott újságíró. A beszélgetés témája a hazai acélfejlesztés volt, továbbá megvitatták a Lenin Kohászati Művek szerepét az ország ipari termelésében. A Központi Bizottság számára készített jelentés szerint Énekes már ekkor felvetette, hogy érdemes lenne a martinacélművet is meglátogatni, de erre vonatkozóan döntés ezen alkalommal még nem született.¹⁰

A beszélgetés után, 11 órakor kezdődött a gyárlátogatás, melynek célja a nemesacél-hengerműben folytatott fejlesztések megtekintése volt. Már ekkor magához hívatta Énekes az Iparszervezési Főosztály vezetőjét, Bánvölgyi Ferencet, és tudatta vele, hogy a látogatás következő állomása a martinacélmű lesz, ezért Farkas Istvánnal, a gyáregység vezetőjével együtt várakozzanak a részleg bejáratánál. A delegáció 11:40 körül érkezett a martinhoz, ekkor Énekes ismételt felvette a kérdést, hogy megtekintik-e az acélművet. Ekkor egyezett bele Vályi Péter az előzetes programtervtől való eltérésbe, így a vezérigazgató az öntőcsarnokba vezette a társaságot.

A jelentésekből egyértelműen kiderül, hogy az acélmű legveszélyesebb részén kívánta keresztül vezetni a látogatókat Énekes. Az öntőcsarnokot vendégek előtt ritkán nyitották meg, és akkor is kizárólag a pódiumról lehetett megtekinteni az üzemet. A vezérigazgató határozott utasítását követve azonban közvetlenül a gyárrészleg közepén haladtak keresztül, ezzel nagyban növelve a balesetveszélyt. A Szakszervezetek Borsod megyei Tanácsa is készített egy véleményt a balesetről, melyben részletesen elemzik a helyszínt.¹¹ A baleset előtt közvetlenül teljes üzemeléssel működött

⁸ Jelentés – BmRFK/ÁSZ – 1973.09.16

⁹ Jelentés – PB/Kormány – 1973.09.21

¹⁰ Jelentés – PB – 1973.10.24

¹¹ Vélemény Dr. Vályi Péter, a Minisztertanács Elnökhelyettesének és Dr. Énekes Sándor LKM vezérigazgatójának halálos, illetve súlyos balesetével kapcsolatban. Szakszervezetek Borsod megyei Tanácsa.

az acélmű. Ezt Énekes Sándor rendelte el, hiszen így tudta a társaság teljes egészében megtekinteni a részleg működését. Hiába figyelmeztette őt a gyáregység vezetője és néhány ott dolgozó munkás, nem tudták ettől az álláspontjától eltántorítani. Az üzemben működő félportaldu öntecseket rakott át az 5. számú öntögödörből egy üzemi kocsira, továbbá fontos megemlíteni még, hogy a 6. számú kemencénél tervszerű fenékjavítást végeztek. Az ezen műveleteket végző munkások nem tudtak a látogatásról, őket arról nem tájékoztatták.¹² Az öntögödör mellett megálltak, hogy a továbbhaladás szempontjából nélkülözhetetlen keskeny útszakaszt biztonságossá tegyék, az annak közelében végzett munkálatokat (darumozgatás, kifúvatás) erre az időre felfüggeszték.

Szemtanúi beszámolók alapján majdnem teljes bizonyossággal rekonstruálható a baleset. Vályi Péter nagyjából 10-15 centiméterre állt meg a gödör szélétől, tőle közel ilyen távolságban helyezkedett el Énekes Sándor. Tekintetükkel a kemencében végzett munkálatokat figyelték, melynek dolgozói továbbra sem kaptak információt a vendégek jelenlétéről. Ekkor a munkálatok során rutinműveletnek számító kifúvatás következett, mely során a salakanyagot és egyéb szennyeződésekét távolították el. Ez a folyamat óriási szikraesőt hozott, mely a kívülállók számára váratlan hanghatással is járt; illetve az egyébként is magas hőmérsékletet nagyjából 110 °C-ra melegítette. A következő néhány pillanat történéseire vonatkozó beszámolók kétféle mozdulatsort írnak le. A Borsod megyei Rendőrfőkapitányság által lefolytatott nyomozásból úgy tűnik, hogy „dr. Énekes Sándor a vagon mellől felső testtel előre dőlve, mintha megbotlott volna, rádőlt Vályi elvtársra, majd mindketten belestek az öntögödör tüzes kokillái közé.”¹³ A Politikai Bizottság számára készített jelentés azonban úgy számol be a történetekről, hogy „[Vályi Péter] Feltehetően az említett hatásoktól hátra felé billenve, merev testtel az öntögödör felé dőlt. Dr. Énekes Sándor észlelve a dőlést, reflex-szerűen utána nyúlt. Megmarkolta mindkét karját. Miután mindketten kimozdultak az egyensúlyi helyzetükből, együtt estek a gödörbe (...)”¹⁴ Ezen egymásnak talán ellentmondó tanúvallomások fényében, nem lehet maximálisan rekonstruálni az esetet, de az idegenkezűséget majdnem teljes bizonyossággal ki lehet zárni.

A korábban már említett szakszervezeti jelentés kiemelten foglalkozik a baleset okaival: „[a baleset oka] Különböző technológiai, anyagmozgatási hatások összegződése. Az egész üzem korszerűtlensége, zsúfoltsága, balesetveszélyessége.”¹⁵ Az

Miskolc. 1973. szeptember 19. (továbbiakban: Vélemény – Szakszervezet – 1973.09.19) Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Alsószolcai Fióklevéltára. XXXV.1.f./28. ö.e.

¹² Jelentés – PB/Kormány – 1973.09.21

¹³ Jelentés – BmRFK/ÁSZ – 1973.09.16

¹⁴ Jelentés – PB – 1973.10.24

¹⁵ Vélemény – Szakszervezet – 1973.09.19

üzem területén jelentkező különböző fény-, és hanghatások az ezeket nem ismerők-ből reflexszerű mozdulatokat válthattak ki.

Az öntőgödörben lévő kokillák hőmérséklete kb. 700°C-os lehetett. Énekest az odasiető munkások rögtön kihúzták, de Vályit csak 6-8 perc elteltével tudták kiszabadítani. A késlekedés oka az volt, hogy a darunak az egyik kokillát el kellett távolítania, hogy az azbesztruhás martinászok le tudjanak szállni a mélybe. Addigra az elnökhelyettes már súlyos és életveszélyes sérüléseket szenvedett, testének 80%-a összeégett. A helyszínre érkező mentőautó a miskolci Megyei Kórház baleseti sebészetére szállította a két sérültet.¹⁶

A megyei Rendőrfőkapitányság 12.10-kor kapott értesítést az esetről. Az intézkedéssel és az eset kivizsgálásával dr. Kardos László rendőralezredest, a III/1. osztály vezetőjét bízták meg. A helyszínre érkezés után rögtön megvizsgálták az öntőcsarnokot és kihallgatták Detvai Istvánt. A darukezelő elmondta, hogy őt senki nem tájékoztatta a vendégek érkezéséről, illetve megmutatta, hogy a darukosárban ülve nem láthatta őket. A további nyomozás és tanúmeghallgatások nyilvánvalóvá tették, hogy „a (...) tárgytól eredő fizikai erőbehatást ki lehetett zárni.” Bár nyilvánvalónak tűnik, hogy a daru megmozdulása befolyásolta az esetet, Detvai felelőssége egyértelműen kizárható.

A továbbiakban igyekszem a különböző jelentések, beszámolók alapján a baleset okait felvázolni. Véleményem szerint nem az a legfőbb kérdés, hogy Énekes botlott-e meg és esett neki Vályinak, vagy utóbbi magától kezdett zuhanásba és a vezérigazgató ténylegesen csak segíteni akart. Sokkal érdekesebb, hogy miért volt annyira fontos Énekes Sándor számára az előzetes programtól való eltérés, hiszen mint az acélmű korábbi dolgozója ismernie kellett az öntőcsarnokban jelentkező veszélyforrásokat. Eddigi ismereteim alapján azt feltételezem, hogy a vezérigazgatót az LKM fejlődésének előremozdítása motiválhatta. A nemesacél-hengermű fejlesztése a megfelelő ütemben haladt, ezen folyamat végén az ország legkorszerűbb üzemmé vált. A martinnak ezt az európai színvonalú hengerművet kellett volna kiszolgáltatnia, ám annak elmaradottsága miatt erre reális esély nem volt. Énekesnek az lehetett a célja, hogy a Minisztertanács elnökhelyettese saját szemével tapasztalhatta meg az acélmű korszerűtlenségét (ezt néhány műszaki vezető vallomása is megerősítette) és ezáltal felvetődhessen egy esetleges állami beruházás, fejlesztés. Amennyiben tényleg ez motiválta a vezérigazgatót, akkor kijelenthető, hogy a látogatás nem érte el a célját. A szakszervezeti vélemény ugyan részletesen elemzi az üzemben található hiányosságokat, és az egyes termelőeszközök elavultságát¹⁷, de a Politikai Bizottság,

¹⁶ Jelentés – PB/Kormány – 1973.09.21

¹⁷ Továbbá kiemelik, hogy „A minisztériumi szerveknek segítséget kell adni a Lenin Kohászati Műveknek a korszerűsítésére, a veszélyforrások felszámolására, mert tudomásunk szerint ez milliárdos költségeket jelent és erre a vállaltnak nincs lehetősége.” - Vélemény – Szakszervezet – 1973.09.19

a Központi Bizottság és a Kormány számára készített jelentésekben ezek a tényezők már nem szerepelnek. A későbbiek folyamán ezt a gyáregységet majd be is záratják.

Az előbb említett jelentések egyértelműen Énekes Sándort tették meg a baleset felelősévé.

„Felelőssége abban áll, hogy:

- a biztosítási feladatokat ellátó és szervező Iparszervezési Főosztály számára nem tett intézkedést az Acélműben történő biztosítás megszervezésére. Így az Acélmű látogatásának biztosítása szervezettséget nélkülöző, ad hoc jellegű volt. A vizsgálat megállapította, hogy az ott dolgozókat a látogatásról senki nem értesítette, s így a termelő munka a szokott mederben folyt;
- személyes utasítással megváltoztatta azt az útírányt, amely az adott viszonyok mellett biztonságosabb lett volna, s a balesetre nagy valószínűség mellett nem került volna sor;
- az általa már korábban megváltoztatott útvonalon haladva, a III. sz. kemencéhez érve, mint szakembernek feltétlenül fel kellett volna ismernie a továbbhaladás veszélyességét, mégis erre adott utasítást.”¹⁸

A szakszervezet által készített vélemény konkrét példákat említ arra vonatkozólag, hogyan lehetett volna a balesetet elkerülni. „A zavart és balesetveszélyt okozó hatásokat csökkenteni lehetett volna a VI-os számú S-M Kemence fenékjavításának szüneteltetésével. A félportál-daru vezetőjének – a felkiabálás helyett, hogy álljon meg – utasítást kellett volna adni arra, mely szerint addig semmilyen irányú mozgást nem végezhet, ameddig erre engedélyt nem kap és olyan helyre kellett volna állítani a darut, ahol nincs vagon sor. Az ut feltakarítását el kellett volna végezni. Összességében a munkát le kellett volna állítani, vagy azon az útvonalon menni végig, ahol már több delegációt és látogatót biztonságosan végig vittek.”¹⁹

A nyomozás során Bánvölgyi Ferenc iparszervezési főosztályvezető és Farkas István gyáregység vezető ellen is gyanúsított eljárás indult, ám a később feltárt adatok és a szembesítések eredménye alapján ezeket megszüntették.

A Politikai Bizottság az 1973. október 23-i ülésén a jelentést megtárgyalta, és ott bizonyos határozatokat hozott. Tudomásul vették, hogy a nyomozás iratait az illetékes szervek átadták az ügyészségnek Énekes Sándor elleni vádemelés céljából²⁰;

¹⁸ Jelentés – PB – 1973.10.24

¹⁹ Vélemény – Szakszervezet – 1973.09.19

²⁰ A Legfelsőbb Bíróság egy év és hat hónap börtönbüntetésre ítélte, ám ennek végrehajtását három évi próbaidőre felfüggesztette. Az MSZMP B.A.Z. megyei bizottsága is folytatott vizsgálatot az ügyben, határozatának értelmében szigorú megrovásban részesítették Énekest, ezenfelül három évre eltiltották mindenféle párttisztviselésétől. – Az MSZMP B.A.Z. megyei bizottságának 1974. május 10-i ülésének jegyzőkönyve. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Alsószolcai Fiókleveletára. XXXV.1.f./7. ő.e.

továbbá megerősítették, hogy magasrangú hazai és külföldi látogatók esetén az üzemek igazgatói a felelősek a biztonsági és biztosítási előírások betartásáért.

Vályi Péter három nappal a balesete után, szeptember 18-án belehalt égési sérüléseibe, Énekest azonban már október 11-én kiengedték a kórházból.

A váratlan és tragikus baleset azonban még sokáig beszédtema volt a dolgozók körében. Az MSZMP LKM Nagyüzemi Bizottsága több jelentést is készített a munkások hangulatáról, a tragédia utóéletéről. Már szeptember 17-én – tehát a következő hét hétfőjén – született egy beszámoló, amely kiemelte, hogy minden más hazai és nemzetközi hír háttérbe szorult a beszélgetések alkalmával. Többen megjegyezték kritikaként, hogy jobban meg kellett volna szervezni Vályi biztosítását, hiszen pénzügyi szakember lévén kevés tapasztalattal rendelkezik az üzemi látogatások kapcsán. A beszámoló kiemeli, hogy számtalan hamis információ látott napvilágot, példának okáért, hogy az elnökhelyettes már nem is él, hogy több embert is letartóztattak. Annak érdekében, hogy ezen találgatásoknak elejét vegyék, még aznap tájékoztatót tartottak a vezetők, szakszervezeti és KISZ titkárok számára, melyen teljes egészében beszámoltak a szombati nap történéseiről. A jelenlévők vállalták, hogy a pontos információkat megosztják a gyár összes dolgozójával. Ezen felül fontosnak tartom megemlíteni még azt is, hogy több dolgozó önkéntes alapon véradásra jelentkezett, hogy amennyiben a két sérült számára szükségessé válik, zavartalanul tudják biztosítani a vér utánpótlását.²¹

Összegzésként elmondható, hogy a szakszervezeti jelentésben részletezett okok vezethettek oda, hogy Vályi Péter tragikus balesetet szenvedett. Bármennyire is tartja magát még a jelenben is az idegenkezűség elmélete, a rendelkezésre álló iratok alapján teljes bizonyossággal kijelenthető, hogy véletlen baleset történt. Az a kérdés, hogy Énekes botlott-e meg és dőlt neki az elnökhelyettesnek, vagy ő csak utánakapott, szerintem nem kulcsfontosságú, hiszen a tények tükrében elmondható, a balesetet közvetlenül külső körülmények – váratlan fény- és hanghatások, egyenetlen útvonal – okozták. Azon a véleményen vagyok, hogy Énekes Sándort csupán az a cél vezérelte, hogy az LKM-ben további fejlesztéseket tudjon beindítani. Véleményem szerint úgy gondolta, hogy azáltal, hogy bemutatja Vályinak milyen korszerűtlen és életveszélyes körülmények között dolgoznak a martinacélmű munkásai, lehetőséget teremt arra, hogy modernizációs folyamatok indulhassanak el a gyárnak ezen részlegében is.

²¹ „Jelentés a Lenin Kohászati Művek területén 1973. szeptember 15-én 11,45-kor történt baleset visszhangjáról.” MSZMP Borsod Megyei Bizottság Archivuma. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Alsószolcai Fióklevéltára. XII.4.f./8. ő.e.

Végezetül fontosnak tartom kiemelni, hogy az esettel korábban nem különösebben foglalkoztak. Már a baleset után közvetlenül is csak néhány rövid, sablonos tájékoztató hír jelent meg a médiában, melyek semmitmondóak és szükséztűek voltak. Az azóta megjelent helytörténeti munkák – melyek az LKM-hez kapcsolódnak – egyike sem foglalkozott egy-két mondatnál többet az esettel.²² Ezen tényezők játszhattak szerepet véleményem szerint abban, hogy számtalan hamis és a valótól homlokegyenest eltérő információ és elmélet került napvilágra és terjedt el a város lakóinak körében Vályi Péter halálos balesetével kapcsolatban.²³

Melléklet

Vályi Péter

Forrás: <http://mek.oszk.hu/0030-0/00355/html/index.html> (letöltés ideje: 2013.03.16.)

Dr. Énekes Sándor

Forrás: Boros Árpád: Események és tények a diósgyőri kohászat életéből, 1770-2003. Miskolc, 2004. 113.

²² Többek között: Boros Árpád: Tények és képek a diósgyőri kohászat életéből 1770–2005. Miskolc, 2005.; Jung János-Kiss László-Sélei István-Sziklavári János: A diósgyőri acélgyártás története a folytacélgyártás bevezetésétől napjainkig. Miskolc, 2004.; Dobrossy István: Baán István emlékkönyv; A Diósgyőri Vas – és Acélgvár (LKM) története 1944-1988. Miskolc, 2001.; Boros Árpád: Események és tények a diósgyőri kohászat életéből, 1770-2003. Miskolc, 2004.

²³ Fontos azonban megemlíteni, hogy ebben a témában készült egy dokumentumfilm, melyben szintén felmerülnek Vályi Péter halálának körülményei. („Üzemi baleset – Történetek a Kádár-korszak tájékoztatáspolitikájáról” – r. Topits Judit)

A Diósgyőri Acélművek bejárata napjainkban

Forrás: http://m-underground.uw.hu/k_acelmu.html (letöltés ideje: 2013.03.16.)

A hajdani Lenin Kohászati Művek Vezérigazgatósági épületének főbejárata a jelenben

Forrás: http://m-underground.uw.hu/k_acelmu.html (letöltés ideje: 2013.03.16.)

MÁCSAINÉ IVÁN ÉVA

A kolera járvány pusztítása Kalocsán, 1873-ban

Az 1873-as kolerajárvány jellemzői

Európában 1830 előtt ismeretlen volt a kolera,¹ a betegség ázsiai eredetű, ahol már évezredekkel korábban is előfordult. A XIX. század elején eljutott Szibériáig, 1830-ban már Ukrajnában is felütötte a fejét. Az orosz hadsereg által került Lengyelországba, onnan terjedt szét egész Európában. Az 1831-32-es „nagy kolera” járványt követte a „kis kolera” 1836-ban, majd 1848-49-ben, 1854-56-ban és 1872-73-ban fordult elő nagyobb járvány.² A halálozási tendenciák átalakultak Európában a XIX. században, a pestis néhány kisebb fellobbanás után megszűnt, viszont megjelent a kolera, mely az elkövetkező száz esztendőben szintén nagy pusztítást okozott a kontinens népességében.³ Olyannyira, hogy a XIX. századot Kelet-Európában a kolera évszázadának nevezhetjük.

A korban „hányászékelésnek” vagy epekórságnak is nevezték a betegséget, mely mintegy hét alkalommal okozott hazánkban nagyobb járványt, azonban pusztítása egyre kisebb mértékben jelentkezett.⁴ Jelen esetben az 1872-73-as járványt szeretnénk tanulmányozni. A betegség 1871 közepén bukkant fel ismét Oroszországban. Az első magyarországi megbetegedés 1872. március 14-én történt, a máramarosi Rahó községben. Az év végére már az északnyugati megyéket, valamint Temest és Fogarast is elérte. A téli hónapokban lecsendesedett a járvány, azonban 1873 tava-

¹ A kolerának, mint a járványtan klasszikus betegségének, tudományos igényű leírását John Snow adta meg, aki az 1854-es londoni kolerajárvány megfigyelését követően írta le következtetéseit. Állítása szerint a megelőzés és a járvány kordában tartása szempontjából elengedhetetlen a vízhálózat tisztán tartása és ellenőrzése. A betegséget a *Vibrio cholerae* baktérium okozza, széklettel, hányadékkal és szennyvízzel terjed elsősorban, valamint az ezekkel érintkező élelmiszerek révén.

² Schulteis Emil: A magyarországi járványok történetéből. http://mek.oszk.hu/05400/05425/pdf/Schulteis_Jarvanyok.pdf (letöltés ideje: 2012.11.12.)

³ A kolera súlyos hasmenéssel és hányással jár, mely gyors kiszáradáshoz vezet. Kórokozóját 1884-ben ismerte fel Robert Koch. Lappangási ideje általában néhány nap, lefolyása jellemzően a két-három órától az egy-két napig terjedő időszak. Kezelés hiányában a betegség 60%-ban halállal végződik, mely gyakran a fertőzéstől számított első napon bekövetkezik. A felépülés lassú, több hétig is eltarthat.

⁴ Kiss László: Dögvész és epekórság. In: Valóság. XLVII. évf. 9. sz. 19-30. (továbbiakban: Kiss, 2004)

szán ismét fellángolt, szeptemberre már az egész országban tombolt. Nem volt, ami gátat szabott volna a járvány terjedésének, mivel nem sikerült kidolgozni a hatékony védekezés módszereit. Hiába telt el az első országos járvány óta negyven év, nem tudtak hatékony gyógymóddal szembeszállni a koleraival. Olyan gyógyszerek terjedtek el, melyek hatástalanok voltak, sőt sok esetben többet ártottak, mint használtak.⁵ A higiénés viszonyok javultak ugyan valamelyest a korábbi időszakhoz képest, azonban ez csupán a gazdagabb társadalmi rétegek körében mondható el, így ebben a rétegben csökkent csupán a kolerafertőzés kockázata. A kolerajárvánnyal egy időben pusztító országos éhínség tovább súlyosbította a helyzetet, mely szintén a szegényebb rétegek körében szedte áldozatait.⁶ A halálozást más események – az éhínség, maláriajárvány – is növelték, ezért nehéz pontosan megmondani a kolera áldozatainak számát.⁷

Az 1872-73-as pusztítás volt hazánkban az utolsó nagy kolerajárvány, mely után egy évvel kezdődtek meg a közegészségügyi szabályozásról szóló törvénytervezet vitái. Az 1876. évi, a közegészségügy rendezéséről szóló XIV. törvénycikk, egyéb intézkedések mellett, kötelezővé tette a járványos betegségek bejelentését, és felruházta elsődleges intézkedési jogkörrel a törvényhatóságokat.⁸ A törvény előírta kórházi férőhelyek létesítését, gondoskodni kellett a törvényhatóságnak a gyógyszerkészletről és az ápolószemélyzetről. Meg kellett oldani a fertőtlenítést és a betegek elkülönítést, valamint időszakos és zárójelentéseket kellett készíteni a járványok keletkezéséről, lefolyásáról és időtartamáról. Az 1872-73-as járványt követően is többször felütötte a fejét hazánkban a kolera, de már nem okozott akkora pusztítást, mint korábban.⁹ Azok, akik a XIX. század utolsó harmadában azon dolgoztak, hogy a hazai közegészségügyet megreformálják, azon a véleményen voltak, hogy a kolera segítséget nyújthat céljuk elérésében. Az egymást követő járványok olyan mértékben sokkolták a lakosságot, mely a nagy többség számára nyilvánvalóvá tette, hogy sürgős változásokra van szükség a közegészségügyben. Markusovszky Lajos a következő kijelentést tette: „A kolera egyike az emberiség legnagyobb jótévéinek”.¹⁰

⁵ Ilyenek voltak az ópium, a kámforszesz, a rummal, ecettel vagy citrommal kevert ivóvíz, de sokan azokat a fertőtlenítőszeret is beszédtek, melyet külsőleg kellett volna használni.

⁶ Kiss, 2004. 19-30.

⁷ A hivatalos adatok szerint száznolcvankilencezer halott írható a kolerajárvány számlájára, mely 42,3%-os halálozást jelent. A halálozási arány 100,3%-kal nőtt 1870-hez képest, és a teljes halálozási többlet 484054 fő volt.

⁸ 1876. évi XIV. törvénycikk, a közegészségügy rendezéséről.

<http://www.1000.ev.hu/index.php?a=3¶m=5727> (letöltés ideje: 2012.11.18)

⁹ Kiss, 2004. 19-30.

¹⁰ Pálvölgyi Balázs: „A kolera egyike az emberiség legnagyobb jótévéinek”. A kolera elleni védekezés a közegészségügyi közigazgatás rendszerében az 1872-73-as kolera idején. In: Jogtörténeti szemle 2005. 3. sz. 76-83.

Kalocsa város demográfiai adatai

Kalocsa területén a korábbi időkben szlávok éltek, a honfoglalástól 1529-ig pedig magyarság lakta. A város török kézre kerülésével, a lakosok szétszéledtek és Kalocsán ezt követően török és szerb várórség élt. 1686 után Bajáról katolikus bunnycsökkenés érkeztek a városba és a környező falvakba, majd fokozatosan Kalocsáról is a falvakba költöztek, helyüket ismét magyar népesség foglalta el. A lakosok száma 1700 körül mindössze öt-hatszáz fő volt, 1761-ben már 2401, 1772-ben 3555, 1782-ben 3700, 1816-ban 4392, 1829-ben 6043.¹¹

Fényes Elek, 1851-ben kiadott, Magyarország Geográfiai Szótára című munkájában a következőket írta Kalocsáról: „Népessége a szállásokkal együtt 11281 r. katolikus, 2 görög, 107 héber;”¹² tehát a lakosság száma 11390 fő. Az 1869-es népszámlálás adatai szerint, Kalocsának 16302 fő lakosa volt, melyből 15645 fő római katolikus, 3 fő görög katolikus, 3 fő görög keleti, 42 fő evangélikus, 84 fő református és 525 fő izraelita vallású.¹³ Az 1881-es adatok szerint a város népessége visszaesett 15789 főre, a vallási megoszlás pedig a következőképpen alakult: 15082 fő római katolikus, 5 fő görög keleti, 15 fő evangélikus, 105 fő református, 1 fő unitárius és 581 fő izraelita vallású.¹⁴

Végül a Borovszky Samu szerkesztésében megjelent kötetben, 1884-es népességi adatokat találunk, mely szerint Kalocsa lakosainak száma 8598 fő. A jelentős csökkenés oka pedig nem más, mint a szállások elszakadása. A város gazdái 1703-tól a földesuruktól bérelték Mégy-, Halom-, Hillye-, Csertő- és Drágszélpusztát. Mivel a kalocsai határ kicsinek bizonyult, Mária Terézia úrbérrendezésekor a bérelt puszták területét számították be a jobbágyok telki illetőségébe. Ezeket a falvakat nevezik „kalocsai szállásoknak”.¹⁵ A kalocsaiak kezdetben a szállásokon csupán nyáron éltek, télen a városban épült házaikban laktak. A XIX. század második felében azonban, a gazdák egyre gyakrabban költöztek ki véglegesen a szállásokra, melyek végül elszakadtak Kalocsától.¹⁶ Tehát Kalocsa város népessége 1884-ben, ha az elszakadó szállások népességét is hozzávesszük 15638 fő volt.

¹¹ Magyarország vármegyéi és városai. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. I. kötet. Szerk.: Dr. Borovszky Samu, Budapest, 1910. 522-540.

¹² Magyarország Geográfiai Szótára. I. kötet. Szerk: Fényes Elek. Budapest, 1851. 168-169.

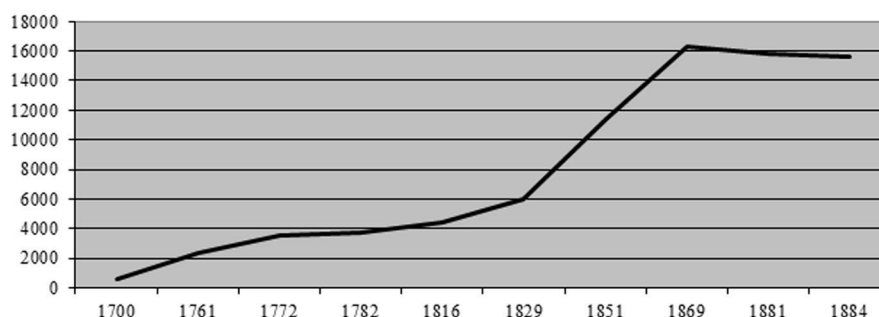
¹³ Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai. Összeállította: Sebők László <http://mek.oszk.hu/05900/05936/05936.pdf> (letöltés ideje: 2012.11.18)

¹⁴ A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Szerk.: Fényes Elek. <http://mtdportal.extra.hu/adatbazisok.html> (letöltés ideje: 2012.11.18)

¹⁵ Bárth János: A kalocsai szállások In: Bronztű, sisak... Szerk.: Füzi László. (Történelmi képeskönyv Bács-Kiskun megyéből). Kecskemét, 2002. 40-41.

¹⁶ Szakmár központtal Alsóerek, Andrászállás, Berke, Bolváriszállás, Csorna, Felsőerek, Gombolyag, Karcag, Keserűtelek, Kistény, Kisüllés, Ludasszállás, Öregtény, Papszállás, Pécsiszállás, Résztelek, Szalonta és Malomér, összesen 2874 fő lakossal, valamint Homokmégy központtal Drágszél, Halom, Hillye, Kisdrágszél, Alsómégy, Öregcsertő, Kiscsertő és Mácsa, összesen 4133 fő lakossal.

A népesség alakulása Kalocsán.

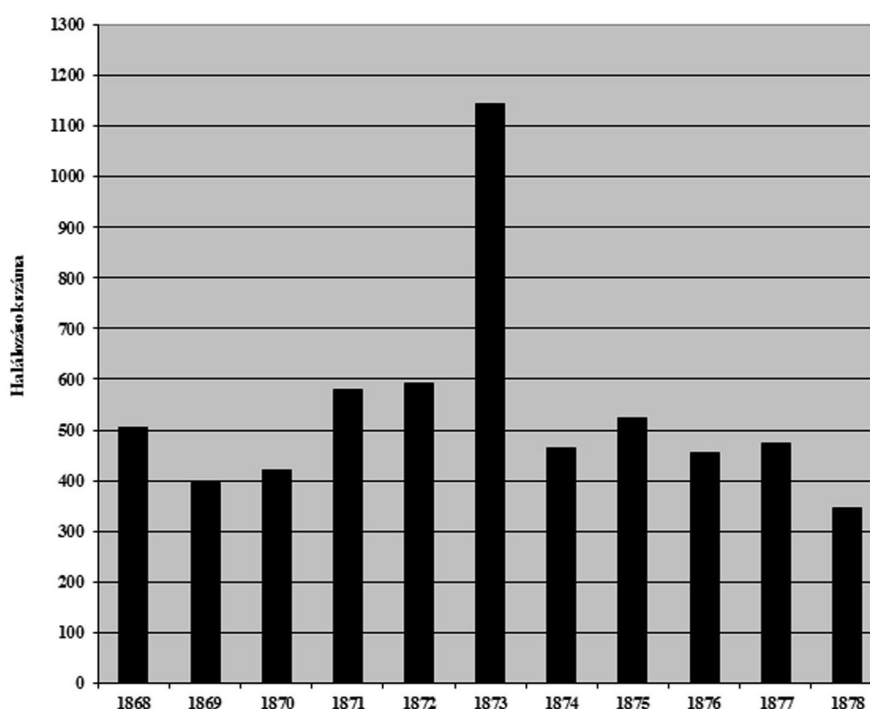

A kolerajárvány vizsgálata a halotti anyakönyvek adatai alapján

A halotti anyakönyvek vizsgálata által megismerhetjük a kolerajárvány lefolyását, pusztításának mértékét. A Kalocsai Érseki Levéltár halotti anyakönyveinek tanulmányozása során, megvizsgáltam az 1873 előtti és utáni öt-öt év halálozásait is. Ezekben az években Kalocsán nem volt kolera okozta haláleset, kizárólag 1873. július 26. és szeptember 17. között pusztított a betegség a városban és környékén. A halálozások számát összehasonlítottam az időintervallumban és egyértelműen megállapítható milyen jelentős halálozási többletet okozott a kolera. Az 1873-as évben kiugróan magas a halálozások száma az előző évekhez képest.¹⁷ A diagramon feltüntetett adatok is mutatják, hogy az 1873 előtti és utáni évek egyikében sem lépte túl az éves halálozások száma a 600 főt, míg 1873-ban összesen 1143-an haltak meg. Ez a szám több mint a duplája az azt megelőző és követő öt év átlagának. Az előző öt év során az évenkénti halálozások számának átlaga 498,4 volt, az 1873-at követő öt év halálozásainak átlaga évenként 452 fő volt. Az előző évekhez képest 1873-ban 129,3%-al többen haltak meg, míg az elkövetkező öt év átlagához képest 152,9%-al. A kalocsai lakosok számára súlyos trauma volt ez, csakúgy mint országos szinten.

¹⁷ Kalocsai Főegyházmegyei Könyvtár I.1.d. (továbbiakban: KFL) – Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár/Kalocsai Érseki Hivatal/Anyakönyvek

Az elhalálozások száma 1868 és 1878 között.

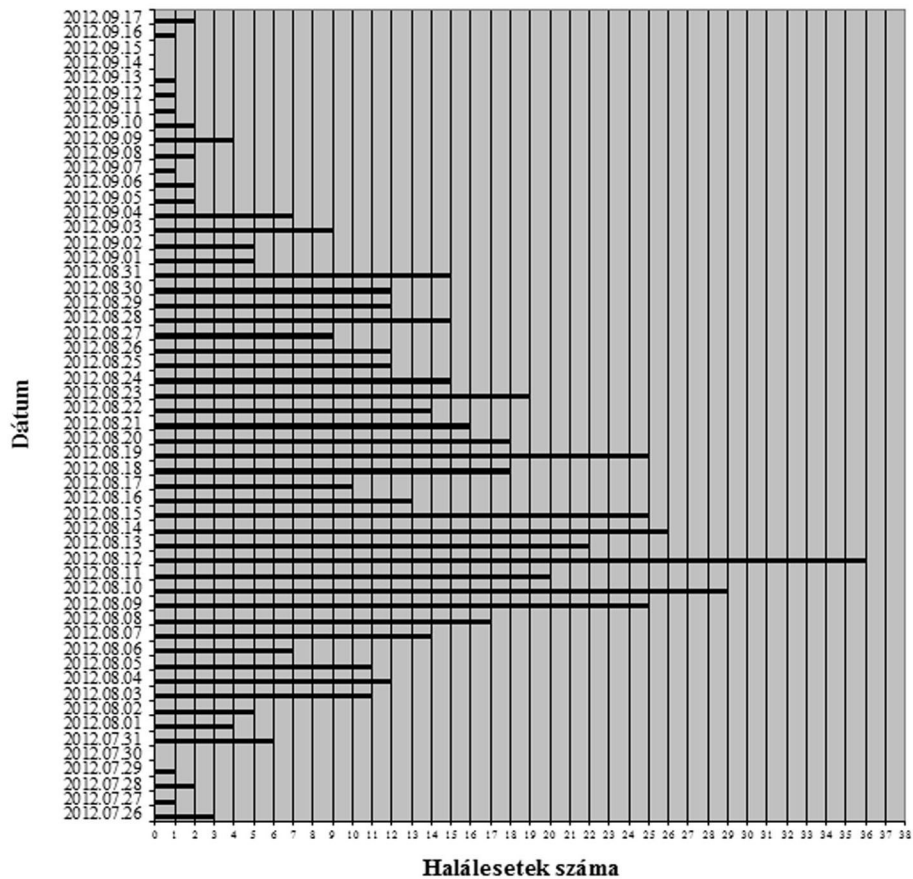

A kolera, amely 1873-ban már az egész országban tombolt, július végére érte el Kalocsát. Az első három haláleset, melyet a betegség számlájára lehet írni július 26-án következett be.¹⁸ Az első napokban csupán néhány halálozás történt, de augusztus 3-át követően, már naponta több mint tíz halottról tanúskodik az anyakönyv. Egyre gyorsuló ütemben pusztított a betegség a város lakosai körében. Augusztus 12-én tetőzött, azon a napon 36 áldozatot követelt a kolera. A következő néhány napban is húsz felett volt az elhunytak száma, augusztus 20. és 31. között pedig tíz és húsz között mozgott. Szeptember 1-től már napi tíz alá süllyedt az elhalálozás, a járvány utolsó áldozatai szeptember 17-én hunytak el. A járvány Kalocsán és környékén 54 napig tartott és 557 halálos áldozatot követelt.¹⁹

¹⁸ Az egyik beteg egy 14 éves lány, a Kalocsához tartozó Kiscsertőn lakott a másik kettő – egy 64 éves nő és egy 2 éves kislány – kalocsai lakosok voltak.

¹⁹ KFL.I.1.d. – Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár/Kalocsai Érseki Hivatal/Anyakönyvek

A kolera okozta halálesetek száma napi lebontásban

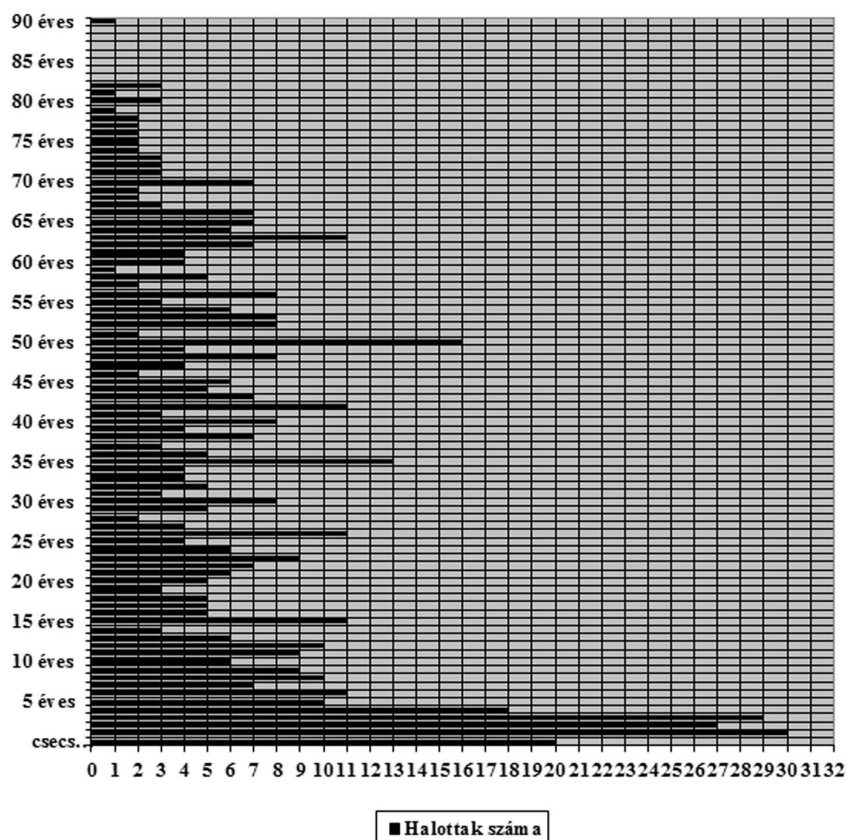

A súlyos betegség minden korcsoportban szedett áldozatokat. Nem kímélte sem a fiatalokat, sem az időseket, mégis kiemelkedően magas a halottak között a gyermekek, különösen a hat év alatti gyerekek száma.²⁰ Viszont hat és hatvan éves kor között már nincsenek nagy eltérések, a járvány nem válogatott. A kisgyermekek között végezte a legnagyobb pusztítást, melynek valószínű oka, a gyermekek gyengébb immunrendszere volt. Kisebbséggel vészelték át a súlyos betegséget, melynek az adott korban nem volt hathatós ellenszere. A nagyobb gyermekek már nagyobb va-

²⁰ A 0-6 év közötti korcsoportból 145 haláleset történt, ami az összes áldozatnak a 26%-át teszi ki. 20, egy év alatti csecsemő, 30 egy éves, 27 két éves, 29 három éves, 18 négy éves, 10 öt éves és 11 hat éves kisgyermek hunyt el kolerában. Ezek a számok mind nagyon magasak a többi korosztályban történt halálesetekhez képest.

lósínúséggel gyógyultak ki a betegségből, mint a kisebbek.²¹ Elmondhatjuk, hogy a kolerában elhunytaknak majdnem fele, mintegy 43%-a húsz év alatti volt, és azt is meg kell említeni, hogy a halottak egyötöde (19%) 0-3 éves kor közötti kisgyermek. A kolera a gyermekek számára jelentette a legnagyobb veszedelemet. Legtöbbször a szegény körülmények között élő gyermekek körében, a meleg, nyári napok beálltával jelent meg. Mivel rendkívül gyors lefolyású betegség, néhány nap alatt több száz áldozatot szedett. A kalocsai járvány esetében is megállapítható, hogy nyáron alakult ki, és hogy a gyermekek voltak leginkább kitéve annak a veszélynek, hogy belehalnak a betegségbe.

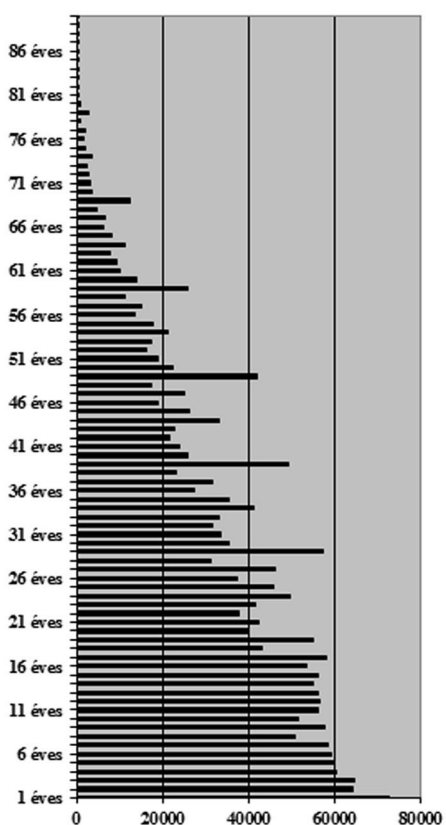
A kolera áldozatainak megoszlása életkor szerint

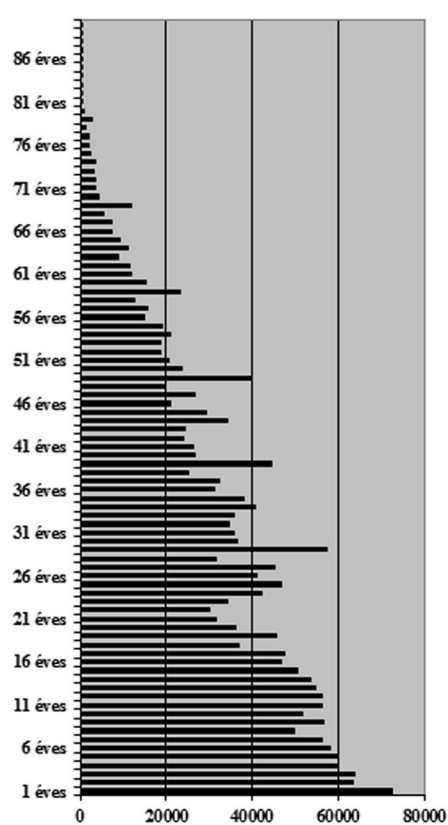
²¹ A 7-13 éves korosztályból már kevesebben, 57-en veszítették életüket a járvány során, ez a szám 10%-ot tesz ki. A 14-20 évesek közül 37-en (7%) haltak meg kolerában, a 21-30 éves korosztályból 62-en (11%), a 31-44 évesek közül 82-en (15%), a 45-60 évesek közül 87-en (15%) és 60 év feletti áldozat 84 volt (15%). A legfiatalabb elhunyt csupán néhány órás volt, a legidősebb pedig 90 éves.

Annak érdekében, hogy a korosztályos halálozási adatokat megfelelő módon értelmezhessük, ezeket az adatokat össze kell vetnünk a társadalom korfájával. A Központi Statisztikai Hivatal népszámlálási adatait felhasználva, a kalocsai kolerajárvány halálozási adatait összehasonlítottam az 1870-es évre vonatkozó országos népesedési adatokkal.²² Az adott időszakban a magyar társadalom korfája piramis alakú, a széles alap felfelé keskenyedik. A korfa növekvő népességről tanúskodik, sok a fiatal és magas a halandóság, alacsony a születéskor várható átlagos élettartam. A népesség korszakozatéből adódik, hogy a kolera áldozatai között nagyon nagy arányban voltak a fiatalok, főként a kisgyermekek.

**A női népesség életkor szerinti megoszlása
1870-ben Magyarországon**

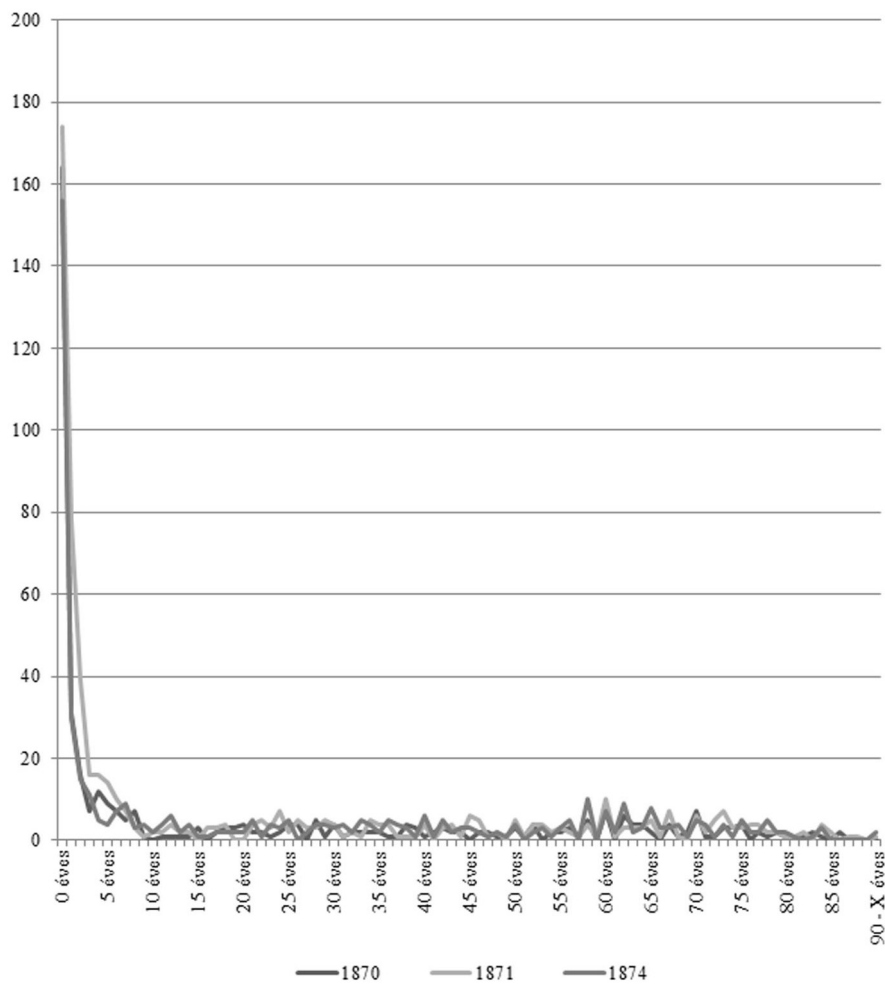
**A férfi népesség életkor szerinti
megoszlása 1870-ben Magyarországon**

²² Magyarország népességének száma nemek és életkor szerint 1870-ben. <http://www.ksh.hu/interaktiv/korfak/orszag.html> (letöltés ideje: 2013.04.30)

A gyermekhalandóság magas aránya nem csupán a járvány idején volt jelentős. A nem pandémiás időszakokban szintén megfigyelhető ez a tendencia. Három kole-ramentes évet vizsgáltam meg, mely éveknek anyakönyvi adatiból világosan kitűnik, hogy a gyermekek halandósága igen magas arányt képviselt az összes halálzási számhoz képest.

**A halálozások megoszlása életkor szerint 1870-ben,
1871-ben és 1874-ben**

Az 1870-es, 1871-es és 1874-es években nem fordult elő kolera a városban, legalábbis egészen biztosan nem halt bele senki a betegségbe. Az anyakönyvi adatokból kitűnik, hogy ennek ellenére mennyire magas a gyermekek halandósága. Az egy éven aluli csecsemők halálozási száma az összes halálozási számhoz képest mintegy 34%-os átlagot képviselt. Tehát elmondható, hogy az elhunytak egyharmada egy éven aluli volt. Döbbenetes tény, hogy az összes halálozáson belül 0-6 éves korúak halálozása 56%-ot tett ki, mely azt jelenti, hogy az elhaltaknak több mint a fele hat éven aluli kisgyermek volt. Ez a magas arány tükröződik a kolera idején mért adatokból is. Mindezekből az a következtetés vonható le, hogy nem csupán a kolera miatt volt magas a gyermekhalandóság, tehát a járvány nem jelentett rájuk nézve nagyobb veszélyt, mint az egyéb betegségek. A járványoktól mentes időszakokban ugyanolyan magas arányt képviselt a gyermekek halandósága, mint a betegségektől sújtott időkben.

A gyermekhalandóság aránya a nem pandémiás években

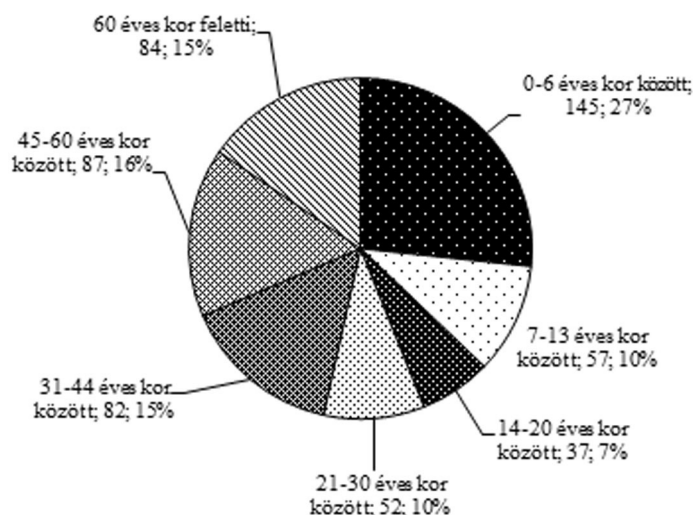
	0-1 éves		0-6 éves		Összes halálozás
1870	164	39%	246	59%	420
1871	174	30%	347	60%	579
1874	156	34%	228	49%	463
A három év alatt összesen	494	34%	821	56%	1462
Átlagosan évente	165	34%	274	56%	487

Az anyakönyvek adatainak tanulmányozása során kiderült, milyen gyakran fordult elő, hogy egy családnak több tagja is a kór áldozatává vált. A lakcím azonosságából és a hozzátartozók nevéből egyértelműen megállapítható, hogy azonos háztartásban élőkrol, rokonokról van szó. Előfordul, hogy csupán távolabbi rokoni kapcsolat van az elhunytak között, de egy háztartásban éltek, valószínűleg igen szerény körülmények között. Arra is fény derült, hogy több esetben a szűk család szinte valamennyi tagja a kolera áldozatául esett, és olyan eset is számtalan volt, mikor csak a gyermekek, vagy csak a szülők haltak meg a családban. Számos hasonló eset fordult elő a járvány idején, a házaspár két tagja néhány nap eltéréssel, esetleg azonos napon, a kolera következtében meghalt.²³ Megesett, hogy egy-két gyermek és az egyik szülő

²³ Például: Matos Rozália, 43 éves (elhunyt 1873. 08. 22.) és Ugroczi Ferenc, 43 éves (elhunyt: 1873. 08. 19.); Romsits Mihály, 47 éves (elhunyt: 1873. 08. 22.) és Matos Rozália, 47 éves (elhunyt: 1873. 09. 02.); Vén Imre, 63 éves (elhunyt: 1873. 08. 30.) és Greksa Katalin, 63 éves (elhunyt: 1873. 08. 31.); vagy Zsubori József, 68 éves (elhunyt: 1873. 08. 08.) és Barna Viktória, 52 éves (elhunyt: 1873. 08. 18).

hunyt el a családból, de volt olyan eset, hogy szinte minden családtag belehalt a járványba.²⁴ Sok család vesztette el több kicsi gyermekét a járvány során.²⁵

A kolera áldozatainak megoszlása életkor szerint.

Az anyakönyvek tanulmányozásából megállapítható adatok összegzése a következő: Kalocsát július 26-án érte el az 1873-as kolerajárvány, mely néhány nap alatt pusztítani kezdett a városban. A nyári meleg kedvez a kolera kialakulásának és terjedésének, nem csoda, hogy napról napra, gyorsuló ütemben nőtt a halottak száma, mígnem augusztus 12-én tetőzött a járvány. A betegség azon a napon 36 halálos áldozatot követelt, míg összesen 557 ember halálát okozta. Augusztus 20-a után fokozatosan csendesedett, és szeptember 17-én hunyt el az utolsó két áldozat. A legjobban veszélyeztetett korosztály a kisgyermekek voltak, rendkívül nagy számban estek áldozatul a betegségnek. Az összes haláleset egynegyed részét tette ki a hat éven aluli gyermekek kolera általi elhalálózása.

²⁴ Például: 1873. 07. 26-án (a járvány első napján!) meghalt Lakatos Teréz (2 éves), Lakatos Pál és Sánta Katalin gyermeke. 1873. 07. 31-én másik két gyermekük hunyt el, a 4 éves Imre és a 14 éves Katalin. A következő áldozat a családból a 7 esztendő Anna volt, Ő 1873. 08. 01-én halt meg. Végül az édesapa, Lakatos Pál (42 éves) 1873. 08. 03-án vesztette életét kolerában.

²⁵ Havalda Andrásnak és Simon Juliannának az egy éves kislánya, Erzsébet és a két éves kislánya, Lajos halt meg a betegségben augusztus 3-án és 4-én. Matos József és Berta Erzsébet három gyermekét temette el, a tíz éves Lászlót, a két éves Terézt és a csecsemő Erzsébetet. A két kislány augusztus 10-én, a kisfiú 12-én vesztette életét. Kis Józsefnek és Molnár Évának az öt éves kislánya, Antal és az egy éves kislánya, Mária, ugyanazon a napon, augusztus 16-án halt meg. Belágyi György és Ludas Borbála szintén három kisgyermeket vesztett el, a két éves Imrét, a négy éves Juliannát és a hét éves Józsefet.

Mivel még nem ismerték a betegség elleni védekezés hatékony módszereit, az egy háztartásban élők, a közeli rokonok könnyen elkaphatták egymástól a kolerát, melybe jó eséllyel bele is haltak. A családok sok esetben egyszerre több gyermeket elveszítettek, de előfordult, hogy több családtag, szülők, nagyszülők is a kolera áldozatává váltak. A kolera okozta súlyos pusztítás megmutatkozik, ha összevetjük az 1873-as év halálozásainak számát az előző és a következő évek halálozásainak számával. Abban az évben a halálesetek száma több mint a kétszerese volt a többi év átlagának. Ha az 1869-es népszámlálás adataival számolunk, akkor a 16302 fős lakosságnak 3.5%-a veszett oda a járvány során. És mivel az áldozatok jelentős része gyermek volt, Kalocsának időre volt szüksége, hogy kiheverje a veszteséget.²⁶

A kolera járványról szóló tudósítások a korabeli kalocsai sajtóban

Az 1873-as kolerajárvány idején a helyi sajtót a Sárközi Lapok képviselte.²⁷ A kolera első említését a hetilap 1873. július 27-i találhatjuk, a „Helyi s vidéki hírek” között. A cikk szerzője arról tudósítja az olvasó közönséget, hogy csodával határos módon Kalocsát még elkerülte a kolera, pedig már szinte az egész ország területén tombol. Korábban nem írtak a járványról, mivel nem szerettek volna fölöslegesen pánikot kelteni a lakosságban, de úgy véli, a betegség a várost sem fogja elkerülni, ezért mindenképpen fel kell rá készülni. A cikkből megtudhatjuk továbbá, hogy a belügyminiszter által Pest megye számára kolera biztosul, dr. Kátay Gábor, Jászkun-kerület főorvosa lett kinevezve.²⁸ Ezt követően minden héten foglalkoztak a lapban a kolerával, így a következő cikket az augusztus 3-án megjelent számban találjuk, szintén a helyi hírek között. A kolera szörványos megjelenéséről tájékoztatnak a hetilapban, és arról miszerint a szegényebb, tudatlanabb rétegek között ütött ki a betegség. Arról értesültek, hogy naponta két haláleset fordul elő a járvány megjelenése óta a városban és igyekezzenek elkerülni a pánikot, mindazonáltal óvatosságra intik a lakosságot.²⁹ A megelőzés, a mértékletes életmód, valamint a megfázástól való tartózkodás fontosságát hangsúlyozzák, és azt a tényt, miszerint a művelt osztályból a

²⁶ KFL.I.1.d. – Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár/Kalocsai Érseki Hivatal/Anyakönyvek

²⁷ A politikai és társadalmi hetilap, a Kalocsavidéki Katolikus Néptanítóegylet közlönyeként, 1872. május 5. és 1873. szeptember 28. között jelent meg, Kalocsán, hetente. Felelős szerkesztője a kezdetekkor, Salamon Pál, majd 1873. június 22-től Mócsy Antal volt, a kiadó Halmai Károly, majd Móder Ferenc. A lap Malatin és Holmayer érseki nyomdájában készült.

²⁸ Megjegyzendő, hogy a július 27-i lapban arról tudósítanak, miszerint a városban még nem történt kolerás megbetegedés, de az anyakönyvek szerint már július 26-án hárman meghaltak a betegségben.

²⁹ Az anyakönyv adatai valamelyest eltérést mutatnak az újságban közölt ténnyel, miszerint a járvány kitörése óta naponta csupán két haláleset történt. Már az első napon három elhalálozás történt, a második napon és a negyedik napon egy-egy, a harmadik napon kettő, az ötödik napon viszont nem hunyt el senki. A hatodik napon azonban már hatra tehető az elhaltak száma, a hetedik napon négy és nyolcadik napon öt elhalálozás történt.

városban senkit nem támadott meg a betegség, minden bizonnyal azért, mert jobban odafigyelnek életmódjukra és a higiénés előírások betartására.

Az augusztus 10-én megjelent Sárközi Lapok viszont már nem a helyi hírek között tudósít csupán a járványról, hanem az első oldalon számol be róla, miszerint még a „Heti szemlére” sem jutott hely az újságban, annak érdekében, hogy közvéleményt a közegészség érdekében igen fontos tényekről tájékoztassa. Óvatosságra inti a lakosságot a kolerával szemben, azonban határozottan kijelenti a következőket: elsősorban azt, hogy a betegség nem ragályos, másodsorban, hogy a megfázástól való tartózkodás, valamint a „kedélynyugalom” megtartása és a mértékletes életmód hatékony védelmet jelent a betegséggel szemben, harmadsorban pedig, hogy a kolera nagyon ritkán végződik halállal, amennyiben betartják az orvosi utasításokat és a betegséget kellőképpen kezelik. A következőkben a kolera helyi áldozatairól tesz említést a lap. Azt tapasztaltam, hogy a közölt adatok némiképp eltérnek a halotti anyakönyv adataitól.³⁰ Ennek valószínű oka lehet, hogy tévesen tájékozódott a cikk írója. Megemlíti, hogy egymástól eltérő értesítéseket sikerült szereznie illetékes forrásokból – melyeket konkrétan nem nevez meg – miszerint az egyik forrás azt állítja, hogy a kolera augusztus 7. óta mindinkább alábbhagy, a másik forrás szerint viszont nincsen szünőfélben a járvány. Hogy melyik állítás az igaz, nem tudja eldönteni a szerző, viszont mindenképpen arra inti a lakosságot, tartsák be a megelőzést célzó utasításokat, mert ha járvány alább is hagy, a későbbiekben visszatérhet.

A lapban közlik a belügyminisztérium által 1872. augusztus 31-én kiadott felhívást, melynek címe: „Népszerű oktatás a kolerajárvány tárgyában”. Ebben nyolc pontba szedve, foglalták össze a járvánnyal kapcsolatos tudnivalókat, figyelmeztetéseket. Figyelmeztették a lakosságot, hogy bármilyen apró tünetét is észlelik a betegségnek azonnal forduljanak orvoshoz, és tartsák be annak utasításait. A következő pontban részletesen leírják a kolera tüneteit, melyen nem minden esetben együttesen jelentkeznek, ezért ha bármelyik tapasztalható, azonnal orvoshoz kell fordulni. Tanácsokkal látják el a lakosságot, hogy az orvosi segítség megérkezéséig milyen intézkedéseket tehetnek. Szigorúan ellenjavallt azonban az orvosi tanács nélküli szerek alkalmazása. A harmadik pontban a fertőtlenítés fontosságát hangsúlyozzák. A negyedik pont a megelőzésre helyezi a hangsúlyt, a higiénés szabályok betartására. Az ötödik pont a mértékletesség – főként étkezésben és italozásban – fontosságára hívja fel a figyelmet. Az utolsó három pontban pedig óva intenek a meghűléstől, a szervezet túlzott kimerítésétől és a kedélynyugalom megőrzésére biztatnak.

³⁰ A lap szerint az első nyolc nap alatt 16 haláleset történt, az anyakönyv szerint azonban ez a szám 17. A következő hét napra nézve nem a halálozásokról, hanem a temetésekről tudósít. A lap szerint augusztus 2-án 4 főt, augusztus 3-án 6 főt, augusztus 4-én 9 főt, augusztus 5-én 12 főt, augusztus 6-án 12 főt, augusztus 7-én 7 főt, augusztus 8-án 16 főt, összesen 66 főt temettek el a kolera miatt. Az anyakönyv szerint, a számokban augusztus 4-én (10 fő), 5-én (13 fő), 6-án (11 fő), 8-án (15 fő) mutatkozik eltérés. Az össze kolera miatt eltemetett halott létszámát tekintve viszont már nincs eltérés.

Az újságban külön fejezetet szántak a fertőtlenítés fontosságának hangsúlyozására.³¹ Megemlítik, hogy a járvány kitörése óta a lakosság mindenféle módszert kipróbált már, de ami a leghatásosabb lenne (a fertőtlenítés), azt nem hajlandó alkalmazni.³² Mivel Európa szerte alkalmazzák a fertőtlenítés módszerét és ez mutatkozik a leghatékonyabbnak, a magyar közegészségügyi hatóságok is erre fektetik a legnagyobb hangsúlyt. Azonban a fertőtlenítés hiányának okát a lakosság körében abban látják, hogy nem ismerik annak fontosságát és módját. A következőkben tájékoztatják a lakosságot a fertőtlenítés módszereiről³³, valamint a kapható fertőtlenítő szerek áráról.³⁴ Követendő példaként említi meg Paksot, ahol a járvány kitörésekor az előljárással azonnal kolera bizottságot nevezett ki, felruházva a szükséges hatalommal és ellátva személyzettel.³⁵ A gyors intézkedéseknek köszönhetően enyhébb lefolyású volt Pakson a járvány, mint Kalocsán, a betegeket is rendesebben ápolták és gondoskodtak az elhunytakról.³⁶

Gondot jelentett a városban, a Nagyboldog asszony napi országos vásár megtartásának kérdése is. A járási szolgabíró, Gajáry Antal ezért értekezést hívott össze, melyen a város vezetősége megvitatta a kényes kérdést. A vásár megtartása mellett hivatkoztak arra, hogy a 17000 lakosból 8 nap alatt 132-en betegedtek meg különféle betegségekre, de csupán 16-an haltak meg kolerában.³⁷ Nem látták indokolva a vásár megtiltását, állításuk szerint sokak megélhetését veszélyeztette volna, amennyiben nem engedélyezik a vásárt megtartását. Amennyiben nem ölt fenyegető méreteket a kolera, elhatározták, megtartják a Nagyboldogasszony napi országos vásárt, természetesen a kellő óvintézkedések betartásával.

Egy újabb cikk foglalkozik a lapban a járvány uszódi alakulásával, melyet az ottani orvos adott közre. Leírása szerint Uszódon még senki nem halt bele a járványba, amely a kellő időben fogantatott óvintézkedéseknek,³⁸ és a gyógyszerek

³¹ „A fertőtlenítés, mint óvszer a kolera ellen”

³² Említett módszerek: vöröshagyma-evés, fekete kávé és vörösbort ivás, uborka, Rubini-, Bastiari-stb. cseppek.

³³ A cikk írója, Berecz Ede, amikor csak lehet a carbollé sav alkalmazását javasolja.

³⁴ 1 fon angol kénsav = 14-18 kr.; 1 font vasgálic = 10 kr.; 1 font chlor mész = 28 kr.; 1 font carbollé sav = 60kr.

³⁵ A paksi kolera bizottság kötelessége volt az árnyékszék, csatornák, istálló és szemétdombok fertőtlenítésének felügyelete, az általános tisztaság fenntartása, a betegek ápolása és a halottak gyors eltemetése. Minden szegényebb sorsú lakosnak naponta egy font marhahúst és egy itce szekszárdi vörösbort adtak.

³⁶ Példaként hozza fel a lap, hogy Kalocsán előfordulhatott, olyan eset, hogy egy lakos (Peák faragó) ápolás nélkül meghalt és nem volt senki, aki felöltöztette és koporsóba tegye.

³⁷ Ez az adat a járvány kitörésének első nyolc napjára igaz, azonban augusztus 10-re már súlyosbodott a helyzet.

³⁸ Megtiltották az ázott kendernek a községbe szállítását.

alkalmazásának köszönhető.³⁹ Beszámol róla továbbá, hogy a községben a kolerán kívül előfordul még nagy számban hideglelés (véleménye szerint az éretlen gyümölcs okozza), valamint hagymáz. A megbetegedések már olyan mértéket öltenek, hogy a gazdák aggódnak a termés betakarítása miatt.

Az augusztus 17-i lapban beszámolnak róla, hogy a kolera egyre inkább dúl a városban és a szállásokon egyaránt. A város elismert polgárai közül többen is a betegség áldozatai lettek.⁴⁰ Közzéteszik a plébánia adatait, miszerint augusztus 9. és 15. között 193 halottat temettek el, közülük 170-en a kolerába haltak bele. A járvány 12-én érte el a tetőpontját, 36-an haltak meg azon a napon. Az augusztus 24-én megjelent újságban közlik, hogy a járvány továbbra is tartja magát.

Az augusztus 31-i újság a kolerabizottság, augusztus 25-én tartott értekezletéről számol be. Újraszervezték a bizottságot több új tag bevonásával, elnöke a szolgabíró: tekintetes Gajáry Antal, a másodelnöke pedig: nagyságos Bagó Gergely kanonok-plébános, valamint Markó Ignác községi bíró. A járvánnyal kapcsolatos rendelkezéseket hoztak, melyek betartását kötelezővé tették.⁴¹ A kolerabizottság hetente háromszor ülésezett, az augusztus 28-i ülésen miniszteri biztos, dr. Kátay úr elnökölt. Megállapították, hogy augusztus 24-én volt a legtöbb halott (57) a városban és a pusztákon együtt. Július 26. és augusztus 28. között 731-en haltak meg, a városban minden 15.-ik.⁴² Kátay reményét fejezte ki, hogy a járvány pár hét alatt megszűnik. A következő Sárközi Lapok szeptember 7-én jelent meg, melyben a kolera bizottság szeptember 5-i értekezletéről számolnak be. A bizottság kijelentette, hogy a kolera nagyarányban szűnőfélben van Kalocsán, melynek következtében a három kirendelt orvos egyike, Bürger Armin úr lemondott működéséről.⁴³ A korábbiakban mindenki ingyenesen jutott a gyógyszerekhez, azonban a kolera enyhültével már felülvizsgál-

³⁹ Az orvos leírja, hogy háromféle gyógymódot alkalmazott a kolerás betegeken. Először 40-50 csepp „egri vizet” adott és a beteg negyed óra múlva jobban lett, de annyira kimerült, hogy már két hete fekszik. Másodszor kámforszeszt használt nagy sikerrel, harmadszor pedig, amikor a betegség már annyira előrehaladott volt, hogy a kámforszesz sem hatott morfiumot alkalmazott meglepő eredménnyel.

⁴⁰ A járvány áldozata lett: Nyitray főjegyző úr, a nejevel, valamint 18 esztendő fiával együtt, Mihályffy Antal, Andreska Mihály és neje, Herdlein postamester úr neje, valamint Belus jezsuita. Néhány nappal később elhunyt Vojnits Zénó és neje, valamint a Tömlény-család egyik tagja: Gerebényiné.

⁴¹ Kötelező volt a lakások elejét naponta egyszer felseperni, kétszer pedig öntözni; az árnyékszékeket naponta egyszer vasgálccal fertőtleníteni. A piacon, kocsmákban csak egészséges ételt és italt szabadott árulni. A kolerás halottakat el kellett különíteni és mielőbb el kellett temetni. A fertálymesternek reggel hét óra előtt minden házat végig kellett járnia és a városházán jelentenie kellett a betegek számát, akiket aztán a kirendelt orvos mielőtt meglátogatott.

⁴² Ez a szám az összes elhunyra vonatkozik, nem csupán a kolera áldozataira.

⁴³ Amennyiben visszatérne a járvány, Bürger Adolf járási orvos ellátja a lemondott orvos kerületében az orvosi teendőket.

ják a betegek szociális helyzetét és a tehetősebbeknek meg kell fizetniük a tartozásukat. A rászorultak gyógyszer tartozását a város fizeti ki. Célul tűzik ki, hogy meg kell szüntetni a házak udvaráról az utcákra folyó csatornákat, valamint megtiltják a város határában a len áztatását. Közel ezerre teszik az áldozatok számát, mely szerint minden 13. lakos meghalt.⁴⁴ Közel 400 árva maradt a járvány után Kalocsán.

Beszámolnak róla, hogy Dushokon még nagymértékben pusztít a járvány, a betegek nem tartják be az orvos utasításait. Főként a nazarénusok szegülnek szembe az ésszerű intézkedéseknek. Sok esetben az orvos rendelte gyógyszerek helyett népi gyógyászatot, esetleg babonákat alkalmazott a lakosság.⁴⁵ Szeptember 14-én egy hosszabb cikket közöltek a lapban „A járványos betegségek történetéből” címmel, mely kifejezetten a pestissel foglalkozott. A helyi hírek között megtalálható írásban arról számolnak be, hogy a kerületi járásorvos jelentése szerint Kalocsán megszűnt a kolera szeptember 2. óta. Mások szerint viszont még előfordulnak esetek.⁴⁶ Nagymértékben dúl viszont a láz a városban és a pusztákon, és főképpen a gyermekek soraiból szedi áldozatait. Mivel hasonló tünetekkel járt együtt a betegség, mint a kolera, előfordult, hogy a nem gyakorlott orvosok ezeket a betegeket is kolerásnak vélték. Ezért is nehéz megállapítani, pontosan mikor is ért véget a kolera járvány a környék településein. A járványos betegségek történetéről szóló cikk, folytatódik a szeptember 21-i újságban, ebben is a pestisről írnak bővebben. A helyi hírek között megemlítik, hogy a kolera miatt a helyi tanintézetekben csak október 15-én kezdődik az oktatás,⁴⁷ és hogy Kalocsán teljesen megszűnt a kolera járvány, valamint a lázas megbetegedések is szűnőfélben vannak. A Sárközi Lapok hasábjain egy cáfolatot is közölnek 21-én, mivel a Pesti Napló szeptember 10-i száma szerint már nem csak Kalocsán, hanem az egész környéken tombol a kolera, és ennek oka a megtartott országos vásár lehetett. A Pest Napló szerint a felelősség elsősorban a járási szolgabíró terhelé, mert nem lett volna szabad engedélyeznie a vásár megtartását. A Sárközi Lapok cáfolja azt, hogy Kalocsán és a pusztákon tombol a járvány (mivel szeptember elején már szűnőfélben volt a betegség a környéken), valamint kizártnak

⁴⁴ Ez a szám minden bizonnyal az összes halálzásra vonatkozik, nem csupán a kolerában elhunytakra, mivel az anyakönyv adatai szerint összesen 557 fő vesztette életét a kolera következtében.

⁴⁵ Egy rövid bejegyzésben arról tudósítottak a Sárközi Lapok hasábjain, miszerint a kőkényesi izraeliták Máramaros megyében különös eszközt vetettek be a járvány elűzésének céljából. Egy 10 éves aluli fiút és leányt házasítottak össze, mert úgy gondolták, így elkerüli őket a betegség. Egy másik cikkben pedig arról szólnak, hogy megtörtént a környéken olyan eset is, hogy az orvos latinul írta fel egy papírra a gyógyszereket és utasította a beteget, hogy ezeket mozsárban megtörve vegye be, azonban a beteg nem tudott latinul, mozsárban megtörte a papírdarabot és azt vette be, ennek ellenére csodával határos módon felépült a betegségből.

⁴⁶ Az anyakönyv adatai szerint az utolsó kolerás betegek szeptember 17-én hunytak el.

⁴⁷ Kalocsán ugyan megszűnt a kolera, de az ország egy részében még tartotta magát, ezért döntöttek úgy, hogy csak később kezdik a tanévet a tanintézetekben, nehogy a távolabbról érkező diákok ismét behurcolják a betegséget.

tartja, hogy a vásár elősegítette volna a betegség gyors terjedését a környéken, mivel a tünetek csak 10-15 nappal a vásár után jelentkeztek a környező településeken. Azt pedig határozottan elutasítja, hogy a felelősség a járási szolgabíróra terhelné, mivel közös döntés született a vásár megtartásáról.⁴⁸ Az utolsó kolerával foglalkozó írás szeptember 28-án jelent meg a lapban. Melyben azt olvashatjuk, hogy a kolera-bizottság utolsó ülését szeptember 23-án tartották Kalocsán. Az utolsó értekezleten felhívták a figyelmet a csatornázás fontosságára, melyet egy esetleges kolerajárvány megelőzése céljából elsődlegesnek tartottak. Megállapították, hogy Kalocsán, bár minden részről szedte áldozatait a betegség, mégis a legtöbb áldozat a szegényebb rétegekből került ki.⁴⁹ A hetilap megjelenésének napján, szeptember 28-án szentelték fel Kalocsán, az érsek úr bőkezűségéből, újonnan épült árvaházat, mely október 15-től fogadja be új lakóit.

A járvány tehát közel két hónapos tombolás után lezárult végre, az emberek felélegezhettek. Jelentős hiányosságok voltak a megelőző intézkedések tekintetében, mind a városvezetés, mind a lakosság részéről, melyekre a járvány súlyossága élesen rávilágított. Egyértelművé vált, hogy szükséges bizonyos újítások mielőbbi bevezetése a további járványok elkerülése érdekében. Azonban sokan még mindig a saját rövid távú érdekeivel voltak elfoglalva, és az olyan szükségszerű intézkedéseknek, mint például a csatornázás, is jelentős ellenzéke volt a városban.⁵⁰ Mindazonáltal, ha lassan is, de Kalocsa is a fejlődés útjára lépett, és az 1873-ashoz hasonló méretű kolera járvány már nem pusztított a későbbiekben a településen.

⁴⁸ Érdekes kérdés, hogy itt kinek lehetett, igaz, de nagyon valószínű, hogy a vásárra összegyűlt tömeg, kedvező feltételeket biztosított a betegség továbbterjedésének.

⁴⁹ A legtöbb embert az ún. Fokaljáról ragadott el a kolera, mely a város legszegényebb területei közé tartozott.

⁵⁰ A csatornázás ellenzőit azzal próbálták meggyőzni, hogy sokkal súlyosabb terhet ró a városra egy esetleges járvány következtében árvaságra jutott gyermekek eltartása, felnevelése, mint a csatornahálózat kiépítése.

MARKOVITS KÁLMÁN

Adatok a gannai Esterházy-mauzóleum történetéhez

A pápai Esterházy kastély felújításával a város helytörténeti számára is egyre fontosabbá vált az egykoron Pápát is birtokoló család történetének megismerése. Az önkormányzat és több pénzügyi alap támogatásával nemrégiben került átadásra a kastély középső szárnyának első emeltnél felújított termek. Munkám témája valamelyest kapcsolódik ezen egykori uradalmi központhoz, hiszen a birtokló család Gannát választotta a 19. század elején temetkezési helyéül. A pontos okát senki sem tudja, hogy miért éppen erre a kis eldugott falura esett a választásuk. Csak sejthetjük, hogy a Bakony lábánál meghúzódó, a mai nagy forgalmú utaktól is távol eső kis községet éppen a nyugalom, a halottak számára nyújtandó béke szigetként kívánták adományozni leszármazottaik. Dolgozatomban be kívánom mutatni az épület megszületését, s néhány temetést, amelyet az elmúlt két évszázadban megőrkítettek akár a helyben lakó plébánosok tollai vagy a nagyobb közönség számára az újságok hasábjain elterülő cikkek sorai.

Az Esterházy-mauzóleum építése

Az építtető, Esterházy Miklós választása első alkalommal valószínűleg nem is Gannára esett. Ekkortájt Devecserben építették át a templomot, amelynek megvizsgálásával Charles de Moreau,¹ francia építész lett megbízva. Az ő véleménye alapján azonban az altemplom építését itt el sem kezdték, mivel az annak kijelölt terület amúgy is túl mélyen feküdt, s a talajvíz magas állása miatt nem lett volna kivitelezhető az elképzelés.² Moreau az Esterházy család több ágának is teljesített megrendeléseket. Többek között 1794 és 1805 között az ő tervei alapján építették át a kismartoni barokk kastély homlokzatát klasszicista stílusban, görög oszloppal.³ A későbbiek folyamán a család grófi ága is több munkát adott neki: ő tervezte meg végül a nagygannai a plébániatemplomot és a csákvári kastélyt.⁴

¹ 1758-1841 között élt. A magyarországi művészet története. Szerk.: Fülep Lajos. Budapest, 1970. 295. (a továbbiakban: Fülep, 1970.)

² Varga Péter Pál: A gannai Esterházy-mauzóleum. In: Honismereti tanulmányok. Szerk.: Dreisziger József - Rácz István. Pápa, 1970. 90. (a továbbiakban: Varga, 1970.)

³ Fülep, 1970. 295.

⁴ Beke László – Gábor Eszter – Prakfalvi Endre – Sisa József – Szabó Júlia: Magyar művészet 1800-tól napjainkig. Budapest, 2002. 12. (a továbbiakban: Beke – Gábor – Prakfalvi – Sisa – Szabó, 2002.)

A templom építését végül 1813-ban kezdték el és 1818-ban már felszentelésre is került az új épület. Bár az idős Esterházy Miklós 1852-ben úgy emlékezett vissza, hogy az építkezések megkezdésére 1808-ban került sor, s 10 évig tartott, bizonyosan állíthatjuk, hogy a templom és mauzóleum együttesen öt év alatt készült el.⁵ A kivitelezést először Joseph Czehmaister tatai építómesterre bízta, akinek azonban Moreau tervei túl sok újdonságot tartogattak, ezért azt mindig meg kívánta változtatni.⁶ Az állandó viták elkerülése érdekében végül felkérték Franz Josef Engel bécsi építész a munkálatok folytatására, aki ekkor a herceg Esterházyaknál volt építési felügyelő.⁷

A remek tervezés és kivitelezés mellett a belső díszítésre is a kor egyik legkiválóbb mesterét, a bécsi Joseph Kliebert⁸ fogadták fel. Ebben az időben ő volt a bécsi császári „szobrászati tanoda” igazgatója. Hazai munkái között tartjuk számon a pannonhalmi könyvtár királyszoitait, az ikervári Batthány-kastély és a Keglevich-család kistapolcsányi kastélyának kerti szobrait.⁹ Tanítványai közé sorolhatjuk Huber Józsefet, valamint Ferenczy István is szeretettel emlékezik meg róla négyévi bécsi tartózkodása alatt.¹⁰ Klieber személyesen jött el Gannára, s a helyszínen készítette el a máig fennmaradó szobrokat és domborműveket.¹¹ E szobrok a bejáraton belépve, s jobbra haladva a következők: Keresztelő Szent Jánost, Szent Annát a kicsi Máriával és Szent Pétert a kulcsokkal. A túloldalra ugyanúgy az ajtótól kezdve találjuk Szent Józsefet, Szűz Máriát a gyermek Jézussal és Szent Pált a karddal. Mindezt jól kiegészíti a négy lapos dombormű, amely Jézus szenvedéstörténetét ábrázolja az olajfák hegyi jelenetétől egészen a sírba helyezéssel. Az oltár fölött látható a Fájdalmas Szűzanya carrarai márvány szobra, amelyet 1870-ben adományozott Esterházy Móríc a templom számára.¹²

A kripta kör alaprajzú, mely az itáliai keresztelő kápolnákat idézi. Egy csehboltozatos kerengőből közelíthetők meg az oldalfülkék, ahol a koporsók és szarkofágok találhatóak, s ehhez kapcsolódik egy oldalszárny. A kripta közepén egy kettős korpuszú kereszt helyezkedik el, melyre IX. Pius adott privilégiumot. A kápolnából 1936-ban Esterházy Móríc nyitott egy nyolcszögletű kriptateret. Bejárata egy grif-

⁵ Rác István: Bakony alján, erdő szélén... Döbrönte és Ganna életének alakulása a XIX. és a XX. században. (Jókai füzetek, 7.) Pápa, 1993. 17. (a továbbiakban: Rác, 1993.)

⁶ Stankovics Marianna: A gannai Esterházy-mauzóleum. Ganna, é. n. 4. (a továbbiakban: Stankovics, é.n.)

⁷ Rác, 1993. 17. - A nagyannai templom mellett a csákvári kastély kivitelezését is ő irányította. Beke – Gábor – Práknálvi – Sisa- Szabó, 2002. 13.

⁸ 1773-1850 között élt. Fülep, 1970. 348.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo. 348-350.

¹¹ Varga, 1970. 92. - Ellentmondani látszik ennek az adatnak A magyarországi művészet története c. kötetben olvasottak, miszerint Klieber sohasem járt személyesen Magyarországon. – Fülep, 1970. 348.

¹² Uo. 92.

fes bronzkapu, mely fölött Esterházy Alajos szarkofágja látható. Felirata: Amori et dolori, azaz A szeretetnek és a fájdalomnak. A kivitelező Apos Brúnó volt, aki viszont a szigetelésre nem fordított kellő figyelmet, s a talajvíz állandó problémát okoz ezen a területen.¹³ A mai napig él a történet, miszerint egyik este szentmise közben a résztvevők arra lettek figyelmesek, hogy valaki „kopogtat” a kriptában. A szertartás végeztével levonultak, s azt tapasztalták, hogy a talajvíz annyira feljött, hogy a koporsók „úszni” kezdtek a víz felszínén, s eljutva a bronz kapuig, azt ütögették. Ezután az itt elhelyezett családtagokat kimentették és ugyan összezsúfolva, de a korábban elkészített kriptatérben helyezték el immáron örök nyugalomra.

A templom nagyobb volumenű felújítására 1872-ben került sor. Ekkor pár lábbal magasították a kupolát, s a réz tetőt leszedve kőpala fedést kapott. Végül az ez idáig hiányzó aranyozott kereszt is elfoglalhatta méltó helyét a kupolán. A kőpala viszont nem bizonyult elég tartósnak, mivel már 1879-ben ezt is el kellett távolítani és újból rézzel fedni. A ma is meglévő bádoggal a templom 1918-ban kapta meg, miután a réz tetőt hadászati célokra az I. világháborúban eltávolították.¹⁴

Érdekesség, hogy a templom körül egy park helyezkedik el, melynek felmérését 1977-ben Péti Miklós végezte el. Nagyjából egy idős lehet a templommal, hiszen azt korábban egy fenyves vette körül. A létesítésének az oka kettős célt szolgálhatott: elsősorban a templom körüli feltöltés eltakarása, mintha az természetes kiemelkedésen állna, másodsorban a hegyaljai környezetben az ott ritka, idegen hatású fenyők az előkelő elzárkózás, elkülönülés jelképei is.¹⁵

Temetkezések Gannán

A templom 1818-ban került felszentelésre, s egy, az Esterházy Kastély- és Tájmuzeumban fellelt irat szerint még ebben az évben Gannára hozatott a család korábban elhunyt tagjai közül hat fő. Barcza prefectus 1818. augusztus 12-én kelt levelében tudatja a tiszttartóval, hogy a hat koporsó milyen módon, mely sorrendben érkezik meg végső állomására. Név szerint a következő családtagok kerültek ekkor átszállításra: János és grófnéja, Changlaun, egy grófkisasszony, Ferencz (tatai), Camellerins. Az irat szerint *“A további dolog eránt a Mtgos Grófnak tulajdon parantsolatja fog várattatni.”*, amelyről azonban semmit sem tudunk.¹⁶

Egy 1944. július 1-én a sírboltban örök nyugalomra helyezett földi maradványokról készült névjegyzék szerint a következő Esterházyakról lehet szó a korábban említett levélben:

¹³ Stankovics, é.n. 6.

¹⁴ Varga, 1970. 92.

¹⁵ Péti Miklós: A gannai Esterházy-mauzóleum kertjének felmérése. 1:200. Veszprém, 1977. 3.

¹⁶ Esterházy Károly Kastély- és Tájmuzeum. (a továbbiakban: EKKT) Barcza Prefectus levele. Esterházy iratok. 63. 11. 20.

Ssz.	neve	szülői	született	meghalt	Megjegyzések
1.	Gróf Esterházy Ferenc kancellár az aranygyapjas r. lovagja	Gróf Esterházy Ferenc, tárnokmester Pálffy Szidónia grófnő	1712. IX. 19. Pápa	1785. XI. 7.	Durville Antónia bárónő férje, cseklészi ág őse, Miklós nádor dédunokája, Miklós koronaőr és Károly püspök fivére.
2.	Pálffy Mária Anna grófnő	Gróf Pálffy Miklós Althann grófnő	1747. XII. 28. Wien	1799. VI. 3. Wien	A 3. sz. gróf Esterházy János neje, a 12. és 14. sz. anyja
3.	Gróf Esterházy János	Gróf Esterházy Miklós, koronaőr Lubomiroka hgnő	1748. VI. 5. Wien	1800. II. 25. Wien	A 2. sz. Pálffy Mária Anna grófnő özvegye, a 12., 14. sz. apja és a 6. 9. sz. fivére
4.	Esterházy Ludovica grófnő	Gróf Esterházy Miklós 14. sz. Roisin M. Fr. Romana örgr.-nő 13. sz.	1809. IV. 24. Wien	1809. VI. 3. Pozsony	A 8, 20, 21, 24, 29. nővére
5.	Chanclos Mária Josepha grófnő	de Retz Chanclos Károly gróf du Bost d'Esch M. L. bárónő	1741. III. 17. Eruxelles	1810. XI. 17. Wien Kürtneretr. 41.	A 13. sz. Roisin M. Fr. Romana örgrófnő nagynénje.
6.	Gróf Esterházy Ferenc (tatai) nápolyi követ az aranygyapjas r. lovagja	Gróf Esterházy Miklós Lubomiroka hgnő	1746. XI. 21.	1811. III. 27. Wien	Starhemberg grófnő férje. A 3. sz. E. János gr. és a 9. sz. gr. Fekete J-né testvére. Felirat: 1910. III. 22. 1-6-ig 1818. augban szállítottak Gannára ¹⁷

¹⁷ A nagyméltóságú fraknói Esterházy grófi család nagygnai sírboltjában földi nyugalomra helyeztek névjegyzéke. Készült: 1944. július hó. 1. (lelőhely: Gannai Plébánia Hivatala – a továbbiakban: GPH)

Gróf Esterházy Miklós temetése

Plosszer Ferenc,¹⁸ aki 20 éven keresztül volt hűséges lelkipásztora nagygannai híveinek kezdte el vezetni a plébánia évkönyvét. Ebben az 1856-os évből jegyezte fel gróf Esterházy Miklós temetésének menetét, amely a következőképpen zajlott le: *„Ez év legfőbb eseménye gróf Esterházy Miklós a templom és sirbolt építtetőjének eltemetése. Irántai hálából öt évenként Sz. Miklós napján üdvözlő irattal megtiszteltem, többnyire saját kezével írt levélben az üdvözlőt megköszönte, s hő óhaját nyilvánítá Gannára jönni, itt ájtatosságát végezni, de mint irá addig nem, míg egy szoba építtetni nem fog. A szobára nézve a terveket Riesz főmérnök úr megcsinálta, de valamint sok más, ez is csak tervezet maradt, és e tervezet meghiusulásával a másik t. i. Gannáni megjelenése elmaradt. Elmaradt? Nem? Ő megjött, hogy többé ne távozzék, hogy halandó része itt várja a kedveseivel való egyesülést. Ez évi februárius 18-án volt ama nap, mely egy határozott katolikus, szeretettel teljes, nagylelkű életnek véget vetett Bécsben. A tudósítás, mely e gyász hírt hozta, mélyen meghatott.*

Februárius hó 20-án elkezdték készíteni a gyászravatalt, s azon éjjel-nappal 12 mesterember dolgozott szakadatlanul. A plébánia ház ekkor egy nagy város vendéglőjéhez hasonlított, melybe a kocsik ki be jártak, fát, deszkát, posztót, gyertyát szállítván, mások pedig a felügyelőket, nézegetőket vivén. Febr. 25-én reggel 10 óra tájban a halottas kocsis megérkezett Földő Kőszeghy József pápai plébános¹⁹ kíséretében, s rövid beszterelés után a test az oltár előtti ravatalra tétetett, hol két nap feküdt az uradalmi hajduk disz őrizete, s a gannai hivek buzgó imádkozása mellett. Febr. 25-én volt a temetés iszonyú néptömeg jelenlétében, mely az ajtókat valósággal ostromolta, s betöréssel fenyegette. A papság is igen jól volt képviselve. Temetésére M. Deáky Zsigmond felszentelt püspök s győri kánonok²⁰ egy kitűnőleg szelíd leereszkedő kedves személyiség hivatott meg. A temetési rend és szertartás általam a jegyzőkönyvben terjedelmesen leíratott, mit itt ismételnem feleslegesnek tartok, azért csak néhány tapasztalatnak adok helyet. Az uradalmi igazgatás Bocskay²¹ Ignác úr a külső szint meg akarta menteni, anélkül hogy neki a valóság megfeleljen, innen gyakori ellentét a pazar fény, s a szegényes krajczáros gazdálkodás közt. Bécsből a test vasúton szállítottott és pedig portéka gyanánt a szokott mód szerint megmérve.

¹⁸ 1815-1877 között élt. 1848. január 30-tól vezette a plébániahivatalt. Pfeiffer János: A veszprémi egyházmegye történeti névtára. 1630-1950. Püspökei, kanonokjai, papjai. München, 1987. 174-175. (a továbbiakban: Pfeiffer, 1987.)

¹⁹ 1786-1873 között élt. 1850 szeptemberétől lett pápai plébános, mely hivataláról 1871-ben mondott le. Pfeiffer 1987, 645.

²⁰ 1795-1872 között élt. Császár Ferenc – Bálint Gyula: Dante első magyar fordítói. In: Irodalomtörténeti közlemények. 1910/2. sz. 162.

²¹ A nagygannai plébánia évkönyve 1868-ig. 32. (lelőhely: GPH)

A templom eleje fekete posztóval behuzatott a ravatal pompásan elkészített, de a 120 gyertyát körülötte meggyújtani csak akkor lehetett, amidőn a temetésnek órája elközelgett. Volt requiem, glóriosum, a sírboltban két mise, az uradalom minden plébániájában 4 mise rendeltetett anélkül, hogy akár a fungenseknek, akár a misézőknek egy krajcár is adatott volna, sőt egyetlen egy gyertya se osztogatott, s a megmaradt gyertyák is elszállítottak volna, az ellen fel nem szólalunk, egy fele a gannai templomnak hagyatott. - Nekem adtak ugyan 200 frot, de ezért 12 mesterembert egy hétig, a jövő menő kocsisokat, uradalmi embereket mindennel el kelle látni. A test idehozatal utánna való vasárnap, s a temetés napján 3 nagy ebédet kelle adni, 7 személy 3 nap nálam volt szállásolva, úgy hogy e napok végeztével egészen kifogytunk mindenből. Azonban hálásan elismerem, hogy a gannai szegények közt 100 pengő forint osztatott ki. A grófi családból jelen volt Miklós két fiával Miksa s Miklóssal, s ezek nevelőjével Orbán györmegyei áldozárral, és Pál, ki a forradalom után, melyben szinte részt vett, csak nem régen kapott szabadságot hazájába visszatérni, és ki csak kevéssel ezelőtt ú. m. múlt évi Nov. 22én nősült meg elvevén Esterházy Ilka kisasszonyt. A harmadik testvér Móric ekkor Rómában lévén követ meg nem jelenhetett. A boldogultnak végakarata volt, hogy nejével egy momentumban tetessék, és pedig ő alolról, neje felülről, amiért boldogult nejének koporsója helyéből kiemeltetett, s majd 4 napig a sírbolt padlózatán hevert. - Feliratott mindeddig egyikök se kapott.”²²

A későbbiekre vonatkozóan Tóth Lajos ügyész 1856. február 24-én kelt levele ad számunkra útmutatást, aki kéri a plébánost, hogy a „Gróf Uraknak akarata lévén... minden uradalmi Egyházban... 26^a és 27^a csendes kis gyász mise áldozatok tartassanak.”²³ E levél több másolatát megtaláltam más plébániákon is, így valószínűsíthető, hogy az uradalomhoz tartozó összes plébániára megérkezett.

További temetkezések

Gróf Esterházy Pál – aki 25 évvel Miklós után, 1877-ben halt meg – temetéséről a Pápai Lapok a következő sorokat írta: „*A temetési szertartás szombaton reggel 8 órakor vette kezdetét. A templom, dacára annak, hogy jó nagy, csakhamar megtelt. A padok legnagyobb részét a küldöttségek foglalták el, a megmaradt helyre a közönség egy része ment, míg a legnagyobb rész kívül a templom előtti téren volt, hol a helybeli honvéd-zászlóaljok tartották fenn a rendet. - A gyászmisét Pribék felszentelt püspök²⁴ ő multga tartotta nagy számú segédlet mellett. A gyászoló grófi család az oratoriumban foglalt helyet. Valóban megható volt látni, midőn sokaknak szeméből a meghatottság, részvét, vagy a fájdalom könyei hullottak alá, mert csak ekkor tűnt*

²² Uo. 33.

²³ Tóth Lajos levele a plébániára. (lelőhely: GPH)

fel, kit veszítettünk el! A gyászmise és szertartás végeztével a holttestet leemelték a ravatalról, s a halottas kocsira helyezték, hogy a családi sírboltba, Gannára, a feltámadás napjáig tartandó nyugalomra tegyék. A koszorukat külön kocsin vitték utána, s ezt követték legelőször a családba tartozók fogatai, melyek után a kocsik egész beláthatatlan hosszú sora következett. - Gannán az isteni tisztelet tartása a holttestnek beszentelése után a szertartás véget ért... Áldás legyen a dicső emlékü gróf hamvaira!”²⁵

1915-ben halt hősi halált az előbbivel hasonló nevű Esterházy Pál gróf.²⁶ Az ő temetéséről így fogalmaz a Pápai Lapok írója: „Esterházy Pál gróf holtteste... szombaton a hajnali vonattal érkezett városunkba és a plébánia nagytemplomban lett ravatalozva. A gróf ezredének egyenruhájában, a koszoruknak megszámlálhatatlan sokaságától, s signum laudis és vaskereszt érdemjeleivel borítva feküdt a ravatalon a kegyuri főtemplomban hétfőn délelőttig. A ravatalt felváltva a gróf hajdui, erdészei és huszárezredünk altisztszei őrizték. A ravatalt állandóan sokan keresték fel és imádkoztak a gróf lelki üdvéért. A hivatalos gyászmise hétfőn reggel 9 órakor lett megtartva, mely alkalommal a templom hajója zsúfolásig megtelt gyászoló közönséggel. A szentélyben a grófi család tagjai foglaltak helyet. A gyászszertartáson az összes állami, városi és megyei és katonai testületek vettek részt. A misét és gyászszertartást Kriszt Jenő esperes-plébános²⁷ fényes segédlettel celebrálta, ugyancsak ő tartotta a gyászbeszédet is, amely költői szépségekben gazdag volt. Vigasztalta a megjelent vérző szívű gyászoló családot és a nagy közönséget, hogy ha a háború után visszatérnek dicsőséggel koszorúzott katonáink és egy nemzet örömujjongása fogadja őket, szemük a hitnek fényénél látni fogja Esterházy Pál grófot is, hadi kitiintetések mind elhomályosodnak a mai hősi díszruha mellett, melyet angyalkarok napfényből fontak a hithű, bátor és jószívű kegyúrnak és faragatlan harctéri keresztje, mely most fejfáját díszíti, ez lesz az Esterházy-sírbolt legdrágább ékessége. A megrendítő gyászszertartás után a holttestet az utcán lévő grófi gyászkocsira helyezték és megindult az ezrekre menő gyászközönség Nagyganna felé. A menetben Remete Aladár százados vezetése alatt huszárezredünk egy lovas díszszázada és egy gyalogos díszszakasz vett részt. Az összes templomok harangzúgása és a helybeli cigányzenekarok gyászmuzsikája mellett értek a Jókai Mór utca végén levő Csóka vendéglőig, ahol rövid időre megállt a gyászmenet. Kriszt Jenő esperes-plébános itt újra beszentelte a holttestet,

²⁴ Pribék István József. 1814-1898 között élt. 1873-tól lorymai felszentelt püspök. Pfeiffer, 1987. 177-178.

²⁵ Gróf Esterházy Pál. In: Pápai Lapok. 1877. 07. 29. 1.

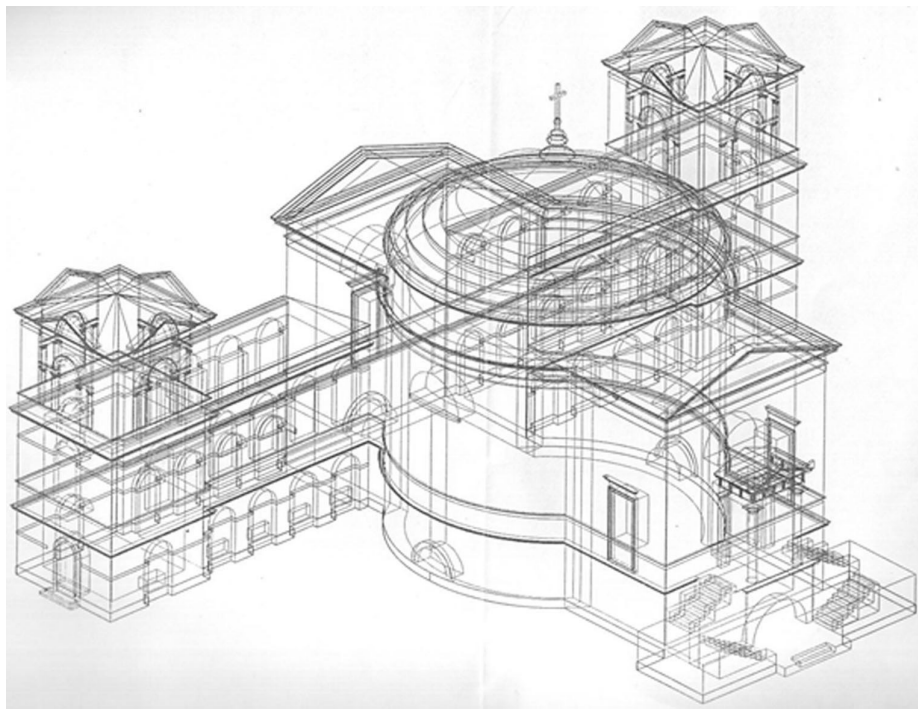
²⁶ 1915. június 16-án halt meg az orosz fronton. A gróf a 7. császári és királyi „Vilmos” huszárezred századosa volt. Nemsokkal halála után postumus a német II. osztályú Vaskereszt kitiintetést kapta meg. Fejes Sándor: Huszárok Pápán. A magyar királyi 7. honvéd huszárezred története a dokumentumok tükrében. Pápa, 2000. 112. (a továbbiakban: Fejes, 2000.)

²⁷ 1863-1923 között élt. 1897-től plébános Pápán és kerületi esperes 1907-től. Pfeiffer, 1987. 652.

a díszszakasz sortüzet adott és a holttest tovább folytatta útját Nagyannára, ahol a plébánia-templomban lett újból felravatalozva. A holttestet Wuest Ferenc uradalmi felügyelő, a Vilmos huszárok 6 altisztje, uradalmi erdészek és alkalmazottak kísérték Nagyannára.”²⁸

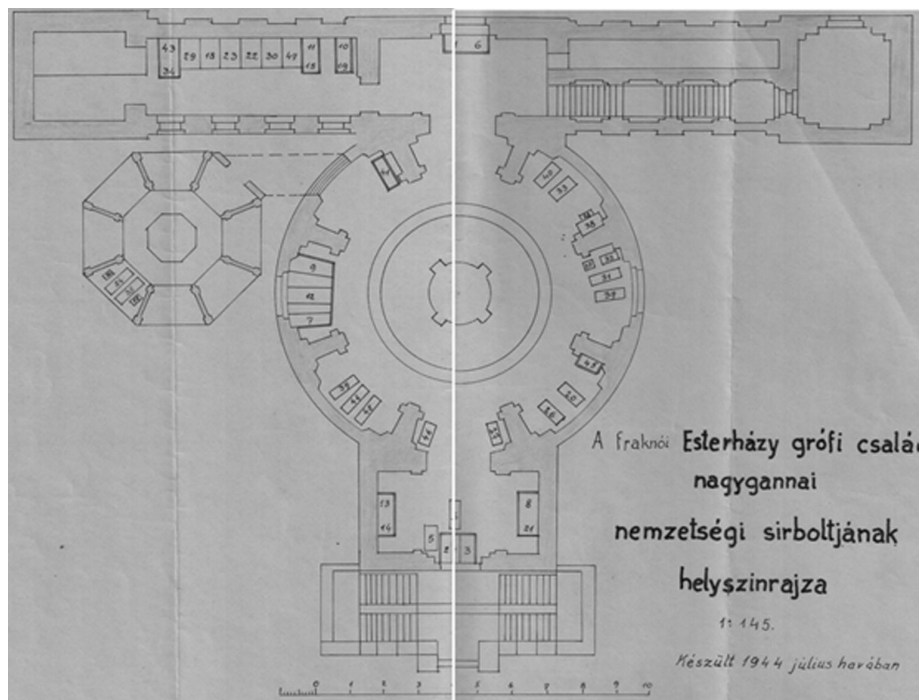
Az építető gróf Esterházy Miklós elképzelését, miszerint a Gannán felépített mauzóleum méltó nyughelye lesz elődeinek és utódainak egyaránt, az elmúlt két évszázad igazolta. Sajnálatos módon a temetkezési helyül szolgáló építmény teljes körű kutatásáról szinte teljesen elfeledkeztünk. Jelen munkám csak előzménye lehet egy nagyobb tanulmánynak, amelyben a források összegyűjtését és elemzését követően bemutatásra kerül a templom és sírhely építéstörténete, az elmúlt évszázadok apró változásai és az itt örök nyugalomra helyezett Esterházy-család egyes tagjainak minél részletesebb bemutatása.

Melléklet

1. ábra Kalamár, Stefán: A gannai Esterházy-mauzóleum felmérése. 3.

²⁸ Esterházy Pál gróf temetése. In: Pápai Lapok. 1915. 07. 11. 2.

2. ábra A fraknói Esterházy grófi család nagygnai nemzetiségi sírboltjának helyszínrajza, 1944.

RÉDAI BARBARA

Kossuth Lajos börtönlétének megvilágítása magánlevelein keresztül

Bevezetés

„A villámteljes felhő, mely rég függött fenyegetőleg fejünk felett, megcsördült. Én fogva vagyok – mi okért, ők tudják, kik elfogattak, én nem. Jelszavam törvény s törvényesség, s így áldozat lehetek, de bűnös nem. Adjunk hálát az Istennek, hogy tettünk annyit a törvény határai között a hazáért, miszerént üldözésre érdemesnek tartanak.”¹

1837. május 5. Kossuth Lajos életében fordulópontnak számított. Ekkor kezdődik meg a mintegy hároméves fogság, mely később meghatározta hátralévő életének gondolkodásmódját. Kossuth Lajos élete több szakaszra osztható, melyek forrásokban gazdagok. Számatalan munka jelent meg életének történetéről,² magába foglalva a fogság éveit is, de én igyekeztem egy újfajta szemléletmódot ismertetni. Az új szemléletmód magánéletének apróbb részleteibe igyekszik betekintést nyújtani.

Munkám alapjául Kossuth Lajos fogsága alatt, családjának írt leveleit használtam fel, hiszen Kossuth Lajos ekkori életszakaszának megismerése csupán a munkák tanulmányozásával nem lett volna elegendő, így Kosáry Domokos és Szabad György által közreadott *Kossuth Lajos összes munkái* című kötet, VII. kiadását vettem alapul. A VII. kiadás levelei a fogság alatti és a fogság utáni leveleket ölelik fel. Tanulmányom megírásának kezdetekor mintegy 102 levelet igyekeztem elemezni, melyeket Kossuth Lajos a családjához, a barátaihoz írt, ebből 60 levelet használtam fel., azonban úgy gondolom, a fogságban írt levelek elemzése előtt szükséges ismertetnünk a röviden az előzményeket.

Mint tudjuk, Kossuth Lajos népszerűvé az Országgyűlési Tudósításaival vált. Az országgyűlés befejezése után hazatért Pestre, neve ekkor már közismert volt. Többszöri felkérésre elindította a megyék számára a Törvényhatósági Tudósításo-

¹ Kossuth Lajos összes munkái. Szerk.: Kosáry Domokos - Szabad György. Budapest, 1989. 71. (VII. kötet. Kossuth Lajos iratai 1837. május- 1840. december) 3. levél (a továbbiakban: KLÖM-VII., 1989.)

² Példaként említeném a teljesség igénye nélkül: Barta István: A fiatal Kossuth. Budapest, 1966.; Kosáry Domokos: Kossuth Lajos a reformkorban. Budapest, 2002.; Fekete Sándor: Kossuth Lajos. Budapest, 1978.; Cseres Tibor: Én, Kossuth Lajos. Budapest, 1981.

kat, a lapban reform-eszméit hangoztatta.³ A momentum, amely elszabadította az indulatokat, a Wesselényi Miklós elleni per és a Lovassy László letartóztatása volt. Kossuth nem maradt tétlen, nemtetszésének hangot adott lapjában. A válasz a Törvényhatósági Tudósítások beszüntetése volt, csakhogy látván a társadalomban milyen indulatokat vált ki az ügy, úgy vélték, Kossuthot is ki kell vonni a nyilvánosságból. 1837. május 5-én Kossuth már „ébre várta az ajtaján zörgetőket... Tudta, hogy mi következik, eljött a helytállás pillanata... Amióta szembeszállt a hatalommal, fel kellett készülnie arra, perbe foghatják...”⁴

Fogsága

Miután fogságba esett, türelmetlenül várta, hogy szabadon bocsájtsák, kérelmezte az uralkodótól szabadon bocsájtását,⁵ ám a hónapok csak teltek, múltak, s az „igazságos” uralkodó csak nem tett semmit. És hogyan reagált erre Kossuth?

Kossuth fogságának kezdeti szakaszában az elkeseredettség, a panaszkodás határozza meg leveleinek nagy részét. Egy alkalommal anyjának írt levelében a következőket írta: „ha meggondolom, miképen a nyilvánosság volt az elementum, mellyben éltem, és törvényt soha még gondolatban sem sértettem, mégis nemcsak hogy szabadságom elvételét, de már 5-ik hete vagyok fogva, anélkül hogy csak meg is mondanák, miért s mi oknál fogva...”⁶ Az idő elteltével azonban megfigyelhető, egyfajta beletörődés érezhető Kossuth Lajoson, s egyre inkább a betegsége határozza meg mindennapjait. Miután rádöbben, hogy a fogságot azért szenvedti, mert a nemzetért igyekezett tenni, úgy véli, hogy ha ezért kapta a büntetést, akkor ő ezt férfiúi büszkeséggel viseli, mert tudja, ha egyszer szabadulni fog, akkor sem fogja feladni elveit. A reformer elvei mindinkább megerősödnek, s ezt jól mutatja a VII. kötet nyolcvankettedik levele, melyet Wesselényi Miklóshoz írt szabadulása után: „...előttünk a nyilvános közpálya bezárva teljességgel nincs, s mint írók is

³ Hermann Róbert: Kossuth Lajos élete és kora. Budapest, 2002. 17-19.

⁴ Kosáry Domokos: Kossuth Lajos a reformkorban. Budapest, 2002. 178. (IV. A fogság) (a továbbiakban: Kosáry, 2002.)

⁵ Az 1837. június végén keltezett levél legfontosabb vonatkozó részlete a következő: „...und beinahe zwei Monate sind es, dass tiefgekränkter Bittsteller ohne seine teure Eltern und Schwestern gesehen zu haben, und ohne auch nur einmal in die freie Luft gebracht zu werden, in strenger Haft schmachtet....Der teuergebene Bittsteller fleht also um die Möglichkeit sich frei, auf freiem Fuß (so wie dieses die klaren Worte der Gesetze erheischen) verteidigen, beweisen zu können, dass in seinem Busen so wie in dem eines jeden wahren Ungars die Treue gegen die geheiligte Person Eurer Majestät und das Vaterland nie schwanken, und nur mit dem letzten Lebenshauch schwinden kann. Diese untertänigste Bitte mit kindlicher Zuversicht und hoffendem Herzen Eurer Majestät zu Füßen legend, erstirbt in unbegrenzter Ehrfrucht und Teure Euer Kaiserlich-Königlichen Apostolischen Majestät.” KLÖM-VII., 1989. 136-138. 12. levél.

⁶ KLÖM-VII., 1989. 103-104. 9. levél

⁷ Uo. 624. 82. levél

bocsáthatunk közre egyet-mást. Sőt (ez utóbbit nem vitatva) azt tartom, nekünk ha valaha, most kétszeresen kötelességünk el nem vonulni a falusi magány csendébe, el nem hagyni a nyilvános közpálya munkaviharát; mert egyrészt veszélyes példát nyújtanánk az erőszaknak, ha engednők rajtunk, mirajtunk!!”⁷

A börtönben írt leveleiben azonban az elveket, melyeket szabadulása után hangoztatott, talán azért nem írta le, mert nagyon sok családjának írt levelét nem küldték el, hiszen sok kifejezést tartottak lázadásra szítónak. Kossuth mindezt nagyon jól tudta, s az idő elteltével egyre választékosabban írt levelet családjának.

A levelek címzettjei

A témám feldolgozásához és egy az általam leírt vélemény kialakításához fontosnak tartottam, hogy ismertessem röviden a levelek címzettjeinek életét. Kossuth Lajos börtönévei alatt a legtöbb levelet édesanyához, édesapjához és orvosához írta.

Szükségesnek tartom röviden bemutatni Kossuth szüleit, bár a szakirodalomban részletesen olvashatunk róluk, de a munka szempontjából jelentős néhány mondatban felvázolni életük, személyiségük legfontosabb jellemzőit.

Édesanyja, Kossuth Lászlóné (született: Weber Karolina) 1770-ben, Eperjesen született. Egyszerű, közvetlen magatartású, barátságos asszony volt. A pénzt nem tudta beosztani, de az utókor szerint lelkes honleány volt.⁸ Édesapja, Kossuth László 1763-ban született, Turóc megyében. Kezdetben Zemplén megye lajstromozója volt, majd az Andrássyak uradalmi ügyésze, Monokon. Hirtelen haragú, szűkszavú, nagyon konzervatív, de egyenes ember volt.⁹

Kossuth László és Weber Karolina 1800 körül házasodott. Házasságuk alatt öt gyermek született. Elsőként Kossuth Lajos született meg. Hermann Róbert „Kossuth Lajos élete és kora” című munkája alapján születési dátuma 1802. szeptember 19-re tehető. Másodikként született meg Kossuth Karolina, majd Kossuth Emília, Kossuth Lujza és Kossuth Zsuzsanna. Kossuth tisztelte édesapját, s ez nem is kétséges, hiszen eképpen vélekedett Kossuth: „Atyám heves, indulatos kedélyű, de törhetetlen becsületű ember vala. Keblében a honpolgári függetlenség mély érzete, mely csak Isten előtt hajol meg, ember előtt porba nem borul soha; törni kész, de hajolni nem.”¹⁰ Ezen írásából látszik, hogy Kossuth becsülte édesapját, főként azért, mert nemzeti eszményét nem tudták megtörni.

Édesapja jellemvonásaiból nem sokat örökölt, de az biztos, hogy a becsületességet, s az önértetét tőle örökölte, s példamutatónak tartotta édesapja ezen vonását.¹¹

⁸ Kosáry, 2002. 37.

⁹ Uo. 35.

¹⁰ Uo. 36.

¹¹ Uo.

Édesanyja fiában meglátta a jövőt, s ez érződik abból is, ahogy édesanyjához fordul a szeretetteljes leveleiben. Láthatunk egy olyan szülőt, aki támogatja mindenben fiát, anyagi nehézségeik ellenére igyekszik a börtönben lévő fiának mindent biztosítani.¹² Kossuth börtönben léte alatt végig szívén viselte családjá sorsát, s ebből és édesanyja gondoskodásából látható, hogy egy nagyon összetartó családról van szó. A szülőket még az sem rendítette el fiúkhöz való hozzáállásuktól, hogy a leveleket akkoriban többször elolvasták az ellenőrző hatóságok, de még az sem, hogy anyagi nehézségeiken csak idegenek tudtak segíteni.

Családjá nem tudott jól bánni a pénzzel, s ezt Kossuth levelei is jól mutatják. Nagyon sokszor jelenik meg az aggodás Kossuth leveleiben. Éppen ezért bízva Wesselényi Miklósról a következő levélben az anyagi ügyeket: „Csak egy nyomja nehéz kő gyanánt szívemet – szegény szüleim, testvéreim. Egyetlen gyámolok én valék. Nekik rajtam kívül nincs semmijök. Én Kegyed által a nemzet jobb részének gondoskodásába ajánlom őket. Szabad legyen hinnem, hogy szükségét nem szenvedendnek, sem a mindennapi irgalom nyújtotta segítség kínjait érezni nem fogják.”¹³ Kossuth tehát még a börtönben sem menti fel magát szülei gondoskodásának köteleke alól, s mindent megtesz, hogy szülei ne érezzék fiúk hiányát, s ezen állításomat támasztják alá a következő sorok is : „...ha vizsgagondoltam édes Anyámnak érzékeny gyengéd szeretetére, sőt Atyámnak, testvéreimnek erántami ragaszkodásukra is, afelett aggódtam, hogy el nem bírják a csapást. Hozzájárult annak tudomása, miképen történetből ép oly időben ért e csapás, midőn csaknem egészen pénz nélkül hagytam édes Anyámékat; e kettős aggodalom, megvallom, gondatlan, ostoba lépésre indított; ti. két napig semmi megnyugtatót nem kapván édes Anyáméktól, egy pár történetesen ruháim közt talált darab papirosra, egy töredék darabka író ónnal írtam egypár nyugtató sort,...”¹⁴

Harmadik címzettünk, Dr. Almási Balogh Pál, avagy a homeopátia nagymestere. Dr. Almási Balogh Pál 1794. október 20-án született. „Ahhoz az értelmiségi nemzedékhez tartozott, amelynek tagjai kimagasló képességekkel rendelkeztek, és a haza haladása iránt különlegesen elkötelezetten éltek.”¹⁵ Orvosi oklevelét 1823-ban szerezte meg. 1825-ben bejárta Németországot, ahol megismerkedett a homeopátia megalapítójával, Samuel Hahnemannal, aki annyira nagy hatással volt rá, hogy 1826-os visszatérése után a homeopátiás kezelést vallotta.

1865-ben részt vett a magyar homeopátiás orvos egyesület szervezésében, a Magyar Hasonszenvi Orvosegyület megalapításában, melynek még azon évben az elnöke is

¹² Kosáry, 2002. 37.

¹³ KLÖM-VII., 1989. 72. 3. levél

¹⁴ Uo. 74. 4. levél.

¹⁵ Kölnei Livia: Almási Balogh Pál, a reformkori polihisztor és családja. Ismeretlen kiadási hely, idő. (továbbiakban: Kölnei, i.m.)

lett. Népszerűségének köszönhetően a páciensek körébe tartozott Széchenyi István és Kossuth Lajos, akikkel baráti kapcsolatban is állt. Barátsága e híres emberekkel annyira meghatározó volt, hogy Balogh Pál is a haladó szellem egyik jelentős képviselője lett. Kossuthal közös vállalkozásuk volt az Angol-Magyar Kereskedelmi Intézet és az Iparegylet. Legelismertebb vállalkozása az volt, hogy 1844-ben megalapította az Állatkínzás Elleni Egyletet.¹⁶ Kossuth akkor kereste fel, amikor már az 1832/36-os országgyűlés befejezése után gyengélkedett, emésztési zavarokkal küszködött.

A vegetatív neurózis

A doktor úrhoz írott tizenöt leveléből hét levél csak a betegségről szól. A fogság alatt a betegségről szóló levelekből négy levél íródott a börtön falain belül (64.;70.; 76.; 79.). A mai orvostudományban az egyre fejlettebb technikának köszönhetően egyre többet tudunk az emberek betegségeiről és egyre több orvos állítja, hogy a lélek igenis szoros összefüggésben áll az ember fizikai állapotával. Sok orvos, köztük Ferencz Gábor is leírja tanulmányában, hogy Kossuth Lajos vegetatív neurózisban szenvedett, melyet Dr. Bessenyei Mónika neurológus a következő képen fogalmaz meg: „A vegetatív neurózis a beteg számára gyötrődést okozó testi tünetek összessége, melyeket testi kórokkal magyarázni nem lehet, szorongásos tünetek, pánikbetegség része lehet. A tüneteket akarattal sem előidézni, sem megszüntetni nem lehet. Teljesen váratlan helyzetekben tör a betegre. A tünetek miatt mindenféle kivizsgáláson részt vesznek, de leleteik negatívak.”¹⁷

„A kezelése igen nehéz, pszichiáter, pszichológus bevonása szükséges. Súlyos esetekben szükség lehet gyógyszeres terápiára, enyhébb esetben az alábbiak is segíthetnek pl. relaxációs tréning, biofeedback tréning, meditáció, jóga, kognitív terápia. Mindenképpen szakember vezetésére van szükség.”¹⁸ Amint láthatjuk ez már a mai modern kor tudománya, mely 1830-as években még nem megállapított volt, s igaz az a mondás, hogy minden fejben dől el, hiszen Kossuth megtanulta kezelni a „betegségét” és 92 éves koráig el is éldegélt vele.

De fontos tisztáznunk, hogy mi is az a homeopátia? „A homeopátia a hasonló érzékelés tana. A homeopátiában az érzékelés alatt mind az érzékszerveink által felfogható, mind a lelkünkben ébredő érzéseket és a mentális szinten ezekre adott feldolgozási mintáinkat értjük.”¹⁹ A homeopátia, hasonszenvi gyógymód feltalálója Ch.

¹⁶ Kölnei, i.m.

¹⁷ Antall József: Orvostörténeti közlemények. Budapest, 1968. 101-113.

¹⁸ Dr. Bessenyei Mónika neurológus válasza egy betegnek In: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:3kfEBegufikJ:www.webbeteg.hu/orvos_valaszol_orvos_valasz/neurologia/40992+vegetativ+neur%C3%B3zis&cd=1&hl=hu&ct=clnk&gl=hu (letöltés ideje: 2012.11.29.)

¹⁹ Dr. Kristóf Krisztina: A homeopátiáról. In. <http://homeopatiablog.com/a-homeopatiarol/> (letöltés ideje: 2012.11.29.)

F. S. Hahnemann német orvos. Hahnemann elgondolása hamar elterjedt Európában, s így Magyarországon is. Hazánkban első képviselője almási Balogh Pál és Bakody József, azonban a legismertebb alakja Argenti Döme. Argenti Döme 1834-től tudott bővebben foglalkozni a homeopátiával, hiszen ekkor szűnt meg a homeopátiát korábban tiltó rendelet. Argenti Döme ezért komolyabban foglalatostkodott a homeopátiával a Társalkodó című folyóiratában, majd 1847-ben megjelent fő műve is, a *Különféle betegségek hasonszenvi gyógyítása* című munkája. A munka magában foglalja a különböző betegségeket és az azokkal kapcsolatos gyógymódokat.

Az évek múltával azonban a magyar orvosok között is egyre több követője volt, így Balogh Pál, aki megszervezte a Magyar Hasonszenvi Orvosegyesületet. Közös munkájuk gyümölcse volt az is, hogy 1870. február 26-án a képviselőház jóváhagyta a budapesti orvosi karon a homeopátia tanszékek felállítását, s meghagyták egy ilyen gyógymódon alapuló kórház alapításának lehetőségét is. A homeopátia egyik híres gyógyszerára akkoriban az Oroszlán Gyógyszertár volt. 1863-ban megjelent a Hasonszenvi útítárs Argenti nyomán. A munkával megjelentek olyan homeopátiás készítmények is, melyek gyakori betegségek ellenszereként jól működtek.²⁰

Kossuth könyvekhez fűződő kapcsolata

Sok történész foglalkozott azzal, hogy Kossuth valóban annyit olvasott-e a börtönben. Ez kétségtelen, hiszen Kossuth Lajos híres volt a könyvek iránti szeretetéről és ez az olvasás iránti vágya a börtönök alatt sem múlt, „sőt olvasmányai újabb érveket szolgáltatott neki. Így teljesen érthető, hogy a Pesti Hírlap szerkesztője politikai tapasztalatokkal felvértezve, határozott célkitűzésekkel lép újra az országos küzdőterre.”²¹ Ám kezdeteket nehezítette az, hogy Kossuth egyik könyvének lapján üzent családjának, hogy ne aggódjanak érte, azonban ezt a lapot nem törvényes úton akarta eljuttatni, hanem börtöncellájának ablakán keresztül egy őrnek adva át, aki azonban fogta ezt a papírlapot jelentette, s ezután nemcsak a cellája ablakát szögezték be büntetésből, hanem teljes egy hétig könyveit is elvették. Könyveket végül csak Beöthy Sándor királyi jogügyigazgató engedélyével kaphatott.²² Édesanyjával való jó kapcsolatát még az is tükrözi, hogy szeretett anyja harcolt legtöbbit a könyvekért, hogy küldhessen be fiának, s májusban már kapott is könyveket.²³ 1837 elején még nagyobb számban jellemző könyvek kérése, azonban 1837 végén, miután kezd tudatosulni benne, hogy börtönben marad és a szabadulás reménye egyre

²⁰ Palla Ákos: Az Országos Orvostörténeti Könyvtár közleményei 30. Budapest, 1964. 137-142. [Dr. Borsa Gedeon: Argenti Döme (1809-1893)]

²¹ dr. Loboczky János: Kossuth politikai programjának kibontakozása az 1840-es évek első felében a Pesti Hírlap cikkeiben. Doktori értekezés. Debrecen, 1984. 13.

²² Kosáry, 2002. 180-181.

²³ Uo. 181.

haloványabb, akkor már 40. levelében kijelenti, hogy olvasás miatti csillapíthatatlan vágya elmúlt.

Amikor már tudatosult benne a fogsága végérvényessége, akkor sem foglalkozott többet az olvasással, mert, ahogy fentebb említettem, ekkor kezdődött betegsége. Levelei által lehet tudni, hogy olvasott angolul, németül, franciául és magyarul. Legtöbbet azonban Shakespeare-t olvasott, de szeretett volna még másoktól és több nyelven olvasni. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a negyvenedik levele: „Fő ohajtásom historia: Mignet, Gibbon, Hume, Lingard s a t. A szépliteratúrából Lesage munkái francziában; angolban az újabbak, mint Cooper, W. Irving, Marryat, Bulwer s a t. Németben szeretném Goethét még egyszer olvasni, magyarban az 1838-iki Aurorát, a Tudós Társaság 1837-iki évkönyvét s Tudománytárát, s ami újabb van különben.” Láthatjuk, hogy egy tudásra éhes embert tükröznek a levelek, ám a tanultakat megjeleníti tanácsként édesanyjához írt leveleiben. Ezáltal a leveleiben négy fontos momentum jelentkezik, melyek hatással lesznek a későbbi politikájára:

Az első fontos momentum a dráma, mint irodalmi műnem magyarországi elmaradottsága: „...mit akarunk mi? Színházunk is csak tegnap óta van: színészünk pedig művészi értelemben még épen nincs (én legalább így tudom a dolgot), s már drámai literatúránk soványsága felett panaszkodunk! Hát hol volt a publicum, mellynek számára dramaturgicus genie-ek írjanak? Talán a Thalia vándor nem papjait, de gúnyolót, bűdös állásokban pipaszónál bámult publicum-e azon varázskör, melly genie-eket ébreszthet? Nálunk támadhattak-e felséges drámai költők, valameddig a színészet a művészi lábtón legalább egy pár fokot nem hág? Nálunk, hol tán még most is patriotismusra van szükség, ez lehetlenség.”²⁴

Második fontos momentum Pest megye népoktatásának javítása: „Ha olly állapotban volnék, minőben »jog és törvények szerint« lennem kellene, minő örömmel nyújtanék én is segédkezet nemes Pest vármegye népnevelési küldöttsége munkálodásihoz. ... nálamnál százszor járatosabb ember ... a legspecialisabb statisticával bírjon, s voltaképen tudja, ismerje helységről helysére a népnek számát, erejét, vallás szemponti osztályozatát, a nevelésnek mostani állapotját, pedagogicus, financialis, administrativus szempontból, s a helységeknek közös jövedelmeit s a t. Én azt hiszem, a küldöttségnek mindenekelőtt illy statisticát kell készítenie.”²⁵

Harmadik fontos momentum az oktatás problémája: „...a methodusban van a hiba, és abban, hogy a classicum studiumok vehiculumául nem a nemzeti nyelv fordíttatik, szívnyemesítő magas szépségeik nemzeti erekbe nem szivárogtatnak, s a felsőbb iskolai osztályokban classicai philologia nem taníttatik; ellenben a magyar historia, philosophia, törvény stb. diákul, barbár diákul taníttatik. S végre abban van

²⁴ KLÖM-VII., 1989. 325. 42. levél.

²⁵ Uo. 509. 65. levél.

a hiba, hogy a humanitási alapú iskolák mellett realis iskolák is nincsenek azok számára, kiknek ilyenre s nem amolylanra volna szükségök.”²⁶

Kossuth 1839-ben fordított egy Macbeth töredéket is, mely Shakespeare remekműve volt, de abbahagyta a fordítást, amikor megtudta, hogy Döbrentei Gábor már megelőzte fordításával. Az érdekesség ezzel kapcsolatosan azonban az, hogy feltevésem szerint megvolt az oka Kossuthnak arra, hogy miért ezt a drámát fordította le. Úgy vélem, hogy Kossuth Lajos azért ezt a művet fordította, mert Kossuth azonosítja magát Macbethtel, mivel lehet, hogy Macbeth vérontás árán jutott el a trónig, de az olvasó szimpátiáját azonban kivívja lelki tusájával és önmaga marcangolásával. Macbeth egy olyan ember, akiben folyamatosan dúl a jó és a rossz küzdelme, s végül neve lesz a sanyarú sorsának oka, ahogy Kossuthnak is a neve az oka a börtönéveinek.

Összegzés

Végül úgy vélem, hogy Kossuthnak volt egy olyan időszaka a börtönévek alatt, amikor egy szétszórt, „betegségben” szenvedő ember láthatunk, de egy idő után véget vet az önmarcangolásnak, majd fordításokba kezd, s különböző területeken, főként az államgazdaság területén művelte magát, s végül 1840. május 10-én az utcára lépett egy férfi, aki bent hagyva régi önmagát, új tervekkel, gondolatokkal kezdte meg „új” életét. Munkám megírásának kezdetekor a célom az volt, hogy megismerjem a börtön falain belül élt Kossuthot, akit ily módon a szakirodalmak kevésbé vagy egyáltalán nem ábrázolnak részletesen.

Kutatásom 2012 novemberében kezdődött, s a mai napig folyamatban van, hiszen ahhoz, hogy jobban felvázoljam az olvasók számára akkori lelki állapotát, s gondolkodásmódját, úgy gondolom, még rengeteg szakirodalmat el kell hogy olvassak és ez által talán már összetettebb képet tud mutatni munkám. A továbbiakban célul tűztem ki még olyan kiváló munkák elolvasását, mint Laczkó Mihály: *Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok*, Csorba László: *A beteg Széchenyiről*, Laczkó Mihály: *Széchenyi-értelmezések: lélektan és szövegtan*, stb. Ezen munkák főszerplőjének összehasonlítása Kossuthal nagyban segíthetik Kossuth 1837 és 1839 közötti lelkiállapotának megismerését.

²⁶ Uo. 565. 71. levél.

SZABÓNÉ SINKA SZILVIA

Adalékok Rákóczibánya történetéhez

Rákóczibánya egy kis bányász település Nógrád megye északi részén, a Mátra lábánál, Kazár-patak folyásánál található Nemtitől, Kisterenyétől és Kazártól néhány kilométerre, a munkám célja, hogy bemutassam történelmét főleg levéltári iratok és korabeli cikkek, önkormányzati iratok, valamint bányász interjúk, az iskola tulajdoni lapja alapján és néhány szakirodalom segítségével. A történelmi bemutatáson belül szeretnék kitérni Rákóczibánya történelmi áttekintésére, a település bányáira, iskolájára és címerére is. A történelmi áttekintésén belül lényegesnek tartom a település elnevezéseinek bemutatását is.

Rákóczibánya történelmi áttekintése

Az 1867 után elindult nagyüzemi bányászat, amelyben két részvénytársaság is szerepet játszott a Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársaság, valamint az Észak-magyarországi Egyesített Kőszénbánya és Iparvállalat Rt. kezdtek el üzemeltetni a nógrádi szénmedencében a bányákat, 1925-ben pedig egyesült Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársulat néven működött tovább.¹

A salgótarjáni és Salgótarján környéki bányászat egyik lényeges problémája volt a munkások elszállásolása. A vándorló bányászat által lett jellemző, hogy a lakótelepet mindig oda építették, ahol éppen új bányát, vagy bányákat nyitottak meg. Jellemző volt a házakra, hogy téglából épültek, két szobásak voltak konyhával, kamrával, tornáccal.² Ez a jellegzetesség igaz a régi telepen található rákóczibányai házakra is, az új telepi házakra is, itt azonban átalakítások miatt beépítésre kerültek. Rákóczibánya egyik jellegzetessége, hogy házai kiállták az idő próbáját, tehát, ha valaki ellátogat erre a kis településre még szinte teljesen eredeti állapotában láthatja bányász ikerházait.

¹ Domonkos Alajos: A szénbányászat és a bányászélet Nógrád megyében 1861-1962. Salgótarján, 1962. 6.

² Dzsida József: A Salgótarjáni Kőszénbánya R.T. Nógrádi Szénbányászatának története 1868-1943-ig. A Salgótarjáni Kőszénbánya R.T. Bányai igazgatósága. Salgótarján, 1944. 129-132. (a továbbiakban: Dzsida, 1944.)

**1. Kazári évszázadok. Kazár Község
Önkormányzata, Kazár, 2000.183.**

2. Saját készítésű kép

Megfigyelhető volt, hogy minden kolónia rendelkezett a legalapvetőbb épületekkel, tehát orvosi rendelővel, üzlettel, templommal, vagy kápolnával, kaszinóval, italbolttal és iskolával. Az iskolák kisebb településeken egy tantermesek voltak, míg máshol 3-5 tanteremmel is rendelkeztek.³

Rákóczi-bánya történelmét kutatásom során 1883-ig sikerült visszavezetnem. A Nógrádi Lapok 1883. január 7-ei számában már lehet olvasni arról, hogy Nemtiben népiskolát fognak felállítani még abban az évben és ez által biztosítani fogják a bányászok gyerekeinek az oktatást a községben.⁴ 1885. október 11-én a Nógrádi Lapok adta hírül, hogy Nemtiben fel is avatták az iskolát és a településhez tartozó Nemti-bánya iskolája a régi telepen épült meg.⁵

A Nemti-bányai iskolában a tanulók többsége helyi születésű volt, a többi diák is Nógrád megye valamelyik településéről származott, a többségük már magyar anyanyelvű volt. A bánya, illetve bányák nagy vonzást gyakoroltak és erre a kis településre is, ide jöttek sok helyről a szakképzett munkások és gyermekeik biztosították a tanulók állandó létszámát az iskolában. Az ide érkezettek származására azonban már a beszélt nyelvük alapján nem igazán lehetett következtetni, inkább csak idegen hangzású neveik alapján. A bányák szakszókinccsének magyarosítása azonban nem volt kivitelezhető és német, szlovák morva szavakból, szókinccsből tevődik össze, tehát 1899-1905 közötti Nemti-bányai iskola anyanyelvi és származási megoszlása.⁶

³ Szomszéd András: A salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársaság társulati népiskoláinak története. Salgótarján, 1990. 235. (a továbbiakban: Szomszéd, 1990.)

⁴ Nógrádi Lapok. 11. évfolyam. 1885. január. 7.

⁵ Nógrádi Lapok. 13. évfolyam. 1885. október. 11.

⁶ Szomszéd, 1990. 224-225.

Tehát már ekkor említik a mai Rákóczi bányát, még ekkor Nemti-bánya néven, de igazán konkrét adatokat az 1900-as évek elejétől tudtam találni a településre a képviselőtestületi jegyzőkönyvekben, amelyek alapján szeretnék jobban megismertetni mindenkit a falu történelmével.

1904. július 1-jén már lehet találni utalást Nemti-bányára vagyis a mai Rákóczi bányára. A Nemti-bányai út kijavítása lényeges pont volt, elhatározták, hogy az utat ki kellett javítani és bekavicsozni.⁷ 1905. január 9-én már „Nemtibánya telep” Tökés pusztával együtt Nemti község részét képezte, és ekkor kapta az akkoriban még véglegesnek hitt nevét a település.

Azt sajnos nem sikerült kiderítenem eddig, hogy a települést mikortól hívták Horthy-telepnek, az viszont bizonyos, hogy 1926-ban már ezen a néven említik a Bányász című folyóiratban, tehát Horthy kormányzóságának kezdetétől, az 1920-as évek elejétől hívhatták így a községet. Nógrád-megyében a mizserfai körzetben a 20-as években építettek négy munkástelepet is, többek között Nemtibánya-Horthy-telepen és ekkor a három tantermes iskolát is megépítették.⁸

Központ mellett két körzet alakult ki a medencében és ennek megfelelően elkezdtek létrejönni az iskolák is, 1925 után már kilenc körzet volt, és Nemti Horthy-telep a IX. körzetbe tartozott. A bánya volt az iskolafenntartó, amely gondoskodott mindenről. Fizette a tanítókat, megrendelte a taneszközöket, tankönyveket és azokat odaadta a bányászok gyerekeinek. A tanszerekből kiderül, hogy az írás és a rajzkészség fejlesztésére nagy hangsúlyt helyeztek, valamint lényeges mottójuk volt az „ép testben ép lélek”, így szervezték meg a tornagyakorlatokat és kirándulásokat is.⁹

1938. április 21-én döntöttek, hogy a település egyik jellegzetességét, tehát a falun áthaladó utat elkezdik megépíteni. Ekkor még kis dűlőút néven szerepelt, a kazári-patak partján, amelyet azért akartak megnyitni, hogy a kazáriaknak kényelmesebb és közelebbi legyen a közlekedés főleg vásárok alkalmával Kisterenye irányába.¹⁰

1939. augusztus 20.-án a Horthy-telep virágba és zászlódíszbe öltözött, hogy két lényeges ünnepet is megüljön, az egyik az évenként megrendezett bányásznap volt, a másik pedig az új templom felavatása. Már kora délelőtt felhangzott a bányászzenekar éneke, érkeztek az ünnepségre mizserfai, kisterenyei, ilona bányai, pálfalvai bányász- és cserkészcsapatok. Korompay Lajos bányáügyi főtanácsos fogadta az ünnepségre érkezőket, Payer János püspöki helynök, Márkus Lajos és Kuhia András plébánosok segítségével megáldotta az új templomot, majd pedig megnyíltak az új templom kapui, hogy a híveket befogadja, akiknek az első szentmisét Payer János celebrálta. Ezzel a szertartással egy időpontban a régi haranglábnál felállított tábori

⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNLNML) V. 403.a.

⁸ Nógrád-Honti Kultúra. 8. évf. 1930. november.

⁹ Szomszéd, 1990. 215-233.

¹⁰ MNLNML. V. 403: a.

oltárnál Horváth László esperesplébános tartott misét. A szertartások után a tömeg a haranglábhoz gyűlt össze, ahol megkezdődött a bányászavató ünnepség, amelynek keretében 171 bányászt avattak vájárrá.¹¹

Az elemi népiskola anyakönyvei, előmeneteli és mulasztási naplójából megállapítható, hogy 1939 és 1942-ben az 1-2., 3.-4., és 5.-6. osztályosok együtt, egy taneumban tanultak, míg 1943-ban 1-2-3. és 4-5-6. osztályosoknak voltak közös óráik, tehát ekkor két tanteremben zajlott az oktatásuk.¹²

1941 őszen ismételten égető probléma volt, hogy a Nemti-Horthy telepi út árkolják ki. Az alispáni és a főszolgabírói rendeletek értelmében az útépitésre a község kölcsönt kapott, amelyet vagy az 1941. évi számadási feleslegből, vagy pedig az 1942. évi rendes költségvetésből kell visszatéríteni az árkolásra költött összeget.¹³

1945. szeptember 19.-én azonban elindult egy folyamat, amellyel bizonyossá vált, hogy az akkori Horthy-telep neve még sok változáson fog keresztül menni. A Horthy-telepi kommunista párt kérelmet terjesztett elő, hogy település nevét szeretnék Károlyi telepre változtatni, azzal az indokkal, hogy a régi neve is ez volt a telepnek. A felsőbb hatósági jóváhagyásra fel is terjesztették a névváltoztatást, de mivel 2 évre rá újabb kérelmet intéztek, ezért valószínű nem fogadták el az előbbi javaslatukat.¹⁴ A Károlyi telep elnevezésre azonban a képviselő testületi jegyzőkönyv utalása ellenére sem bukkantam, valószínű 1883 előtti időszakra eshet a telep ezen elnevezése.

1947. február 19.-én Nemti községe kérelmezte Horthy-telep nevének megváltoztatását Rákosi-telepre, ha pedig ezt is elutasítják, akkor tegyen javaslatot valamely másik névre. A véghatározatban a képviselő testület kimondta, amennyiben a Rákosi név akadályokba ütközik a továbbiakban is, akkor „Dózsa-telepre” kéri megváltoztatni a község nevét. Az indokolásként azt mondták, hogy Dózsa volt a magyar szabadság kiváló harcosa, akinek az érdemeit a község képviselőtestülete a névváltoztatással akarta elismerni.¹⁵

1947. május 21.-én elkészült Nemti község három éves gazdasági tervéről. A második évi tervben akarták megvalósítani a Horthy-telephez vezető 2,5 km-es út kikövezését.¹⁶ 1948. április 15.-én ismételten napirendre került a Nemti községhez tartozó Horthy-telep nevének megváltoztatása. A képviselőtestület ekkor meghallgatta az összes Horthy-telepi lakost és egyhangúlag elfogadta, hogy Horthy-telep nevét megváltoztathassák Nemti-Rákóczitelepre, de a képviselőtestület kérte a névváltoztatást, amit azzal indokoltak, hogy a régi elnevezés, tehát a Horthy elnevezés

¹¹ A munka 1939. augusztus 26-án vette kezdetét.

¹² MNLNML. VIII. 309. g.

¹³ Uo. V. 403. a.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

a mai demokratikus nézetekkel nem egyeztethető össze és ezért engedélyezte a közgyűlés a névváltoztatást. Ugyanebben az évben már kiegészült a képviselőtestület két taggal, amelyeket Nemi-Rákóczitelepről küldtek a testületbe. Az 1948-ban már kisbírója is volt a telepnek, amelyet abból lehet tudni, hogy 1949. évi fizetési megállapítást tárgyalták meg a számára, ebből a határozatból az is kiderül, hogy Nemtől Rákóczitelep majdnem több mint 3 km-re található, ahol a kézbesítésekre és dobolásokra külön kisbírókat kell alkalmazni, és erre a célra 1949-es évre 360 Forintot szavazzanak meg a számára.¹⁷

1949. március 25.-én Nemi-bánya lakott hely végleges elnevezést kapott, a belügyminiszter 163.481/1949. III.2. számú rendelete értelmében a település ideiglenes nevét Nemi-bánya néven állapította meg. 1949. év június 19-én ismételten napirendre került a nemi-bányai kisbíró fizetése, amelyben az 1950. évre szóló fizetési kérelmét tárgyalták és elfogadták, amit azzal indokoltak, hogy Nemi-bánya Nemi községtől 3 km-re található, és 564 fős település, amelynek kisbíró és közvetítő szükséges. Ekkor született döntés arról is, hogy a nemi-bányai sportegyesület pályáját fásítani fogják, 100 darab jegenyefát akartak a sportpálya szélére telepíteni.¹⁸

Rákóczibányán 5 bányát nyitottak meg az 1946. október 1-jei szénbánya államosítás után: Szurdok-lejtős aknát 1950-ben, Tökés-lejtős aknát 1952-ben, Györgylejtős aknát 1955-ben, Gyula-lejtős aknát és külfejtést 1956-ban, és Rákóczi-tárót 1959-ben, amely 1959-1967 között tanbányaként működött.¹⁹

Az 1956-os forradalom Rákóczibányára gyakorolt hatására semmilyen utalást nem találtam a kutatás során, tehát egyelőre azt lehet elmondani, hogy különösebb hatása nem volt a település életére. 1958-as évtől kezdve már a kisterenyei képviselőtestületi jegyzőkönyveiből kaphatunk képet Rákóczibánya további történelméről, mert ebben az évben a rákóczitelepi dolgozók kérelmezték Kisterenye községhez való csatlakozását és egyúttal elcsatolását Nemti községtől. A véghatározat elfogadta Rákóczi/ Nemi/ bányatelep kérelmét és engedélyezte Kisterenyéhez való csatlakozását 74 kh. 544 öl területtel. A területi átcsatolások értelmében²⁰

A Rákóczitelep név itt ismételten visszaköszön, már 1958-ban biztosan ez volt ismét a neve a településnek, de sajnos nem tudni pontosan, hogy mikortól, mert a nemti tanácsülési jegyzőkönyvek 1950-ig vannak meg, így annyi állítható biztosan, hogy 1950 és 1958 között kapta a település újra meg a Rákóczitelep nevet. Az 1960. május 20-án kiadtak egy oktatási és kulturális helyzetről szóló határozatot, amelyben a következők szerepeltek Rákóczitelepre vonatkozóan. A rákóczitelepi iskolának

¹⁷ MNLNML. V. 403. a.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Lassan József: A nógrádi szénbányászat felszabadulás utáni műszaki története 1945-1980. I. Nógrádi Szénbányák, Salgótarján, 1984. 34. (a továbbiakban: Lassan, 1984.)

²⁰ MNLNML. XXIII. 759. a.

biztosítottak 80 méter drótkerítést, hogy körbe lehessen keríteni az iskola területét. Az óvodai férőhelyek száma aggasztónak számított, bár még Rákóczi-telepen nem olyan égető a probléma, viszont a követelményeknek a település óvodája már nem felelt meg. Rákóczi-bányatelepen már volt akkoriban megfelelő kultúrotthon is. Az erkölcsi, politikai nevelést tartották a tanítók legfontosabb feladatának, valamint hogy materialista szellemben neveljék tanítványaikat. A nevelők a nép, a munkásosztály, párt és más népek szeretetére, szocialista vívmányok megbecsülésére okították a diákokat. Kiemelte a határozat, hogy Rákóczitelepen nem végeztek hitoktatást, valamint a középiskolában tovább tanuló diákok 99%-a munkás szülők gyermeke. Az általános iskola után pedig 8 tanulóból 5 folytatta tanulmányait középiskolában a rákóczitelepi gyerekek közül. Kiemelték a tanulók magatartását is, amely minden intézményben jónak volt mondható. Az értelmi nevelésben negatívumokat határoztak meg, mert a Művelődési Minisztérium betiltotta különböző színdarabok rendezését, a táncos összejöveteleket, amelynek hatására a határozat értelmében Rákóczi-telepen 9 tanuló bukott meg. A politechnikai nevelést már elkezdték megszervezni, a hűtőházzal a községi iskola már egyezményt kötött, hogy a VI. osztályosai heti egy alkalommal foglalkozás lesz a számukra a hűtőházban, Rákóczi-bányatelepen is készültek ezen munka megszervezésére. Az esztétikai és testi nevelés is folyamatosan tartott az intézményekben, ezt mutatta, hogy a határozatban kitértek rá, hogy az iskolások készültek a nagybányai és községi tornaünnepségre.²¹

Pontos adatok nincsenek az új telepi rész keletkezésének időpontjáról, annyi bizonyos, hogy az 1956-ban kiadott helységnévtárban még az újtelep nem szerepelt.²² Az 1962-ben kiadott magyarországi helységnévtárban már lehet látni, hogy a Kisterenyéhez tartozott Rákóczi régitelep és újtelep külön megnevezésként, tehát mint két településrész. A régitelepen 426 fő élt 67 lakóházban, míg az újtelepen 539-en laktak, tehát összesen 965-en, 160 épületben.²³ Annyi bizonyos, hogy 1956 és 1962 között építették meg az újtelepi részt. A rákóczitelepi bányászokkal készített interjúim alapján is kiderült, hogy az újtelep 1957-1958-as években épült és fiatal nős bányászoknak adtak szolgálati lakásokat.

A rákóczitelepi általános iskola 1965/ 2803-as határozat értelmében a magyar állam tulajdonát képezte, tehát a kezelő inntől fogva a magyar állam lett, így a későbbiekben a nagyközségi közös tanácsú iratokban már egyáltalán nem lehet róla utalást sem találni.²⁴

²¹ MNLNML. XXIII. 759. a.

²² Magyarország helységnévtára 1956. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1956. 472.

²³ Magyarország helységnévtára 1962. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1962. 396.

²⁴ Tulajdoni lap. I. rész

A nógrádi szénmedencében a bányákat már 1965-től elkezdtek felszámolni, Györgyöt 1966-ban, Gyulát és Tökést 1967-ben zárták be, majd 1970-ben Szurdokot, és 1971-ben Rákóczi-tárótis, tehát 1971-es évvel megszünt az összes rákóczi telepibánya.²⁵

1967-ben már Rákóczi telep 116 km² területű, 965 lakossal és 227 lakóházzal rendelkezett, tehát megfigyelhető, hogy 1962-höz képest a lakosok száma nem, míg a lakóházak száma 67 darabbal nőtt.²⁶

Az elemi népiskola anyakönyvei, előmeneteli és mulasztási naplójából megállapítható, hogy 1972-től az iskola már csak 4 osztályosként működött, a 4. befejezése után a kisterenyei általános iskolában folytatták a diákok a tanulmányaikat, majd 1979-től bezárták az intézményt.²⁷

1973-as helységnévtárban már Rákóczi telep saját irányító számmal (3151) rendelkezett, ekkor már 67 hektáros település volt, 982-en laktak 303 lakásban. Az 1967-es adatokkal összehasonlítva megállapítható, hogy lakosságának száma nem emelkedett lényegesen, összesen csak 17 fővel nőtt, addig a lakások 76 darabbal gyarapodtak.²⁸

1979. május 24.-étől a 2030-as határozat értelmében rákóczi telepi általános iskola kezelője a Magyar Állami Földtani Intézet lett és a mai napig is az, de az épület ekkortól kezdve már egyáltalán nem üzemelt iskolaként.²⁹

1983. szeptember 30.-án a nagybányai nagyközségi közös tanács elfogadta a 18/1983. határozatot, amelyben a község kérelmezte Bányaterenye néven várossá nyilvánítását. A pályázat benyújtása és a várossá nyilvánítás elfogadása között közel hat év telt el. 1989. február 5.-étől sikerült Kisterenyének és egyúttal Rákóczi bányának egyesülnie Nagybányával és a külterületi lakott helyeivel, és így jött létre a mai Bányaterenye. 1989. március 1-jén a település városi rangot is kapott és április 3.-án avatták várossá.³⁰

2001. február 11.-én Rákóczi telepen a kultúrotthonban tartott megbeszélés jegyzőkönyvében olvasható, hogy a lakossági véleményeket figyelembe véve előkészítő bizottság hozta a jelenlévők Rákóczi telep Bányaterenyétől történő különválásának megvalósítása céljából, ezzel a jegyzőkönyvvel egyúttal az önkormányzatot is tájékoztatták elképzeléseikről és kérték, hogy népszavazást kérelmező aláírásgyűjtő ívük eredeti példányát hitelesítsék. Bányaterenye város február 13.-án hitelesítette is az aláírás gyűjtő ívet, amelynek kérdése az volt: „Elszakadjon-e Bányaterenye várostól és önálló településként működjön-e Rákóczi-telep?” A szavazatok hamar

²⁵ Lásan, 1984. 34.

²⁶ Magyarország helységnévtára 1967. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1967. 367.

²⁷ MNLNML. VIII. 309. g.

²⁸ A Magyar Népköztársaság helységnévtára 1973. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1973. 462.

²⁹ Tulajdoni lap. II. rész

³⁰ Bányaterenye város önkormányzatának iratai (1983, 1989, 2001.)

összegyűltek, a március 5-én írott rákóczitelepi előkészítő bizottság vezetőjének levelében lehetett olvasni, hogy 252 aláírást sikerült összegyűjtenie a településnek, amellyel kezdeményezhette a népszavazás kiírását. Bátonyterenye Képviselőtestülete 2001. április 14-i időpontot határozta meg a népszavazásra. Bátonyterenye felterjesztette a sikeresen lezajlott népszavazás után Rákóczitelep településrész új községgé nyilvánításával kapcsolatos iratokat a belügyminisztériumba április 23-án, amelynek augusztusban született eredménye. Az 99/2001. határozat értelmében 2001. augusztus 27-től Bátonyterenye város Rákóczitelep településrészét Rákóczibánya néven önálló községgé nyilvánította.³¹ A hatálybalépés 2002. október 20-án volt, ekkor vált önállóvá, mert elvált Bátonyterenye várostól és kapta meg a Rákóczibánya nevet, amelyet mai napig is visel.³² Rákóczibánya saját címerrel is rendelkezik, mint önálló község.

Rákóczibánya bányái

1944-ig Nemti község, az akkori nevén Nemti-bányának nevezett településsel együtt a kisterenyei körzethez tartozott. 1946. január 1.-jével a bányákat állami kézbe vették, ekkortól kezdve kezdődtek meg az akkor már kazári bánya körzethez tartozó területeken a legtöbb bányamegnyitás, elsőként nyitották meg kapuikat a rákóczibányai bányák is.³³

Az 1940-es évek végétől megfigyelhető a termelés alakulása által, hogy a mizserfai és kazári bányák széntelepének kifogyóban voltak, ezért elhatározták, hogy egy régebbi tervet valósítanak meg, vagyis a kazári és mizserfai osztályozókat megszüntetik, és a két üzem termelését a kisterenyei osztályozóra fogják szállítani. A kisterenyei alagutat 1949-ben, a kazári oldalra is megnyitották, így megkezdődhetett a Mizserfán és Kazáron termelt szén kisterenyei osztályozóra szállítása, ez által létrejött a kisterenyei koncentráció. A termelés növekedését az új, vagyis a kisterenyei osztályozó nem tudta ellátni, ezért úgy látták, hogy szükséges egy törőosztályozó építése a kazár-mizserfai oldalon is, 1952-ben ideiglenesen lengőrostát és törőt építettek, de ez a megoldás műszakilag nem volt megfelelő, így rövid életű volt. Az alagút azonban nem csak a szénszállítás szempontjából volt lényeges, hanem a személyszállítás miatt is, így biztosították a helybeliek vasúti közlekedését Kisterenyére és Salgótárjába.³⁴

³¹ Bátonyterenye város önkormányzatának iratai (1983,1989,2001.)

³² Magyar Köztársaság Helységnévkönyve, Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 2005. http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/egyeb/hnk2005/tablak/load3_3_2.html (letöltés ideje: 2013.02.26.)

³³ A magyar bányászat évezredes története II. kötet. Főszerk.: Benke István. Budapest, 1997. 358.

³⁴ Lassin,1984. 121.

A kazári bányüzem részeként Rákóczibányán 5 bányát nyitottak meg az államosítás után, Szurdok-lejtősaknát 1950-ben, Tökés-lejtősaknát 1952-ben, György-lejtősaknát 1955-ben, Gyula-lejtősaknát és külfejtést 1956-ban, és Rákóczi-tárót 1959-ben, amely tanbányaként üzemelt 1959-1967 között.³⁵

Rákóczibányai bányák alap adatai³⁶

Bányák	Művelt telep minősége	Telepvastagság	Fűtőérték (kcal/kg)
György lejtős akna	II. és III. telepi	1,1; 1,8	2200; 2000-3000
Gyula lejtős akna	II. és III. telepi	0,9; 1,8	2900; 2200-2600
Rákóczi-táró	II. és III. telepi	1; 2	3100; 2000-2300
Szurdok lejtős akna	I. és III. telepi	1;1,8-2	3400-3700;2700-3000
Tökés lejtős akna	III. telepi	1,8-2	2000-2200

Megállapítható, hogy főleg II. és III. telepi szenet bányásztak a bányában, egyedül Szurdokon termeltek ki I. telepit. A telepvastagság ennek megfelelően 1-2 közé esett, valamint a fűtőérték 2000-3000 kcal/kg közé estek, ennek megfelelően a rákóczibányai bányák a gyulai osztályozó és hőerőműre termelték a szenet, amelyeknek a fő fogyasztói a tiszapalkonyai, mátravidéki és borsodi hőerőmű, az utolsó főleg akkor fogadta az osztályozó szenét, ha a tiszapalkonyai nem tudta befogadni.³⁷

A végleges törő megépítését és a tört szén vagonba rakását eredetileg Szurdokon akarták megvalósítani, de a szurdoki terep szűknek bizonyult a tervek elkészítéséhez, ezért aztán a gyulai-lejtős aknánál hozták létre az osztályozót és a törőt is. Kisterenye és Gyula-rakodó között vasúti pályát is terveztek, amely 1953-1954 között készült el a Vasútépítő Vállalat közreműködésével.³⁸

Rákóczibánya bányáinak szénvagyona (1000 tonna)³⁹

Feltárt szénvagyon (1000 tonna)	1954	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965
György	-	0,671	18,318	4,958	5,483	5,936	-	68,677	66,58
Gyula	-	1,005	20,51	6,407	5,985	6,312	149,636	79,398	63,153
Rákóczi	-	-	-	-	-	-	-	31,731	28,039
Szurdok	1,591	1,3575	16,453	2,206	3,729	4,098	176,238	93,198	127,764
Tökés	1,176	-	17,566	5,974	5,799	6,571	-	100,52	120,366
Összesen	2,767	3,0335	72,847	19,545	20,996	22,917	325,875	373,524	405,902

³⁵ Uo. 34.

³⁶ MNLNML. Szénbányászati műszaki-gazdasági jelentések (rendezetlen anyagok)

³⁷ Lassan,1984. 217.

³⁸ Lassan,1984. 140.

³⁹ MNLNML. Szénbányászati műszaki-gazdasági jelentések 1954-1971 (rendezetlen anyagok).

Feltárt szénvagyon	1966	1967	1968	1969	1970	1971	Össz.
György	46,003	-	-	-	-	-	216,626
Gyula	33,265	11,249	-	-	-	-	376,92
Rákóczi	-	10,194	2,48	55,55	144,22	89,1	361,314
Szurdok	121,598	111,408	148,76	117,451	22,4	-	948,252
Tőkés	94,615	26,868	-	-	-	-	379,455
Összesen	295,481	159,719	151,24	173,001	166,62	89,1	2282,57

A feltárt szénvagyon esetében látszik, hogy csak 1954-től állnak rendelkezésre adatok, de sajnos 1954-1958 között a levéltári adatok szintén teljesen hiányosak, a többi év esetében bár megvannak az anyagok, de több esetben csak részlegesen. Az adatokból megállapítható, hogy a legtermékenyebb év 1965 volt, 405,92-es értékkel. A legtöbbet termelő bánya Szurdok volt 948,252-es értékkel. A legkevésbé termékeny év, ahol mindegyik bánya adata rendelkezésre állt 1964, ekkor 373,524-as értéket termeltek. A meglévő adatok alapján a legkevésbé termékeny bánya Gyula volt, 376,92 tonnával.

Az 5 rákóczibányai bánya alkalmazottai teljesített műszak alapján⁴⁰

György lejtős akna	1964	1965	1966
Ipari munkás	169	140	102
Szaktmunkás	111	88	-
Nem szaktmunkás	58	52	-
Műszaki	11	11	12
Adminisztrátor	1	1	1
Kisegítő	3	3	1
Ipari tanuló	1	-	-
Összesen	354	295	116

György lejtős akna már 1955 óta működött, de a levéltári adatok csak 1964-től állnak rendelkezésre. A legtöbben az ipari munkások, vagyis a képzett bányászok (vájárok) voltak 411 fővel, míg a legkevesebb az egy fő ipari munkás. A bánya 1966-ig működött, így az utolsó 3 év adatait lehet összehasonlítani. 1964-ben az ipari munkástól az ipari tanulóig teljes volt a létszám, ekkor dolgoztak a legtöbben, 354 fő a bányában, majd 1965-ben ipari tanuló már nem alkalmaztak, 1966-ban pedig már szaktmunkást és nem szaktmunkást sem, összesen már csak 116 fő dolgozott, tehát jól megfigyelhető, hogy a bányát folyamatosan számolták fel.

⁴⁰ MNLNML. Szénbányászati műszaki-gazdasági jelentések (rendezetlen anyagok).

Gyula lejtős akna	1964	1965	1966	1967
Ipari munkás	200	148	88	29
Szakmunkás	115	78	40	18
Nem szakmunkás	85	69	48	11
Műszaki	12	11	9	4
Adminisztrátor	1	1	1	-
Kisegítő	4	4	3	-
Ipari tanuló	1	-	-	-
Összesen	418	311	189	62

Gyula lejtős akna már 1956-tól működött, de sajnos a levéltári adatok hiányosak ismételten, így csak 1964-től állnak rendelkezésre adatok, egészen a bánya teljes felszámolásáig, bezárásáig, vagyis 1967-ig. 1964-ben dolgoztak a legtöbben a bányában, 418 fővel, míg 1967-ben csak 62 embert alkalmaztak. A legtöbben az ipari munkások voltak ebben a bányában is, 465 fővel, a legkevesebben pedig az ipari tanulók 1 fővel. 1965-től lehet megfigyelni a fokozatos leépítését az aknának, amikor már egyáltalán nem alkalmaztak ipari tanulót. Ennél a bányánál a felszámolási évben, vagyis 1967-ben még alkalmaztak szakmunkást és nem szakmunkást az akna felszámolásához.

Dzsida József is megemlíti könyvében a Gyula-tárót, amelyben a gépi erejű széntermelés még nem volt jellemző, mindent emberi munkával végeztek. A fejtésekből targonca segítségével szállították el a szenet a csillékig, majd kézzel továbbították a külső siklóig.⁴¹

Rákózi-táró	1964	1965	1967	1968	1969	1970	1971
Ipari munkás	47	52	17	7	182	295	155
Szakmunkás	15	15	14	-	182	295	155
Nem szakmunkás	32	37	3	-	-	-	1
Műszaki	8	9	-	-	8	12	16
Adminisztratív	3	4	-	-		4	8
Kisegítő	4	3	-	-	1	10	8
Ipar tanuló	160	143	-	-	-	-	-
Összesen	269	263	34	7	373	616	343

Rákózi-táró az, amelyik bányáról az alkalmazottak szempontjából a legtöbb adat áll a rendelkezésre, mert 1959-ben nyitották meg a tárót, és már 1964-től állnak rendelkezésre adatok. Ennél a bányánál is az ipari munkások száma a legtöbb, 755 fővel, a legkevesebben az adminisztratív állomány volt 29 emberrel. 1971-ben alkalmazták a legtöbb főt, összesen 616-ot, míg 1968-ban csak 7 ipari munkást, ez a szám

⁴¹Dzsida, 1944. 94-95.

azért is meglepő, mert a következő évben az összes alkalmazott száma már 373. A bányának 1964 és 1965-ben teljesek az adatai. A táró 1959-től tanbányaként működött hivatalosan 1967-ig, de már az utolsó évben látszik, hogy nem rendelkezett ipari tanulóval. Maga a bánya 1971-ig működött, az 5 rákóczibányai bánya közül a legtovább.

Szurdok lejtős akna	1963	1964	1965	1966	1967	1968
Ipari munkás	732	377	423	404	425	-
Nem ipari munkás	-	4	5	5	4	3
Építőipari munkás	12	2	2	1	-	-
Szakmunkás	439	188	219	213	214	455
Nem szakmunkás	306	190	204	194	211	-
Műszaki	36	19	17	17	23	22
Adminisztrátor	6	5	5	6	3	7
Kisegítő	6	3	1	1	2	2
Ipari tanuló	32	30	1	2	2	-
Összesen	1569	818	877	843	884	489

A szurdoki lejtős akna, 1950-ben nyitotta meg a kapuit, de ez után nem sokkal rekonstrukcióra szorult, mert a 900 m hosszú lejtős aknában a személyközlekedés sok időt vett igénybe, a légellenállás nem volt megfelelően biztosítható, így a felújítás során 204 méter mély, személyszállításra is alkalmas légaknát készítettek. A külszínen pedig 300 személyes fürdő, lámpakamra, felolvasó, üzemi műhely és transzformátorállomás jött létre.⁴²

A levéltári adatok azonban hiányosak, mivel az akna már 1950-től működött, tehát az öt rákóczitelepi bánya közül a legkorábban megnyitott, de az adatok csak 1963-tól állnak rendelkezésre 1968-ig, bár az aknát csak 1970-ben zárták be. A legtöbben, 2361 fővel az ipari munkások voltak ismételten, a legkevesebben, 15 fővel pedig a kisegítők. 1963-ban dolgoztak a legtöbben a bányában 1569 fővel, míg a legkevesebben a bezárás évében, 1868-ban 489-en voltak. A szurdoki aknának eléggé sok épülete volt a külszínen, így magyarázható, hogy néhány építőipari munkást is alkalmaztak.

⁴² Lassan József: A nógrádi szénbányászat felszabadulás utáni műszaki története 1945-1980. II. Nógrádi Szénbányák. Salgótarján, 1984. 121.

Tökés lejtős akna	1964	1965	1966	1967	1968
Ipari munkás	356	356	293	92	-
Építőipari munkás	4	1	-	-	-
Szaktmunkás	233	194	154	49	3
Nem szaktmunkás	153	163	139	43	-
Műszaki	16	18	17	7	-
Adminisztrátor	-	-	2	4	-
Kisegítő	2	3	3	1	-
Ipari tanuló	1	1	-	-	-
Összesen	765	736	608	196	3

Tökés lejtős aknát már 1952-ben megnyitották, de mint minden esetben, itt is hiányos adatokkal rendelkezünk. Ez az egyetlen bányá, ahol nincsen egy év sem, amikor az összes kategória létszáma meglenne. A legtöbben, 1097 fővel itt is az ipari munkások voltak, a legkevesebben 2 fővel az ipari tanulók. A meglévő adatok alapján 1964-ben dolgoztak a lejtős aknában a legtöbben 765 fővel. A bányát 1967-ben zárták be, de még 1968-ban is van még 3 szaktmunkás, akit alkalmaznak, ez az egyetlen akna, ahol még a bezárás után is voltak alkalmazottak, bár a számuk elenyésző. Tökés esetében szintén láthatjuk az építőipari munkásokat, ez azért lehetséges, mert Tökés bányáüzemileg Szurdokhoz tartozott, ezt néhol írják a műszaki adatok.

Összességében elmondható, hogy mindegyik bányában a legtöbben az ipari munkások voltak, majd őket követte a szaktmunkások és nem szaktmunkások, érdekes, hogy a több száz fős bányának adminisztrációját néhány adminisztrátor képes volt elvégezni. Minden bányában alkalmaztak ipari tanuló, vagyis jövődő vajúrt is, ebből is kitűnik, hogy fontosnak tartotta a Nógrádi Szénbányák Rt. a bányász utánpótlást.

Rákóczi bányák átlagos statisztikai állományi létszáma⁴³

Átlagos állományi létszám	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971
György	-	-	168	102	2	-	-	-	-
Gyula	-	200	200	148	29	-	-	-	-
Rákóczi	-	47	52	-	17	7	182	295	434
Szurdok	826	378	378	423	425	455	455	462	-
Tökés	-	360	360	293	92	3	-	-	-
Összesen	826	985	1158	966	565	465	637	757	434

Az átlagos állományi létszámnál is hiányokat lehet felfedezni, 1963-tól állnak csak rendelkezésre adatok. 1965-ben alkalmazták a legtöbb embert a bányákban,

⁴³ MNLNML. Szénbányászati műszaki-gazdasági jelentések 1963-1971 (rendezetlen anyagok)

összesen 1158-at a többi évben ez a létszám 1000 alá esett. A bányák szempontjából pedig a szurdokiban alkalmazták a legtöbb munkást, összesen 3802-t.

Rákóczibányai bányák összes munkavállalója⁴⁴

Összes munkavállaló	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971
György	-	-	185	116	3	-	-	-	-
Gyula	-	218	218	165	33	-	-	-	-
Rákóczi	-	61	68		17	7	191	322	480
Szurdok	826	439	439	452	459	490	490	491	
Tökés	-	379	379	315	104	3	-	-	-
Összesen	826	1097	1289	1048	616	500	681	813	480

Az összes munkavállaló esetében is csak 1963-tól állnak rendelkezésünkre adatok. A legtöbb embert 1965-ben alkalmazták és még 2 év volt, amikor az alkalmazottak száma 1000 fölé emelkedett, 1964 és 1966. A bányák szempontjából ismét Szurdokban alkalmazták a legtöbb munkást, összesen 4086-ot.

A nógrádi szénmedencében a bányákat már 1965-től elkezdték felszámolni, Györgyöt 1966-ban, Gyulát és Tökést 1967-ben zárták be, majd 1969. január 1-jén megalakult a felhagyási üzemrészleg a bányák felhagyásának szervezettebbé tétele érdekében, amelynek feladata a megszűnt bányák anyagainak, gépeinek, berendezéseinek kimenekítése. Ezt követően 1970-ben Szurdokot, és 1971-ben Rákóczi-tárót is bezárták, ezzel megszűnt az összes rákóczitelepi bánya. A szurdoki telephelyet a Kazári Zöldmező TSZ vette át, Gyula-rakodót a Magyar Vasötvözetgyár, Rákóczitanbányát a Magyar Állami Földtani Intézet vette át.⁴⁵

A 7 bányással és egy gépkezelő hölgyel készített interjúmból kiderült, hogy mindegyikük dolgozott hosszabb-rövidebb ideig a rákóczitelepi bányák valamelyikében, több esetben mindegyikben. A bányák fokozatos bezárásával a település bányászai 1 évig Ménkesen dolgoztak, majd Kányásra tették át őket, ahol a többségük nyugdíjas koráig dolgozott, néhányuk pedig Oroszlányban és a nyírmedi kéregbánya megnyitásában is részt vett és onnan ment aztán nyugdíjba. Tehát a bányák bezárása természetesen negatívan érintette Rákóczibánya lakóit, de próbálták túltenni magukat a törtéteken és a közeli bányákban vagy éppen Oroszlányban dolgoztak tovább.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Lásan,1984. 142-144.

Összegzés

Rákóczibánya történelmi rekonstruálása során a levéltári adatok hiányosan álltak a rendelkezésemre, 1908 és 1940 között egyáltalán nem voltak meg az anyagok, ezért a köztes időt korabeli újságok cikkeivel és önkormányzati iratok segítségével próbáltam kitölteni. A bányák rekonstruálása sem volt egyszerű, az anyagokat 1954-1971 között lehetett csak megtalálni, de már ezen évek előtt is bizonyíthatóan működtek a bányák, de a műszaki-gazdasági jelentések nem maradtak meg abból az időszakból. 1950-ben nyílt meg az első bánya, Szurdok lejtős akna néven, az utolsó, vagyis Rákóczi-táró pedig 1971-ben zárt be, tehát 4 év anyagai teljesen hiányoztak, de még 1954-1971 között is vannak hiányzó évek.

A település bányáinak bezárása az általános iskola sorsát is megpecsételte. Jól látszik, hogy az utolsó bánya, vagyis Rákóczi-táró 1971-es bezárása utáni évben az iskola már csak 4 osztályossá vált és 1979-ben be is zárták az intézményt.

Berta Árpáddal készített interjúm néhány mondata jó végszó ennek a tanulmánynak. „Amíg a nógrádi szénbányák működtek, a településünk is virágzott, fejlődött, építettük a falunkat és saját kis életünket, biztos volt a megélhetésünk és jól el tudtuk tartani a családunkat. Bármikor szívesen lennék újra bányász.”

Függelék

Rákóczibánya címere⁴⁶

A címer háromszögű pajzsból áll, amelyet Y-hoz hasonló ágas szel át és osztja ez által három részre a pajzsmezőt. A pajzs borítása a fémek kategóriájába tartozik, az arany alapszín miatt. A pajzs felső szélén, tehát a pajzsfőben vörös színű két bá-

⁴⁶ http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/9a/HUN_R%C3%A1k%C3%B3czib%C3%A1nya_COA.jpg (letöltés ideje: 2013.02.26.)

nyászkalapács lebeg. A pajzs jobb oldalán egy szürke oroszlánt lehet megfigyelni, az állatok királyát gyakran és előszeretettel ábrázolják címerképként, többnyire ágaskodó helyzetben, mindkét mellső mancsát előrenyújtja, szája tátva, nyelve kinyújtva, teste sovány, farka bojtja felfelé mutat és bal felé ágaskodik, mint ebben az esetben is.⁴⁷ A pajzs bal oldalán a Rákócziak címer állatát, vagyis lebegő szürke koronás sast lehet látni, a Rákóczi család címere esetében is a sas áll kiterjesztett szárnyakkal, jobbra fordulva, jobb lábában fegyvert tartva.⁴⁸

A címer tetején arany-fekete színű tekerccset lehet megfigyelni, arany bojtjai két oldalt rálógnak a címerre, alatta pedig ezüst szalagon a település neve található fekete nagybetűvel. Az bányászkalapácsok utalnak a település lakosainak munkájára, vagyis a barnakőszén bányászatra, bányáskodásra. Az oroszlán megjelenését lehet az erő, kitartás szimbólumának tekinteni, hiszen ezek az emberek minden nap harcoltak a bányában a természettel szemben az életükért, az életben maradásért. A Rákócziak címer állata, a sas pedig utal a település névadójára, vagyis a Rákóczi családra. A pajzs Y-al történő hármas osztása a település három fázisban történt kialakulását jelezheti, ami, mint a forrásokból is kiderült három szakaszban történt, először, mint kis kolónia kapcsolódott Nemtihez, majd az iskola alapításánál találkozhatunk vele, hogy a régi telep része már kialakult, majd pedig az 1950-es évek végén az újtelepi lakóházak is felépültek.

⁴⁷ A történelem segédtudományai. Szerk.: Bertényi Iván. Budapest, 2006. 219-223.

⁴⁸ Kőváry László: Erdély nevezetesebb családai. Kolozsvár, 1854. 210-211.

KISZELYNÉ TÓTH ANETT

Guthi Országh Kristóf végrendelete

A Guthi Országh család a XIV. századtól kezdve jelen volt Magyarország politikai életében, és a XV. századtól, Luxemburgi Zsigmond király uralkodásának közepétől igen jelentős közigazgatási pozícióban, nagyon magas rangú tisztségeket töltöttek be a dinasztia tagjai, élükön mindjárt, I. Mátyás király nádorával, Guthi Országh Mihállyal.

A Guthi Országh család jelentőségéről, a politikai, hadi szerepükről, a család genealógiai szerteágazásáról és más, főnemesi családdal történő dinasztikus kapcsolatrendszerükről ez idáig nem született összefoglaló tudományos, ismeretterjesztő mű. Munkám arra lenne hivatott, hogy ezt a sötét teret megvilágítsa a magyar közép- és koraújkori történetírás színpadán.

A főnemesi család történetét a kezdetektől, a dinasztia alapításától, a köznemességből a főnemességig történő felemelkedésükön, valamint a bárói méltóság viselésén, és az ország első emberének tisztségviselésén túlmenően egészen 1567-ig kívánom nyomon követni, amikor az utolsó férfi leszármazott, Guthi Országh Kristóf halálával magvaszakadt a Guthi Országh család. Szeretném az azt követő birtoköröklési rendszert és a család leányági leszármazását is megvizsgálni. Tevékenységük és szerepük vizsgálata kiterjed a társadalmi és politikai életben való részvételükre a birtokviszonyaik alakulására, kapcsolatukra a bécsi udvarral, a magyar királysággal és a mindenkori uralkodóval valamint az arisztokráciával.

A család részletes ismertetése és kapcsolataik feltárása mellett kulcsfiguraként kutatom Guthi Országh Kristóf személyét, aki egy személyben viselte - a felmenői közül egyedülállóan – szinte a legtöbb királyi méltóságot és legfontosabb udvari tisztségeket.

1567. október 19.-én bekövetkezett halála előtt 1567. október 16.-án végrendelezett. A végrendelet Oláh Miklós átíratában maradt ránk, amely a bécsi Hofffinanz Ungarn, Hofkammerarchiv-ban található.¹

¹ Hofffinanz Ungarn, Hofkammerarchiv (Wien) Rote Nummer. 15. 1567. okt. fol. 59–60

Guthi Országh Kristóf végrendelete – átírás
[Külön cédulán más, későbbi kéztől]

Am 28tem 9ber 1567
Országh Christoph

Original Transumptum des am 16ten 8ber verfassten Testaments des Christophs Országh de Gúth
[Guthi Országh kristóf (1567) október 16- án tett végrendeletének 1567 november 28.-án kelt eredeti átírata]

Nos Nicolaus Olahus miseratione divina archiepiscopus ecclesie metropolitane Strigoniensis, locique eiusdem perpetuus, ac comitatus Honthensis comes, primas Hungarie, Sancte Sedis Apostolice legatus natus, summus et secretarius cancellarius, ac locumtenens sacratissimi principis et domini, domini Maximiliani secundi, Dei gratia Romanorum electi imperatoris, semper augusti, ac Hungarie, Bohemie etc. regis, archiducis Austrie etc. Memorie commendamus per presentes litteras nostras, quibus incumbit universis, quod nobiles Thomas Wyzkelethy et Anthonius Gheregy nostram venientes in presentiam nominibus et in personis generosarum ac magnificarum dominarum Anne Pewkry genitricis, ac Elene Zriny relicte spectabilis et magnifici condam domini, comitis Christopheri Orzagh de Gwth alius iudicis curie prefati domini nostri imperatoris et regis; exhibuerunt et presentaverunt nobis quasdam litteras ipsius condam domini comitis Christopheri Orzagh serie testamentarie dispositionis eiusdem in se continentes, sigilloque et chyrographo suis communitas, tenoris infrascripti petentes: Nos di... cum instante, ut quoniam litteras huiusmodi in specie propter varia, diversa discrimina circumferre minime tutum esse existiment, paria earundem in transsumpto litterarum nostrarum, dictis dominabus Anne Pewkry, et Elene Zriny iure suorum per cautela dare dignaremur. Quarum tenor talis est: Nos comes Christopherus Orzagh de Gwth, iudex curie et consiliarius serenissimi principis, domini domini Maximiliani secundi, Dei gratia electi Romanorum imperatoris, semper augusti, ac Germanie, Hungarie et Bohemie etc. regis, archiducis Austrie, ducis Burgundie etc., necnon comitatus Neugradiensis comes, memorie commendamus per presentes, quibus expedit universis. Quod cum sors vite humane omnibus commeruit nobisque ad aeternam beatitudinem sanguine praetioso domini nostri Jesu Christi nobis institutam commigrans sit, in nomine Sancti Trinitatis ...anio presente ac sano, tali uti sequitur ordine, rerum nostrarum mobilium et immobilium ultimam dispositionem facimus. Postquam divina maiestas, spiritum nostrum, nobis per se inflatum petiverit, eum in manus domini Jesu Christi, Salvatoris nostri commendamus tandem, cum memorata maiestas caesarea, dominus noster clementissimus, de nobis benemerita sit, primum in dominum unius sacratissime maiestatis arces nostras, Syrok et Orozlankeu, ac Swran cum suis universis legitimis

et pertinentiis, castrorum nostrorum a turcis iam possessorum Nana, Hollokew, et Tar vocatorum, cunctis possessionibus et emolumentis devolvendis ac cedendis absque difficultate quoque legamus: ac supremum tutorem et protectorem omnium heredum nostrorum, eius sacratissimam maiestatem caesaream suppliciter: executorem item et defensorem huius nostri testamentalis dispositionis secundum eius maiestatem, reverendissimos archiepiscopum ecclesie Strigoniensis modernum, Georgium Draskowych episcopum Zagrabiensem et Banum etiam dominos et patronos, et magnificos Franciscum Thurzonem ac comitem Georgium de Zrinio etiam dominos et fratres nostros constituimus deprecantes eosdem uti officium pietatis subeare. Attentis itaque et consideratis pro vicys coniugalibus primum generose magnifice domine Elene Zriny, consortis nostre charissime, quae ipsa erga nos pudice, modesteque et pacienter, usque ultimum vite nostre articulum prestitit, arcem nostram Tapolchyan cum cunctis eius pertinentiis et utilitatibus, terris scilicet arabilibus, cultis et incultis, agris, pratis, campis, fenetis, sylvis, nemoribus, montibus, vallibus, vineis, vineatisque promonthoriis, aquis, fluvys, piscinis piscaturis, aquarumque decursibus, molendinis et eorundem locis generaliter vero quarumlibet utilitatum et pertinentiarum suarum integritatibus, quovis nominis vocabulo vocitatis, sub suis veris metis, et antiquis existentibus, ad eandem de jure et ab antiquo spectanti pertinere debent perpetuo jure; arcem vero aliam Cheythe similiter cum cunctis eiusdem pertinentiis, in comitibus Nitriensi et Poseniensi existentibus habitis, et emolumentis quibusvis pro summa quindecim millium florenorum Hungaricorum per Sacram eius Maiestatem Caesaream nobis et nostre libere dispositioni inscriptam, iuxta regni huius antiquam consuetudinem, ratione dotis et residencie, usque dum se ad secunda vota transtulerit, eidem consorti nostre tenendam possidendam pariter et habendam, ubi vero temporum in successu memorata eius Caesarea Maiestas, autem eius heredes legitimi regni huius reges, iuxta litteras inscriptionales superinde aeditas vigore quod nostra ad alia vota sese translata arcem ipsam predictam redimere voluerit, seu voluerint supradicta summa, primum plene numerata, eam totam summam capitalem quindecim millium florenorum Hungaricorum, cum toto interesse sepedicte Charissime consorti nostre levandam et percipiendam legamus et conferimus. Cum praeterea generose ac magnifice, domine Anne Pewkry, relicte magnifici condam Stephani Lossonczy, matris nostre carnalis, per se a suis parentibus allata duo milia florenorum Hungaricorum, magnificus dominus pie memorie quondam Ladislaus Orzagh genitor seu pater noster carnalis in suos usus erogaverit, eiusque debiti solutio nobis iure competat. Item nomine dotis sue, ex bonis nostris universis iure cedent quadringentorum florenorum Hungaricorum restitutio similiter nobis incumbat. Et insuper ad summam quindecim millium florenorum Hungaricorum per nos proxime eius Maiestati mutuatori ad requisitionem nostram mille florenorum Hungarici numeri in paratis sub spe persolutionis iuxta litteras nostras obligatorias, mutuo contulerit, in et pro tota summa hac in unum conducta, nempe tribus millibus

et quadringentis florenorum Hungaricorum premissis modo per nos contractis. Memorate domine, matris nostre, Anne Pewkry, oppidum nostrum Koztolan et Zakoztolan cum portione possessionaria Dwbowan vocatis et in comitatu Nittriensi existentibus et habitis perpetuo utente, possidendum et habendum, pro suo votoque disponendum illosque centum colonos sessionatos integros, quos Sacratissima Maiestas Caesaris pie memorie condam dominus Ferdinandus iuxta diploma suum superinde aeditum, nostre libere dispositioni contulerat; eidem domine, matri nostre nempe oppida totalia, Vitencze et Lakaso etiam portionibus possessionariis Styruca, Koclyn et Lansar vocatis ad arcem nostram Jokew pertinentibus et in comitatu Nittriensi existentibus pro centum illis colonis integris cum cunctis suis utilitatibus et pertinentiis ac emolumentis quibusvis vita sua durante legamus et conferimus possidendis. Arcem vero ipsam Jokew cum cunctis eius pertinentiis et utilitatibus omnibus, demptis dumtaxat supradictis centum colonis, domine matri vita durante saltem datis et ex eius pertinentiis excisis, magnificis dominabus Helene Orzagh relicte Gabrielis Zriny, Barbare similiter Orzagh consorte magnifici domini Francisci Terek de Ennyng pro iure ipsarum legitimo ex bonis nostris omnibus quocumque modo vel nomine dotis quartalicy puellarum seu parapherni cedentis et competentis eis earumque heredibus utriusque sexus universis possidendis et perpetuo tenente legamus et conferimus ea quod condicione annexa, quod ubi primum supradicta Anna Pewkry mater nostra e vivis excesserit predicti centum coloni ipsi per nos legati de facto et absque difficultate, in dominium dictarum duarum dominarum Elene et Barbare Orzagh sororum nostrarum carnalium ipsarumque heredum et posteritatum utriusque sexus universarum redeant et devolvantur. Illam porro fassionem, quam nos olim ad arcem nostram Zomolyan magnifice domine Magdalene Orzagh sorori nostre, consorte scilicet magnifici domini Stephani Banffy eiusque heredibus universis iuxta litteras nostras alias fassionales ac etiam alias omnes fassiones et inscriptiones nostras per nos nonnullis provisoribus condicionaliter factas, suo modo observare volumus et petimus. Cumque ad exolutionem totalis summe sepedicte quindecim millium florenorum ad arcem nostram Cheythe numerate ad petitionem nostram egregii domini Johannes et Stephanus Apony iuxta fassionales litteras nostras eis antea datas mutuo sub spe restitutionis tria millia florenorum Hungaricorum, duo millia scilicet in latt, et unum mille in moneta alba in paratis nobis dederint, eiusque summe trium millium florenorum usque ad restitutionem oppidum Verbo aliter Werbone vocatum ad arcem Cheythe pertinens eidem impignoravimus, iuxta nostram priorem fassionem oppidum ipsum, tamdiu ipsi Joannes et Stephanus Apony possideant, donec per consortem nostram ex summa quindecim millium florenorum, aut undecumque poterit satis factum fuerit. Item illos centum et circiter viginti aut triginta florenorum Hungaricorum, post mortem Matthei Gersak, subditi nostri ad manus nostras datos et per nos expositos, heredibus seu orphanis predicti Mathei Gersak per charissimam nostram consortem integre

exolvi iubemus. Postremo cum omnes et universas res nostras mobiles, pecunias, res argenteas et clenodia cuncta ubicumque existentia et collocata iamdicte coniugi nostre legaverimus ...toribus nostris rom subduci faciat ac tam eos, qui stipendium emerivissent contentos reddi curet, quod etiam erga iuniores adolescentes in recompensam laborum suorum gratificetur volumus et rogamus prout se facturam confidimus. In quorum olim praemissorum fidem et testimonium presentes litteras nostras sub sigillo nostro iudiciali dedimus. Datum in oppido nostro Cheyte in festo Sancti Galli confessoris anno Domini millesimo quingentesimo sexagesimo septimo. Unde nos petitionibus prefatorum Thome Wyzkelethy et Anthony Geregy nominibus praefatarum dominarum nobis porrectis, utpote iustis honestis, legitimis admissis praescriptas litteras seriem testamentariam dispositionis memorati, quod domini Christopheri Orzagh ut premissum est in se continendum, non abrasas, non cancellatas, neque in aliqua sui parte suspectas, sed omni prorsus vicio et suspicione carentes presentibus litteris nostris patentibus de verbo ad verbum sine diminutione et angusto aliquali inseri et inscribi faciendas, paria earumdem in transsumpto litterarum nostrarum dictis dominabus Anne Pewkry et Elene Zriny iurium suorum futura pro cautela danda duximus et concedenda, communi suadente iustitia. Datum Posony feria quarta proxima post festum beate Catherine Virginis et martyris anno domini millesimo quingentesimo sexagesimo septimo

Literata et comportata cum suis veris originalibus per me magistrum Damianum de Aranyan protonotharium?

Mi, Oláh Miklós, az isteni könyörületből esztergomi érsek, és Esztergom vármegye örökös, és Hont vármegye ispánja, Magyarország primása, az Apostoli Szent-szék született követe, fő- és titkos kancellár, a legszentebb herceg és úrnak, második Miksa úrnak, az Isten kegyelméből választott római császárnak, örökké fenségesnek, Magyarország, Csehország stb. királyának, Ausztria főhercegének helytartója, az emlékezetre bízunk jelen oklevelünk által mindenkire, akire tartozik, hogy a nemes Wyzkelethy Tamás és Gheregy Antal a színünk elé járulva a nemes és nagyságos úrnók, a méltóságos és nagyságos egykori Gwth-i Orzagh Kristóf, fenn említett urunk, királyunk és császárunk udvarbírájának szülőanyja, Pewkry Anna, és özvegye, Zriny Ilona nevében és helyettük, bemutatták és felmutatták az egykori Orzagh Kristóf ispán úr végrendeleti rendelkezéseit tartalmazó oklevelét, a pecsétjével és kézírásával megerősítve, az alábbi tartalommal: Mi ... , mivel úgy tartják, hogy az ilyesfajta okleveleknek különböző és különféle okok miatt a legkevésbé biztonságos a fennmaradása, ezért a mondott úrnóknek, Pewkry Annának és Zriny Ilonának saját jogukon elővigyázatosságból oklevelünk átíratával megegyező (példányt) adni méltóztatunk. Melynek az alábbi a tartalma (érvénye): Mi, Gwth-i Orzagh Kristóf ispán, a felséges herceg, második Miksa urunk, Isten kegyelméből választott római császár, örökké fenséges, Németország, Magyarország, Csehország stb. királya, Ausztria fő-

hercege, Burgundia hercege stb. udvarbírája és tanácsosa, továbbá nógrádi ispán, az emlékezetre bízuk jelen oklevelünk által mindenkire, akire tartozik. Mivel az emberi élet végzetét mindenki megérdemli, és nekünk, hogy a mi urunk, Jézus Krisztus, drága vére által a számunkra készített örök boldogságba költözzön, a Szentháromság nevében ... jelen és egészségesen, amint az alábbi sorrendben következnek, ingóságinkról és ingatlanainkról végrendelkezést teszünk. Miután az isteni méltóság akaratából lehelte belénk a lelkünket, azt Megváltónk, Jézus Krisztus kezére bízuk. Hogy ősászári fensége, legkegyelmesebb urunk jóindulatú legyen irányunkban, először is legszentebb őfelségére hagyjuk bármiféle nehézségtől mentesen Syrok, Orozlankew és Swran várainkat (*arcēs*) minden törvényes tartozékaikkal, és már a törökök által birtokolt váraink (*castra*) közül név szerint: Nana-t, Hollokew-t és Tart, az összes majdan ráeső és rászálló tulajdonukkal és bevételükkel (hasznukkal) együtt, és könyörögve legszentebb császári őfelségére bízuk, hogy minden örökösünk legfőbb védője és oltalmazója legyen, végrendelkezésünk végrehajtójának és őrzőjének őfelsége után, a jelenlegi, főtisztelendő esztergomi érsek és Draskowych György zágrábi püspök és bán ... urakat, mint pártfogókat, valamint a nagyságos Thurzo Ferenc és Zrinio-i György ispán urakat, mint fivéreinket határoztuk meg azt kérvén, hogy felvegyék a kegyesség szolgálatát. Így miután a házassági kötelék?et figyelembe vettük és megfontoltuk, először a nemes és nagyságos Zriny Ilona úrnőnek, kedves feleségünknek, aki szemérmesen, szelíden és türelmesen kiállt értünk életünk legvégéig, Tapolchyan várunkat (*arx*) az összes tartozékával és hasznával és földjeivel, úgymint a művelhető, művelt és műveletlen földekkel, szántóföldekkel, rétekkel, mezőkkel, kaszálókkal, erdőkkel, ligetekkel, hegyekkel, völgyekkel, szőlőkkel és szőlőhegyekkel, vizekkel, folyókkal, halastavakkal, és vízfolyásokkal, malmokkal, és ezeknek ezeken a helyeken általában véve bármilyen hasznaiknak és tartozékaiknak a teljességével, bármilyen néven is neveztessenek, a saját, valódi (jelenlegi) és régtől fogva létező határain belül, amelyekhez jog szerint régtől fogva tartozniuk kell örök jogon; másik várunkat pedig, Cheyte-t, hasonlóképpen minden Nyitra és Pozsony megyében fekvő tartozékával és bármely hasznával együtt, amelyet 15.000 magyar forintnyi összegért, szent császári őfelsége szabad rendelkezésünkre bocsátott az ország régi szokása szerint, hozomány és lakhely céljából, amíg másodjára férjhez nem megy, feleségünknek birtokába, rendelkezésére, hasonlóképpen birtoklására hagyjuk, amint az idő előre haladtával az említett ősászári felség, avagy törvényes örökösei, országunk királyai, a korábban kiadott oklevél szerint, melynek érvényessége a második házasságáig tart, a mondott várat visszavásárolni szeretné, vagy szeretné a fenti összegért egy összegben, úgy a feleségünkre hagyjuk és neki adjuk, hogy a teljes tőkét, 15.000 magyar forintot minden kamatával együtt megkapja és birtokolja. Mivel ezenkívül a nemes és nagyságos Pewkry Anna úrnőnek, az egykori nagyságos Lossonczy István özvegyének, édesanyánknak, aki a szüleitől kapott 2.000 magyar forintot, amelyet a kegyes emlékezetű, egykori nagy-

ságos úr, Orzagh László nemzónk avagy atyánk a saját használatára elkért, és ezen tartozásnak a rendezése számunkra jogos követelés. Továbbá hozománya címén az összes javunkból jogosan jár neki 400 forintnyi visszatérítés, amely szintén a mi kötelességünk. És a 15.000 forinton felül, legközelebb, általunk a császári felségnek, adósunknak, kérésünkre 1.000 magyar forintnyi összeget a visszafizetés reményében, kötelezvényünk ellenében adjon kölcsön, amely a teljes összeggel egybeszámíttatik, tudniillik, miután 3.400 magyar forintról hasonló módon már megegyeztünk. Anyánknak, az említett Pewkry Anna úrnőnek Koztolan és Zakoztolan városunkat (oppidum) Dwbowan nevű jobbágytelekkel együtt, amelyek Nyitra megyében fekszenek örök használatra, és birtoklásra átadjuk, és kívánsága szerint rábízunk azt a száz egész telkes jobbágyot, akiket az egykori, kegyes emlékezetű, legszentebb öcsászári felsége, Ferdinánd úr, korábban kiadott oklevele alapján szabad rendelkezésünkre bocsájtott; anyánknak ugyanis Vitencze és Lakaso teljes városát (oppidum), a Jokew várához tartozó, Nyitra megyében fekvő, Styruetz, Koclyn és Lansar nevű telkekkel együtt, az a bizonyos száz teljes jobbágy gyanánt minden hasznunkkal, tartozékukkal és bármiféle előnyükkel együtt élete hosszára átadjuk és rábízunk, hogy birtokolja. Jokew várát pedig minden tartozékaival és hasznunkkal együtt, kivéve pedig azt a bizonyos fent említett, száz jobbágyot, akiket anyánknak adtunk élete teljes hosszára, a tartozékokból kivéve őket, a nagyságos Orzagh Ilona úrnőnek, Zríny Gábor özvegyének, Orzagh Barbara/Borbála úrnőnek, nagyságos Ennyng-h-i Terek Ferenc úr feleségének, saját törvényes jogukon az összes javunkból, bármiféle módon akár hozomány, akár leánynegyed, jegyajándék címén, ami megilleti őket és jár nekik és mindkét nembéli összes leszármazottjuknak, hogy birtokolják örök használattal, és rájuk bízunk a csatolt feltétellel, hogy ha fent említett anyánk, Pewkry Anna hamarabb meghalna, a már említett, általunk ráhagyott száz jobbágy ténylegesen és minden akadály nélkül, az említett két úrnő, Orzagh Ilona és Barbara, nővéreink és az ő mindkét nembéli örököseik és leszármazottaik uralma alá visszatérjenek és visszakerüljenek. Azt a következő bevallást, amit egykor Zomolyan várunkkal (arx) kapcsolatban (tettünk) Orzagh Magdolnának, nővérünknek (soror), a nagyságos Banffy István úr feleségének és az összes örökösének, más bevallások és okleveleink alapján, amelyeket néhány megbízott feltételelesen állított össze, változatlanul kívánjuk és akarjuk megőrizni. Mivel a Cheyte várunkra ráterhelt, gyakran emlegetett 15.000 forint teljes összegének a kifizetésére, kérésünkre a nemes Apony János és István urak azon bevallások szerint, amelyeket még azelőtt adtunk nekik, a visszafizetés reményében kölcsönadtak nekünk 3000 magyar forintot, kétezret xxx formában, ezret pedig érem formájában, hogy amíg a háromezres összeg kiegyenlítésre nem kerül, Verbo avagy Werbone városát, Cheyte vár tartozékát, számukra elzálogosítottuk, a korábbi bevallás értelmében, a várost addig birtokolja Apony János és István, amíg a feleségünkön keresztül vagy a 15.000 forintnyi összegből, vagy akárhonnan máshonnan ki nem tudja

elégíteni. Továbbá azt a kb. 120 vagy 130 magyar forintot, amelyet Gersak Máté, alattvalónk halála után kaptunk kézhez, és vált hozzáférhetővé számunkra, megparancsoljuk, hogy legkedvesebb feleségünk egészben fizesse vissza az említett Gersak Máté örököseinek avagy árváinak. Végül minden ingóságunkat, pénzünket, ezüst tárgyainkat és minden kincsünket, bárhol is vannak vagy legyenek, a már említett feleségemre hagyjuk, hogy tegye, és gondoskodjon arról, hogy elégedettek legyenek, akik zsoldot kaptak, ahogyan kérjük és akarjuk, hogy az ifjak irányában késznek mutakozzon fáradozásuk kárpótlására, amint bízunk benne, hogy majd megteszi. Ezen korábbi rendelkezések hitelül és tanúságául adtuk ki jelen oklevelünket bírói pecsétünk alatt. Kelt Cheyte városunkban, Szent Gál hitvalló ünnepén, az Úr 1567. évében. Ezért az említett úrnők nevében az említett Wyzkelethy Tamás és Geregy Antal kérelmeit miután bemutatták nekünk, hogy bizony ezeket jogosnak, illőnek és törvényesnek tartva, hogy az említett végrendekezés fentebb leírt oklevelét, ahogy Orzagh Kristóf úr akaratát magában foglalja, amelyet nem vakartak le, nem húztak át, és egyáltalán egyetlen részük sem gyanús, sőt éppenséggel minden büntől és gyanútól mentesek, hogy mi jelen nyílt oklevelünkkel szóról-szóra, anélkül, hogy bármiféle rövidítést, szűkítést beillesztettünk, vagy beleírtunk volna, készítsük el, ezen oklevél átírásával a másolatokat a mondott úrnőknek, Pewkry Annának és Zriny Ilonának jogukból adódóan, a jövőbeli óvatosság érdekében átadni és odaadni rendeljük, amint erre a közös igazság is int. Kelt Pozsonyban, a Boldog szűz és mártír Katalin ünnepe utáni 4. napon, az Úr 1567. évében.

Lejegyeztem és az eredetivel összevettem Aranyan-i Damján mester, prothonotarius(?)